

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • τεύχος 114 • Ιούλιος 1991 • δρχ. 400

Εύπησε
τό ηφαιστειο τῶν Βαλκανίων

Κ. Κατσανδρῆ

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Ίούλιος 1991

τεύχος 114

Κέκροπος 2, 105 58 Αθήνα

τηλ. 3239645, 3228791

τιμή τεύχους 400 δρχ.

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Χάρης Γολέμης, Κώστας Γαβρόγλου, Λάκης Δεδουσόπουλος, Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλής, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρράς, Γιάννα Κατσιμπούρα, Διονύσης Καφάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κιντή, Παύλος Κρέμος, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταύρος Λιβαδάς, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Άριστίδης Μπαλτάς, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Άντρεάς Πανταζόπουλος, Νίκος Πολίτης, Χρύσα Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, Βούλα Τσιβόρεμα

Έκδοτής: Άγγελος Έλεφάντης, Κέκροπος 2, Αθήνα 105 58, τηλ. 3228791, 3239645. Διαχείριση: Σπύρος Δελέγκας. Έκτύπωση: Θαν. Γκόνης, Χαριλάου Τρικούπη 18, τηλ. 3620383.

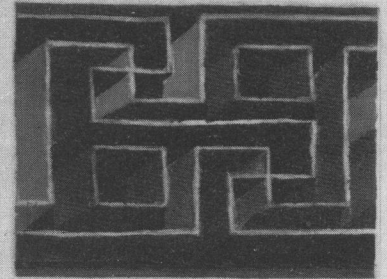
Έπιμέλεια, διόρθωση: Γιάννα Κατσιμπούρα.

ΠΡΟΣΦΟΡΑ

Όλα τά τεύχη
του ΠΟΛΙΤΗ
από τό 1 έως τό 102
(1976-1989)
μόνο μέ 10.000 δρχ.

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ

τά
σταυροδρόμια
του
λαβύρινθου



ΰψιλον / βιβλία

Περιεχόμενα

Ό Μπούς στην Έλλάδα	5
Γιώργου Καρρά, Έθνική Έλλάδος αντίο;	6
Χαράλαμπου Γολέμη, Δικηγόροι: μιá άνομολόγητη νίκη	8
Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου, Εύπνησε τό ήφαιστειο τών Βαλκανίων	10
Ό Πολίτης, Στιγμιαία κι αύθόρμητα	16
Λάκη Δεδουσόπουλου, Άνεργία και τρέλα	18
Σταύρου Λιβαδά, Περιοδικά, πολλά περιοδικά	21
Μιά συζήτηση του Κυριάκου Κατζουράκη μέ τόν Νίκο Πολίτη για τή ζωγραφική	23
Γιώργου Μαργαρίτη, Η άποτροπή του πολέμου	28
Έρατοσθένη Καψωμένου, Συμβολή στό διάλογο για τήν παιδεία	33
Ηλία Κανέλλη, Νέα πολιτική (;) για τόν κινηματογράφο	37
Δηώς Καγγελάρη, «Γιατί πάλι στην Πάτρα;»	40
Δημήτρη Κυρτάτα, Οι γυναίκες στην έλληνική αρχαιότητα	41
Άντρεά Πανταζόπουλου, Έλληνες, οι γιοι της βροντής	46
Βιβλία που λάβαμε	50

Έξώφυλλο: Κυριάκου Κατζουράκη

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: Έτήσια (12 τεύχη) 3.000 δρχ.

Έξάμηνη (6 τεύχη) 1.500 δρχ.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εύρώπη έτήσια: 3.500 δρχ.

Άλλες χώρες, έτήσια: 4.000, έξάμηνη 2.000

ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ: Έτήσια: 2.000.

Ο Μπούς στή νοτιοανατολική πτέρυγα

Στό λίκνο τῆς Δημοκρατίας βρέθηκε λοιπόν ὁ Ἀμερικανός πρόεδρος Τζώρτζ Μπούς κι ἐννιά στίς δέκα κουβέντες του ἀφοροῦσαν τήν ἱστορικότητα τοῦ τόπου, τίς πανανθρώπινες ἀξίες πού γεννήθηκαν ἐδῶ πρὶν δυόμισι χιλιάδες χρόνια. Μετά προφανῶς ἀπό εἰσήγηση τῆς ἐδῶ πρεσβείας του, πού γνωρίζει πολύ καλά τί θέλει νά ἀκούει αὐτή ἡ χώρα, τί γαργαλαίει εὐχάριστα τὰ αὐτιά τῶν κατοίκων τῆς, ὁ κ. Μπούς τόνισε αὐτά ἀκριβῶς τὰ τρισχιλιετῆ πού μᾶς ἐμποδίζουν νά δοῦμε καθαρά τὸ σήμερα, τοὺς ἑαυτοὺς μας καί τοὺς γύρω μας.

Ἡ ἐπίσκεψη Μπούς σέ Ἀθήνα. Ἀγκυρα ἦταν προγραμματισμένη ἐδῶ καί καιρό, πολύ πρὶν ξεσπάσει ἡ κρίση στὰ Βαλκάνια. Ἐπρόκειτο γιὰ μιάν ἐπίσκεψη τακτοποίησης τῶν ἑλληνοτουρκικῶν διαφορῶν προκειμένου νά μπορέσει ἡ Ἀγκυρα νά παίξει τὸ ρόλο πού τῆς ἐπιφυλλάσσει ἡ Οὐάσιγκτον. Μὲ τὴ νέα κατάσταση πραγμάτων, καί μὲ τὴν Ἀμερικὴ ὡς μόνη ὑπερδύναμη, θά νόμιζε κανεὶς ὅτι ἡ ἀμερικανικὴ κυριαρχία ἐπὶ ἐνός ἐκάστου κράτους εἶναι ἀπόλυτη, ὅτι δέν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ διαμεσολαβητές καί χωροφύλακες. Συμβαίνει τὸ ἀντίθετο, ὅπως ἄλλωστε συνέβαινε πάντα: οἱ Ἀμερικανοί, ἐκτός ἀπὸ φίλους καί συμμάχους, ἔχουν ἀνάγκη καί ἀπὸ προνομιακοὺς συμμάχους — κράτη μὲ τὰ ὁποῖα ἔχουν ἰδιαίτερη σχέση καί τὰ ὁποῖα παίζουν ἰδιαίτερο ρόλο. Ἐνας τέτοιος σύμμαχος, προκεχωρημένο ἀμερικανικὸ φυλάκιο, εἶναι πλέον καί ἡ Τουρκία. Ἀπὸ τὸ φυλάκιο αὐτὸ οἱ Ἀμερικανοὶ μποροῦν νά βλέπουν ἀνατολικά, βορειοανατολικά (πρὸς τοὺς ἰσλαμικοὺς πληθυσμοὺς τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης) καί νοτιοανατολικά, πρὸς τὸν ἀραβικὸ κόσμο. Ταυτόχρονα πρέπει καί νά ἰσχύει καί τὸ ἀντίστροφο: πρέπει οἱ λαοὶ αὐτοί, κοιτάζοντας βορειοδυτικὰ ἢ νοτιοδυτικὰ πρὸς τὴν Τουρκία, νά βλέπουν σ' αὐτὴν ἕνα «ὑπόδειγμα» ἰσλαμικοῦ τὸ μὲν, δυτικοῦ τὸ δὲ κράτους.

Γιὰ νά μπορέσει λοιπόν νά παίξει ἀπερίσπαστη τὸ ρόλο πρὸς ἀνατολὰς ἡ Τουρκία, εἶναι ἀνάγκη νά μὴν ὑπάρχουν προβλήματα πρὸς δυσμάς. Ὁχι τόσο μὲ τὴ στρατιωτικὴ ἔννοια — ὅλοι, καί οἱ ἴδιοι οἱ Τοῦρκοι, γνωρίζουν ὅτι ἡ Ἑλλάδα δέν ἀπειλεῖ τὴν Τουρκία — ὅσο μὲ τὴν ἔννοια τῆς στενότερης ἐπικοινωνίας, τῆς θεσμικῆς καί πολιτισμικῆς ἔνταξης τῆς Τουρκίας στὴ Δύση. Καί βέβαια, θεσμικὴ καί πολιτισμικὴ ἔνταξη δέν σημαίνει NATO, σημαίνει EOK. Αὐτὸ ἄλλωστε εἶναι καί τὸ ἀντάλλαγμα πού ζητοῦν οἱ ἴδιοι οἱ Τοῦρκοι γιὰ νά παίξουν τὸ ρόλο γιὰ τὸν ὁποῖο τοὺς προορίζουν — καί γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ ἴδιοι δέν φαίνεται νά ἔχουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἢ ἐνθουσιασμό.

Ἐμπόδιο σ' αὐτὴ τὴν ἐπικοινωνία τῆς Τουρκίας μὲ τὴ Δύση εἶναι ἡ Ἑλλάδα, τὸ Κυπριακὸ καί οἱ ἄλλες ἑλληνοτουρκικὲς διαφορές. Ἡ ἐπίλυση λοιπόν τῶν διαφορῶν αὐτῶν, πῶς σωστά ἢ ἐξομάλυνση τῶν ἐν γένει σχέσεων Ἑλλάδας-Τουρκίας (δέν εἶναι τυχαία ἡ συνεχὴς ἀναφορά τοῦ Μπούς στὸν Βενιζέλο-Ἀττατούρκ, οὔτε ἡ κατάθεση στεφάνου στὸν τάφο τοῦ πρώτου), εἶναι ἡ ἀναγκαία συνθήκη γιὰ νά ἐνταχθεῖ ἡ Τουρκία στὰ νέα της καθήκοντα.

Μεσολάβησαν 31 χρόνια ἀπὸ τὴν τελευταία ἐπίσκεψη Ἀμερικανοῦ προέδρου στὴν περιοχή. Ἡ νέα ἐπίσκεψη κατέστη ἀναγκαία λόγω τῶν ραγδαίων μεταβολῶν στὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη τὸ 1989, τῆς συνακόλουθης ἀνακατανομῆς τῶν ρόλων τῶν συμμάχων τῆς Ἀμερικῆς, ἀλλὰ καί τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ ΗΠΑ αἰσθάνονται σήμερα ὅτι ἔχουν, ὡς μόνη ὑπερδύναμη, τὸ αὐξημένο κύρος καί τὴ δυνατότητα νά σπρώξουν τίς δύο χῶρες πρὸς κάποιες λύσεις. Ταυτόχρονα οἱ Ἀμερικανοὶ γνωρίζουν ὅτι οἱ λύσεις αὐτές δέν μπορεῖ νά εἶναι ἐμβαλωματικές: θά πρέπει νά εἶναι μόνιμες καί συνεπῶς νά ἀνταποκρίνονται στὸ περί δικαίου αἶσθημα. Δέν εἶναι λύσεις πού μποροῦν νά ἐπιβληθοῦν, εἶναι λύσεις πού πρέπει νά συμφωνηθοῦν. Ὁ ρόλος τῆς Ἀμερικῆς θά εἶναι ρόλος καταλύτη, ἐπανάλαβε συχνὰ ὁ κ. Μπούς. Ἦταν σαφές. Καί βέβαια οἱ τάσεις πρέπει νά εἶναι μόνιμες, γιατί στίς ἀπώτερες ἐπιδιώξεις τῶν Ἀμερικανῶν δέν βρίσκεται ἀπλῶς μιὰ φιλοδυτικὴ Τουρκία, ἀλλὰ μιὰ δυτικὴ Τουρκία, ὅσο κι ἂν αὐτὸ ἔρχεται σέ ἀντίφαση τόσο μὲ τὴ σημερινὴ κατάσταση στὴ χώρα αὐτή, ὅσο καί μὲ τὸ ρόλο γιὰ τὸν ὁποῖο τὴν προορίζουν.

Στοὺς μῆνες πού πέρασαν ἀπὸ τὴν ἐξαγγελία τῆς ἐπίσκεψης ἐνεργοποιήθηκε καί τὸ ἠφαιστειο τῶν Βαλκανίων. Ὁ κ. Μπούς ἦρθε προφανῶς ἀπροετοίμαστος σέ σχέση μὲ τὸ ζήτημα αὐτὸ καί, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν ἀναφορά του στὸν πρωταγωνιστικὸ ρόλο τῆς Ἑλλάδας ὡς μέλους τῆς EOK, ἔδειξε ὅτι οἱ ΗΠΑ ἀναγνωρίζουν κατ' ἀρχὴν καί ἐκτός ἀπροόπτου τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον καί τὴν πρωτοκαθεδρία τῆς Εὐρώπης στὸ θέμα αὐτό. Ὅμως βλέπεις στὰ Βαλκάνια ἔχει καί ἡ Τουρκία, προσθέτοντας ἔτσι ἕνα νέο πεδίο ἑλληνοτουρκικῶν διαφορῶν καί ἔνταξης, καθὼς οἱ βλέψεις αὐτές στραγγαλίζουν ἀπὸ βορρᾶ τὴν Ἑλλάδα.

Τὴν ὥρα πού γράφονται οἱ γραμμὲς αὐτές δέν εἶναι δυνατὴ μιὰ συγκεκριμένη ἀποτίμηση τῆς ἐπίσκεψης Μπούς, ἀφοῦ αὐτὴ δέν ἔχει ἀκόμα ὀλοκληρωθεῖ. Μιλώντας γενικά ὅμως καί παίρνοντας ὑπόψη ὅτι μιὰ ἐξομάλυνση τῶν σχέσεων Ἑλλάδας-Τουρκίας, πολὺ περισσότερο μιὰ φιλία, ὅπως τὴν ἐπιθυμεῖ ἡ Ἀμερικὴ, προϋποθέτει τὴν ἐξάλειψη ὅλων τῶν διαφορῶν, εἴτε ὑπαρκτῶν (ὅπως τὸ Κυπριακὸ) εἴτε δυναμεί (ὅπως ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ζητήματα), θά λέγαμε ὅτι μακροπρόθεσμα ἡ ἐπιτυχία ἢ ἀποτυχία τῶν ἀμερικανικῶν ἐπιδιώξεων θά κριθεῖ μέσα στὴν ἴδια τὴν Τουρκία. Γιὰ νά γίνεῖ ἡ Τουρκία δυτικὴ πρέπει νά δεῖ τὸν ἑαυτὸ τῆς ἔτσι καί πρέπει νά φερθεῖ ὡς πρὸς τὴ Δύση δυτικά. Δέν μπορεῖ στὴν Κύπρο νά ζητᾶ λιγότερες ἐλευθερίες καί δυνατότητες ἐπικοινωνίας ἀπὸ αὐτές πού προβλέπονται μέσα στὴν ἴδια τὴν Κοινότητα. Καί πρέπει νά κατανοήσει ὅτι ὁ δρόμος γιὰ τὴν ἐπίλυση διαφορῶν ὡς πρὸς τὸ Αἴγαῖο δέν περνᾶ μέσα ἀπὸ κατακτήσεις, ἀλλὰ μέσα ἀπὸ τοὺς κανόνες τῆς EOK.

Πρόκειται γιὰ ἀντίφαση τῆς ἴδιας τῆς Τουρκίας καί τῆς ἀμερικανικῆς πολιτικῆς ὡς πρὸς αὐτήν. Ἐάν τὴ λύσουν, ἡ Ἑλλάδα δέν ἔχει κανένα λόγο νά αἰσθάνεται δυσάρεστα.

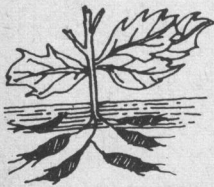
Δια χειμνίου σφαιρίσμου

κείο ἔθνικό θέμα καί συνάντησε ἐκεῖνο τῶν ὀργανωτῶν μέσω μπάσκετ, ποδοσφαίρου καί Τουρκίας. Ἐκεῖ τὰ γήπεδα γέμισαν ἀσφυκτικά ἀπό φανατισμένο πλῆθος, στό Παλαί ντέ Σπόρ οἱ ἀναπτῆρες καί τὰ κέρματα ἔδωσαν καί πῆραν (καί συνεχίστηκαν καί μέ τούς Ἴταλούς), οἱ ἀσχήμες δέν σταμάτησαν καί κατά τήν ἀπονομή τῶν μεταλλίων καί τήν ἀνάκρουση τῶν ἔθνικῶν ὕμνων. Οἱ ἀρμόδιοι παίνεψαν ἀνυπόκριτα «τό ὑπέροχο κοινό τῆς Θεσσαλονίκης» πού στήριξε τήν ἔθνική προσπάθεια. Στόν τελικό τοῦ ποδοσφαίρου μέ μία Ἐθνική Ἑλλάδος τρίτης διαλογῆς μία πρωτοφανής πανστρατιά 50 χιλιάδων ἀνθρώπων περίμενε τούς Τούρκους. Τέτοια νούμερα ἔχει πάνω ἀπό εἴκοσι χρόνια νά δεῖ ἡ κανονική Ἐθνική σέ ἐπίσημο ἀγῶνα. Φέτος τόν χειμῶνα ὁ κόσμος δέν πάτησε στά γήπεδα, οὔτε κἀν στά ντέρμπυ. Τό ποδόσφαιρο πού θά παιζόταν (καί παίχτηκε) προχτές θά ἔταν ἔτσι κι ἄλλιῶς κλωτσοσκούφι. Ὁ λόγος ἦταν ἐμφανῶς ἄλλος: καί σάν πρῶτα ἀντρειωμένη... Τελικά τό καπνογόνο πού ἔπεσε στόν τουρκικό πάγκο, ἡ παρ' ὀλίγον διακοπή τοῦ ἀγῶνα, τὰ γιούχα καί τὰ συνθήματα κατά τόν ἔθνικό ὕμνο τῆς Τουρκίας ἦταν, γιά μία ἀκόμα φορά, «ἡ βοήθεια τοῦ ὑπέροχου κόσμου». Ὁ κ. Παπανδρέου μέ ἐπίσημη δήλωσή του συνεχάρη παίχτες καί προπονητές. Ἡ σεμνή γαλανόλευκη τελετή ἔληξε μέ τήν κ. Πετραλιά ἐν μέσω ἐπισήμων νά ἄδει κάτι περὶ ἱερῶν κοκάλων μέσ' τό πλῆθος καί τό πάθος. Τί πράγματα εἶναι αὐτά, ρώτησα ἕναν γείτονα στό ἡμίχρονο. Ἔτσι, νά τούς πατήσουμε, μοῦ ἀπάντησε. Δέν βλέπεις τί γράφει ὁ Φίλαθλος πού οἱ Τούρκοι ἀθλητές ξεσάκιζανε τὰ ἀγοράκια δώδεκα χρονῶν μέσα στά πούλμαν; Ἀπό παλαιοτάτων χρόνων, ὀθωμανικῶ τῶ τρόπῳ...

Ὅλα αὐτά εἶχαν κάτι τό ἔντονα ὑστερικό καί τοῦτο εἶναι πού τὰ κάνει νά ξεχωρίζουν ἀπό ἄλλες στιγμές ἔθνικῆς «ἔξαρσης». Καί τὰ πανηγύρια τοῦ '87 εἶχαν εἰδωθεῖ ὡς ἐκφράσεις μιᾶς ἀναζητήσης γιά ἔθνική ταυτότητα. Ἀλλά τότε τὰ πράγματα ἦταν ὄντως διαφορετικά καί γιά ἄλλους λόγους. Γιά νά φέρομε ἕνα παράδειγμα, τότε ὑπῆρχε ΠΑΣΟΚ, ὑπῆρχε Ν.Δ., ὑπῆρχε Ἀριστερά ἢ τέλος πάντων κουτσοῦπῆρχαν. Καί οἱ ἄνθρωποι, στό πολιτικό τουλάχιστον ἐπίπεδο, εἶχαν κάποια ταυτότητα, κάπου ἐξακολουθοῦσαν —ἔστω καί ἀπό κεκτημένη ταχύτητα— νά ἀναγνωρίζονται, κάτι εἶχαν νά ποῦν γιά τόν ἑαυτό τους ὡς μελῶν εὐρύτερων συνόλων, ὑποσυνόλων τῆς κοινωνίας. Εἶμαι ΠΑΣΟΚ κάτι σήμαινε ἀκόμα, εἶμαι Ν.Δ. σήμαινε νά φύγει ὁ προηγούμενος ἀπό τήν ἐξουσία. Ἦδη βέβαια ὅλα αὐτά ξέφτιζαν σιγά σιγά, τό μεγάλο μπάμ τοῦ '88-'89 ἦταν κοντά, ἡ σημερινή κατάσταση ἦταν σχεδόν μονόδρομος. Σήμερα ὁ ψηφοφόρος ἑνός κόμματος ἢ καί τό ἴδιο τό μέλος —ἐάν ὑπάρχουν ἀκόμα μέλη καί ἡ λέξη ἔχει κάποιο νόημα— δέν ἔχει τίποτα νά πει γιά τόν ἑαυτό του πού νά τόν συνδέει μέ ἄλλους. Τί θά πει νεοδημοκράτης σήμερα, τί ἀριστερός; Καί κυρίως: πού ἀνήκουν ψυχικά ὅλοι αὐτοί, ποιοί οἱ δεσμοί μέ τούς ὁμοίους τους, ποιοί οἱ ὁμοιοί τους;

Στό ἔδαφος τέτοιων ἀπουσιῶν φυτρῶνουν αὐτές οἱ ἐπίσημες καί λαϊκές ἔθνικές «ἀνατάσεις». Γιατί δέν εἶναι βέβαια μόνο τὰ κόμματα. Ἡ ἔννοια τῆς ἔνταξης, τῆς συμμετοχῆς, τῆς συνενοχῆς ἀν θέλετε, συνεχῶς ἀμβλύνεται, οἱ κοινές γλῶσσες ἀποδιαρθρώνονται πρὸς ὄφελος τοῦ μέσου τηλεοπτικοῦ ὄρου, οἱ ὀμάδες, ἐνότητες, κοινότητες, θεσμοθετημένες καί ἄτυπες, ἀποδεκατίζονται, εἴτε γιά τόν συνδικαλισμό πρόκειται εἴτε γιά τό ποδοσφαιρόφιλο κοινό, πού ἔγραφε καί ὁ Δ. Παπαδημητρόπουλος στό περασμένο τεῦχος, εἴτε γιά τὰ περιθωριακά ἔντυπα εἴτε γιά τό φοιτητικό κίνημα εἴτε γιά τό κοινό τῶν θερινῶν κινηματογράφων. Οἱ διάυλοι γιά τόν ἐκκοινωνισμό, τήν ἐπικοινωνία δηλαδή, ὀλοένα στενεύουν, οἱ ἄνθρωποι ξεβράζονται ὀλο καί πιό μονήρεις στήν κοινωνία. Ἀλλά ἡ ἀτομική ἔνταξη στό σύνολο καί ἡ ἀτομική ταυτότητα ποτέ δέν ἦταν ἀτομική ὑπόθεση. Ὅσο πιό ἀτομική γίνεται τόσο ὠθεῖται, καθῶς οἱ ἐνδιάμεσες σχέσεις καταστρέφονται, νά ἀναζητῆ τίς «μεγάλες» συλλογικότητες, νά συγκροτεῖται κίβδηλα καί ἄλογα κάτω ἀπό τή μεγάλη ὑπερβατική ὀμπρέλα τοῦ ἔθνικου.

Σέ αὐτό ἀκριβῶς τό πλαίσιο —τῶν ἀτόμων δηλαδή πού στέκονται ὀλο καί πιό ἀπομονωμένοι, ἀπορημένοι καί ἴσως ἐν τέλει ἐχθρικοί ἀπέναντι στήν κοινωνία— ὁ συνασμός ἀνεγκέφαλων πολιτικῶν πού, ἐλλείψει ἄλλης δυνατότητας ἢ καί ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, καλλιεργοῦν αὐθόρμητα πρόστυχες ἔθνικές φαντασιώσεις ἱστοριοδιοργανωτικοῦ χαρακτήρα μέ τὰ αὐθόρμητα ἀλλά μαζί καί ὑποβαλλόμενα ξεσπάσματα ἑνός... «κακῶς ἐννοούμενου σωβινισμού» (*Ἐλευθεροτυπία*) στόν κόσμο μποροῦν νά ἀποβοῦν ἐπικίνδυνα. Εἶναι φυσικά θεμιτό, φυσιολογικό καί ἀπαραίτητο νά ἀναζητᾶ κανεῖς τήν ἔθνική του ταυτότητα, εἰδικά μάλιστα σέ μία χώρα ὅπως ἡ δική μας πού σήμερα κανεῖς δέν ξέρει πού τραβᾶ καί πού πηγαίνει, νά ἀναζητοῦμε ἀπαντήσεις στήν ἀπορία μας ὡς ἔθνος. Ὅμως ἄλλο τόσο ὀλισθηρό καί νοσηρό εἶναι νά ἀναζητᾶ κανεῖς ἐκεῖ τήν μοναδική πλέον δυνατή ταυτότητά του, νά ἀναζητᾶ στή σύγκλιση στό «ἔθνικό» ἕνα ὑποκατάστατο τῶν στερήσεων του ὡς πολιτικοῦ καί κοινωνικοῦ ἀτόμου, νά ἀναζητᾶ νά ἀρθρώσει βεβιασμένα, ἀγχωμένα, ὑστερικά μία



Διαχυμένου σφθάλμου

ένότητα πού, φεύτικη καθώς είναι, μόνο τή βιαιότητα και τήν αντικοινωνικότητα θά μπορούσε νά οδηγήσει. Γιατί μόνο επιθετική, τυφλή μπορεί νά είναι μιά τέτοια «έθνική ταυτότητα» πού γεννιέται ανακλαστικά σάν στερητικό σύνδρομο, πού ευδοκιμεί ως μόνη διέξοδος στήν ισοπέδωση τής κοινωνικής πολυμορφίας, πού δέν διαθέτει τά θεμέλια, τή νηφαλιότητα και τήν άνοχή πού δίνει ή αυτογνωσία. Τό άν βρισκόμαστε μπροστά στήν αυθόρμητη γέννηση ενός έθνικισμού μπορεί νά παραμείνει ως έρώτημα. Τό βέβαιο είναι ότι δέν στερούμαστε πλέον προϋποθέσεων.

Τί νά πεί λοιπόν κανείς; Νά 'ναι τά παραπάνω υπερβολές άριστερών πού έχασαν κατ' ανάγκη πιά τήν αισιοδοξία τής γνώσης και τής βούλησης, τήν αισιοδοξία πού έδιναν άν όχι οί νόμοι, πάντως οί «τάσεις» τής ιστορίας; Νά 'ναι τά πράγματα άλλιώς και άπλως —έκδικητικοί, γιατί ή κοινωνία δέν μάς φέρθηκε έντάξει— νά τής φορτώνουμε τή δική μας νίλα; Μακάρι νά 'ναι έτσι...

Γιώργος Καρράς

Δικηγόροι: μιά άνομολόγητη νίκη

Δέν έχω καμιά άμφιβολία ότι ή δημοκρατία ταλαιπωρήθηκε στήν τελευταία γενική συνέλευση του Δικηγορικού Συλλόγου τής Αθήνας, κατά τήν όποια άποφασίστηκε ή διακοπή τής άποχής τών δικηγόρων από τά καθήκοντά τους. Άλλά μήπως αυτό δέν συμβαίνει σχεδόν σέ κάθε περίπτωση πού ή έκβαση μιās σύγκρουσης είναι κρίσιμη για τά συμφέροντα και τίς επιδιώξεις τών αντιμαχόμενων φορέων; Πάντα, οί χαμένοι δέν διαμαρτύρονται, προβάλλοντας διαδικαστικούς λόγους, τούς όποιους άσφαλέστατα θά άγνοούσαν, για νά μήν πώ θά χλεύαζαν, άν ήταν κερδισμένοι;

Ποιοί, όμως, κέρδισαν και ποιοί έχασαν σ' αυτή τή συνέλευση; Νικητές ήταν οί δεξιοί δικηγόροι, μέ τά μεγάλα, μεσαία ή μικρά εισοδήματα, πού έξασφάλισαν για λογαριασμό του πολιτικού φορέα στον όποιο, κατά τή συνδικαλιστική άρχή, «πρόσκεινται» τή συνέχιση τής «δίκης του αιώνα». Ήττημένοι ήταν, αντίθετα, οί κεντρικοί δικηγόροι, μέ τά μεγάλα, μεσαία ή μικρά εισοδήματα κι αυτοί, πού δέν κατάφεραν νά διατηρήσουν, για κάποιο διάστημα ακόμα, τή διαλυτική εικόνα πού παρουσίαζε επί έναμιση περίπου μήνα τό Ειδικό Δικαστήριο, ώστε νά επιφέρουν πρόσθετα πλήγματα στην αξιοπιστία όποιασδήποτε μελλοντικής του άπόφασης.

Νικητές, όμως, ήταν και οί δικηγόροι, ως κοινωνικό στρώμα, άφου ή λήξη τής άποχής συνοδεύτηκε μέ τήν άπόσυρση τής πρότασης του κ. Παλαιοκρασά για φορολόγησή τους βάσει κάποιων αντικειμενικών κριτηρίων και μέ τήν έγγραφη δέσμευση του κ. Κανελλόπουλου νά λύσει τό πρόβλημα τής επαγγελματικής στέγης μέ ειδικό νομοσχέδιο πού θά κατατεθεί στή Βουλή τον Αύγουστο. Τό νομοσχέδιο αυτό θά ανατρέψει στήν ουσία τίς σχετικές μέ τό θέμα διατάξεις πού ψηφίστηκαν τον Ιούνιο και όδήγησαν στήν άποχή. Ο «κλάδος», λοιπόν, νίκησε.

Αυτή άκριβώς ή άδιαμφισβήτητη νίκη είναι πού μέ κάνει νά άπορώ, γιατί οί άριστεροί δικηγόροι, μέ μεσαία και μικρά εισοδήματα αυτοί, αυτοτοποθετούνται στο στρατόπεδο τών χαμένων. Δέν υποστήριζαν ότι ή άποχή τους είχε μόνο συνδικαλιστικά αίτήματα και ήταν άσχετη μέ τή δίκη, τής όποίας, μάλιστα, ήθελαν τή συνέχιση; Τρείς έξηγήσεις μπορώ νά δώσω για τήν άπογοήτευσή τους: Ή έχουν προσχωρήσει στή λογική του «δημοκρατικού μετώπου», όπου οί «λοιπές» δυνάμεις έξυπηρετούν, άλλες συνειδητά και άλλες άδιαφορώντας γι' αυτό, τίς πολιτικές επιδιώξεις τής «κύριας» δύναμης, στο πλαίσιο μιās διαταξικής αντιδεξιής συμμαχίας· ή θεωρούν έπισφαλή τά θετικά άποτελέσματα του άγώνα τους και φοβούνται κυβερνητικές υπαναχωρήσεις στο μέλλον, λόγω και τών γνωστών πιέσεων τής ΕΟΚ για περισσότερα φορολογικά έξοδα· ή τέλος θέλουν νά υποβαθμίσουν μιά μεγάλη συνδικαλιστική έπιτυχία (έστω προσωρινή, άλλωστε οί νίκες ποτέ δέν είναι μόνιμες), πού θά μπορούσε νά θεωρηθεί προκλητική για τούς σκληρά φορολογούμενους και πληττόμενους από τήν εισοδηματική πολιτική μισθωτούς και συνταξιούχους. Πολύ φοβάμαι ότι ισχύουν και οί τρείς έξηγήσεις.

Ήταν, λοιπόν, ή άποχή τών δικηγόρων μιά «υπερήφανη άμυνα στήν ώμή, άυταρχική και προκλητική έπίθεση τής κυβέρνησης κατάργησης δικαιωμάτων τους πού κατακτήθηκαν μέ άγώνες», όπως έγγραφε μέ άφρογη σύνταξη ό κ. Ε. Γιαννόπουλος στήν Αύριανή τής 9.7.91; Ή έπρόκειτο για μιά συντεχνιακή αντίδραση ενός «κακομαθημένου κοινωνικού στρώματος», πού δέν θέλει νά πλη-



Δια γυμνού σφάλαμου

ρώνει φόρους, όπως ανακάλυψε ξαφνικά ο κ. Μητσοτάκης;

Πιό κοντά στην πρώτη άποψη, ή κυρίαρχη άριστερή αντίληψη αποτυπώνεται σε συνέντευξη πού παραχώρησε στον *Ριζοσπάστη* της 11.7.91 ή κ. Λαγουβάρδου, σύμβουλος του ΔΣΑ και μέλος του ΚΚΕ: «...Οι κατηγορίες πού κατά καιρούς έκτοξεύονται κατά των δικηγόρων, γενικά, για φοροδιαφυγή είναι έντελως άβάσιμες. Κατ' αρχήν, αν υπάρχει φοροδιαφυγή στους δικηγόρους, αυτή περιορίζεται αποκλειστικά στις λίγες εκατοντάδες μεγαλοδικηγόρους». Και ο κ. Γουσέτης, μέλος κι αυτός του ΚΚΕ και σύμβουλος του ΔΣΑ, αναλαμβάνει την επιστημονική ανάλυση: «...Η αλήθεια είναι ότι οι δικηγόροι δέν αποτελούν έναίο κοινωνικό στρώμα. Στην κορυφή τους υπάρχει ένας μικρός αριθμός προνομιούχων με πολύ ύψηλα εισοδήματα. Παρακάτω υπάρχει ένας αριθμός πού κατορθώνει με πολύ μόχθο να εξασφαλίσει ένα κάπως αξιοπρεπές εισόδημα, πιά κάτω υπάρχει ή συντριπτική πλειοψηφία των δικηγόρων, πού τά εισοδήματά τους μόλις φτάνουν ή και υπολείπονται του ήμερομισθίου του ανειδίκευτου εργάτη. Η πρώτη κατηγορία δέν διεκδικεί τίποτα γιατί τά έχει όλα. Οι άλλες κατηγορίες πλήττονται στό σύνολό τους από τά κυβερνητικά μέτρα».

Κι όμως οι δικηγόροι όπως, άλλωστε, όλοι οι ελεύθεροι επαγγελματίες φοροδιαφεύγουν. Οι μέσες μηνιαίες αποδοχές των 60.000 δρχ. τό μήνα, σύμφωνα με στοιχεία των φορολογικών δηλώσεων, δείχνουν ότι ή φοροδιαφυγή δέν αφορά λίγες εκατοντάδες αλλά μάλλον τή συντριπτική πλειοψηφία του κλάδου. Ακόμα κι αν δεχτούμε ότι από τούς 15.000 δικηγόρους της Αθήνας, οι 10.000, ως πούμε, έχουν, σύμφωνα με τίς παραπάνω απόψεις, εισόδημα μόνο 50.000 δρχ. τό μήνα και οι 4.500 εισόδημα 200.000 δρχ., για να υπάρξει ο μέσος όρος των 60.000 δρχ. πρέπει οι 500 «προνομιοῦχοι» να δηλώνουν εισόδημα άρνητικό. Δέν είναι σοβαρά επιχειρήματα αυτά.

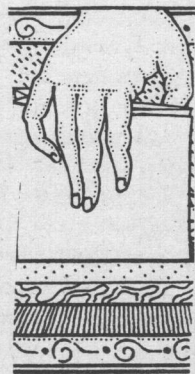
Γιά να πώ τήν αλήθεια, δέν με εκπλήσσει, βέβαια, ή άτομική προσπάθεια των ελεύθερων επαγγελματιών να αποκρύψουν εισοδήματα από τήν Έφορεία. Τήν θεωρώ απόλυτα φυσική σε μιά ανταγωνιστική ταξική κοινωνία. Επιπλέον, ή επίσης άτομική προσπάθεια όρισμένων δικηγόρων να διατηρήσουν, με τόν τρόπο αυτό, ένα άνεκό επίπεδο διαβίωσης είναι, κατά τή γνώμη μου, απόλυτα θεμιτή. Σε καμιά, όμως, περίπτωση, ή συλλογική απαίτηση από ένα κοινωνικό στρώμα, ή μιά τάξη, να μην πληρώνει φόρους δέν μπορεί να υιοθετείται από τήν Αριστερά. Ας μην ξεχνάμε ότι ή ύπαρξη της βασικής αντίθεσης κεφαλαίου-εργασίας δέν σημαίνει ότι τά οικονομικά συμφέροντα άλλων κοινωνικών τάξεων ή ομάδων συμβαδίζουν. Η μη φορολόγηση των άγροτών, καθώς και ή χαμηλή φορολογία (και ή φοροδιαφυγή) των επιχειρήσεων και των ελεύθερων επαγγελματιών οδηγούν στην ύψηλή φορολόγηση των μισθωτών και των συνταξιούχων και στην καθήλωση των μισθών τους, λόγω της ανάγκης να καλυφθούν τά δημόσια έλλείμματα. Αυτή ή κατάσταση είναι κυρίως πού οδηγεί τούς μισθωτούς στην αναζήτηση δεύτερης δουλειάς στό χώρο της λεγόμενης «παραοικονομίας».

Κάτι ακόμα. Ένω είναι αλήθεια ότι τό στρώμα των δικηγόρων, όπως και των άλλων ελεύθερων επαγγελματιών, δέν είναι εισοδηματικά όμοιογενές, αυτό δέν σημαίνει ότι γενικώς οι ταξικές διακρίσεις μπορούν να αντικατασταθούν από κάποιο διαχωρισμό των «προνομιούχων» από τούς «μη προνομιούχους» ούτε ότι είναι εύκολες οι διαταξικές συμμαχίες στη βάση συγκρίσιμων από πλευράς μεγέθους εισοδημάτων. Χιλιοειπωμένα πράγματα, αλλά όλα πού ή Αριστερά δέν λείει να γλιτώσει από αυτά τά πασοκικά ιδεολογήματα...

Οι δικηγόροι, λοιπόν, αν και δέν έχουν όλοι τά ίδια εισοδήματα, αποτελούν ένα συγκεκριμένο κοινωνικό στρώμα με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, πού τούς ξεχωρίζει από τούς μισθωτούς του δημόσιου ή του ιδιωτικού τομέα. Γιά να λύσει πρόπερσι ή οικουμενική κυβέρνηση τήν άπεργία των ύπαλλήλων καθαριότητας του δήμου άρκεσε μιά επιστράτευση. Αντίθετα, για να σταματήσει φέτος ή άποχή των δικηγόρων χρειάστηκε να ενεργοποιηθεί ή νεοδημοκρατική βάση σε πολιτικό επίπεδο, να χρησιμοποιηθούν ένα σωρό αντιδημοκρατικά συνδικαλιστικά τετρίπια και κυρίως να υποχωρήσει ή κυβέρνηση σε κάθε επίπεδο. Οι δικηγόροι, μεγάλοι, μεσαίοι ή μικροί, οι δικηγόροι ως κοινωνικό στρώμα μάλλον έχουν ισχυρότερη διαπραγματευτική θέση από τούς μισθωτούς σκουπιδαρέους.

Δέν είναι δύσκολο για τήν Αριστερά να διατυπώσει προτάσεις για τό δικηγορικό ζήτημα, πού δέν θά εξαντλούνται στην άρνηση πληρωμής φόρων. Η επαγγελματική στέγη των νέων κυρίως δικηγόρων θά μπορούσε π.χ. να επιδοτείται, τά αναγκαία φορολογικά τεκμήρια πρέπει να όρθολογικοποιηθούν, ώστε να άποφεύγονται οι προφανείς άδικίες πού θά προκαλέσει ή εφαρμογή τους με τήν μορφή πού έχουν σήμερα. Ένα πράγμα, όμως, είναι σίγουρο. Μιά ταξική συμμαχία δέν είναι δυνατό να στηριχτεί σε κάποιο μονομερές δικαίωμα στη φοροδιαφυγή.

Χαράλαμπος Γολέμης



Εύπνησε τό ήφαιστειο τῶν Βαλκανίων

τοῦ Δαμιανοῦ Παπαδημητρόπουλου

Συντηρητισμός και ἐθνικισμός

« Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι βρισκόμαστε στὰ Βαλκάνια, ὅπου τὰ ψέμματα καὶ ἡ ἐξαπάτηση ἀποτελοῦν τίς ὑψιστές ἠθικές ἀξίες». Μὲ τὰ λόγια αὐτά ὁ Σλοβένος σοσιαλιστής βουλευτής Βίκτορ Ζάκελ (ὅς σημειώσουμε τὸ γερμανικὸ ἐπίθετο) προειδοποιῶσε τοὺς συμπατριῶτες τοῦ βουλευτές, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συζήτησης στὴν σλοβενικὴ Βουλὴ γιὰ ἐπικύρωση τῆς συμφωνίας τοῦ Μπριόνι, τῆς συμφωνίας πού ἐπιτεύχθηκε μὲ τὴ μεσολάβηση τῆς ΕΟΚ. Τελικὰ ἡ Βουλὴ ἐπικύρωσε τὴ συμφωνία μὲ ἔντεκα μόνο ψήφους κατὰ. Δέν γνωρίζουμε ἂν ὁ κ. Ζάκελ βρισκόταν μέσα σ' αὐτοὺς τοὺς ἔντεκα. Σημασία ἔχει ὅτι τὸ ἐπιχειρημὰ του τὸ συμμερίζονται ὅλοι σήμερα στὴν Σλοβενία — γι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ τὸ χρησιμοποίησε.

Οἱ ἀποσχιστικές τάσεις τῆς Σλοβενίας, ὁ ἐθνικισμὸς συνοδεύεται — ὅπως συνοδεύοταν πάντα — ἀπὸ τὸ ρατσισμό. Οἱ ἴδιοι οἱ Σλοβένοι θέτουν τὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὴν Εὐρώπη (στὴν ὁποία προφανῶς ἀνήκουν) καὶ στὰ Βαλκάνια, στοὺς Ἄνατολίτες, ἐκεῖ πού ἀνθεὶ τὸ ψεῦδος, ὁ ἀνορθολογισμὸς καὶ ἡ ἐξαπάτηση. Ἀκόμα καὶ ὁ Μίλαν Κούντερα (ἂν καὶ ἡ πατρίδα του σύντομα θὰ ἀντιμετωπίσει, ἂν δέν ἀντιμετωπίζει ἤδη, παρόμοιο πρόβλημα μὲ τίς ἀποσχιστικές τάσεις τῆς Τσεχίας ἀπὸ τὴν Σλοβακία), σέ μιά συνηγορία του γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Σλοβενίας, ἀνέλαβε νὰ προχωρήσει τὸν ἐθνικισμὸ/ρατσισμό σέ βαθύτερα ἐπίπεδα, δίνοντάς του τίς πολιτισμικές διαστάσεις

μιᾶς σύγκρουσης Ἄνατολῆς καὶ Δύσης. Ἡ προαιώνια σύγκρουση λοιπόν, ἡ σύγκρουση διὰ τῆς ὁποίας καθένας, Ἄνατολικὸς ἢ Δυτικὸς, συνειδητοποιεῖται, ἀναγνωρίζει τὸν ἑαυτό του μέσω τοῦ ἀντιπάλου του. Ἡ σύγκρουση πού «μιλάει» ἀκόμα στὴν Εὐρώπη, ἔστω κι ἂν τὴν φέρνει πολλὰ χρόνια πίσω. Λέει, λοιπόν, ὁ Κούντερα:

« Ἀκοῦμε συχνὰ νὰ γίνεται λόγος γιὰ "βαλκανοποίηση". Μὰ τί σχέση ἔχει ἡ Σλοβενία μὲ τὰ Βαλκάνια; Εἶναι μιά χώρα δυτικὴ, πολὺ κοντινὴ στὴν Ἰταλία (ἡ Τεργέστη εἶναι κατὰ τὸ ἥμισυ σλοβενικὴ — κάτι ἤξερε ὁ Τζέιμς Τζόυς), καθολικὴ (μὲ ἐμπειρία μάλιστα καὶ τῆς Μεταρρυθμίστης), πού ἀνήκε πολὺν καιρὸ στὴν Αὐστροουγγρικὴ Αὐτοκρατορία, χώρα ὅπου ἡ ἔννοια τῆς Κεντρουρώπης (πού γεωγραφικὰ τελειώνει ἐκεῖ ὅπου ἀρχίζει ὁ ρωσικὸς καὶ ὁ βαλκανικὸς κόσμος) εἶναι πιὸ ζωντανὴ ἀπὸ ὅπουδήποτε ἄλλου».

«...Οἱ Σλοβένοι καὶ οἱ Κροάτες ἔζησαν τὴ δική τους διαδικασίαν ἐθνικῆς ἀναγέννησης. Τὸ γιουγκοσλαβικὸ κράτος, πού γεννήθηκε μετὰ τὸ 1918 συγχωνεύοντας ὡς ὁμοσπονδία ἓνα κομμάτι τῆς Ἄνατολικῆς Εὐρώπης (Σερβία) καὶ ἓνα κομμάτι τῆς Δυτικῆς (Κροατία καὶ Σλοβενία), ἀντιπροσώπευε ἓνα ἐνδιάμεσο στάδιο αὐτῆς τῆς διαδικασίας πού σήμερα προχωρεῖ ἀπλούστατα πρὸς τὴ φυσικὴ τῆς ὀλοκλήρωσης».

Νάτη, λοιπόν, ἡ ἔννοια τῆς Κεντρουρώπης, νὰ τὴν ἀναβιώνουν οἱ ἴδιοι οἱ λαοὶ τῆς περιοχῆς πού βγαίνουν μέσα ἀπὸ τὰ συντρίμια τῶν κομμουνιστικῶν καθεστώτων ἀναζητώντας προορισμὸ, ταυτότητα, συμμάχους.

Σὰ νὰ μὴν πέρασαν 50 χρόνια, σάν νὰ σταμάτησε τὸ ρολοὶ τῆς ἱστορίας καὶ μαζί τὰ μυαλά τῶν ἀνθρώπων στὴ δεκαετία τοῦ '30, σὰ νὰ βγήκαν οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τὴν κομμουνιστικὴ κατὰψυξη καὶ μόλις ξεπάγωσαν συνεχίζουν ἐκεῖ πού εἶχαν μείνει. Μὲ μιά διαφορά: τὸ ἱστορικὸ ἐκκρεμὲς πού τότε ἔδειχνε πρὸς τὴ μεριά τῆς Ρωσίας, τώρα, μετὰ τὴν κομμουνιστικὴ ἐμπειρία, δείχνει πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς Δύσης καὶ εἰδικότερα τῆς Γερμανίας.

Ἡ νέα — καὶ ταυτόχρονα πολὺ παλαιά, ὅπως εἶδαμε — προσπάθεια αὐτοπροσδιορισμοῦ, ἐπιλογῆς στρατοπέδου, φίλων καὶ ἐχθρῶν, ἡ προσπάθεια διαχρονικῆς καὶ ὄχι συγχρονικῆς κατανόησης τῶν πενηντάχρονων δεινῶν μὲ τὰ πνευματικὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '30 (καθὼς μαζί μὲ τίς ἀρνητικὲς σβήνονται καὶ οἱ θετικὲς πνευματικὲς κατακτήσεις τῶν τελευταίων 50 χρόνων) ἀναπόφευκτα καταλήγει στὸν ἐθνικισμὸ, τὸ μίσος καὶ τὸν ρατσισμό. Ἄν ἀποκρυπτογραφήσουμε τὰ λόγια τοῦ Κούντερα (καὶ ὄχι μόνον αὐτοῦ) φαίνεται καθαρά ὅτι οἱ μὴ σοβιετικοὶ λαοὶ τῆς πρῶν Ἄνατολικῆς-κομμουνιστικῆς Εὐρώπης θεωροῦν ὅτι γιὰ τὰ δεινὰ τους, γιὰ τὰ δεινὰ τῶν Σλοβένων, τῶν Κροατῶν, τῶν Τσέχων, τῶν Οὐγγρων κ.λπ., εὐθύνεται ἓνας πολιτισμὸς πού μὲ τὸν σύγχρονο μανδῦα τοῦ κομμουνισμοῦ τοὺς ὑποδούλωσε. Εἶναι ὁ πολιτισμὸς τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἄνατολῆς, τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς Ὀρθοδοξίας, ὁ πολιτισμὸς τοῦ δογματισμοῦ καὶ τοῦ ἀνορθολογισμοῦ, τοῦ αὐταρχισμοῦ καὶ τῆς αὐθαιρεσίας, πού μὲ σύγχρονους φορεῖς τοὺς Σέρβους ἢ τοὺς Ρώσους ἀντίστοιχα ὑποδούλωσε πολιτισμικὰ τοὺς

γειτονικούς δυτικοευρωπαϊκούς λαούς. Πρόκειται πιά γιά μιάν αντίληψη πού διαιρεί τούς λαούς σέ θύτες καί θύματα, σέ φίλους καί ἐχθρούς, σέ ἀνώτερους καί κατώτερους, σέ μετέχοντες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος καί σέ μή ἰκανούς νά μετέχουν σ' αὐτό. Μιά διαίρεση διαχρονική, πού πηγαινέει πίσω στά βάθη τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας, στήν ἐποχή τῆς Ἀνατολικῆς καί Δυτικῆς Ρωμαϊκῆς Αυτοκρατορίας. Οἱ Σέρβοι τμήμα τοῦ Βυζαντίου, ὅπως κι ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες. Οἱ Σλοβένοι καί οἱ Κροάτες τμήμα τῆς Δύσης. Ἄλλη ἱστορία λοιπόν, ἄλλη ἐκκλησία, ἄλλη γραφή, ἄλλο τοπίο, ἄλλος πολιτισμός, ἄλλοι ἄνθρωποι. Προσέξτε τούς τίτλους τῆς Σλοβενίας: εἶναι κοντά στήν Τεργέστη (!), εἶναι καθολικοί καί ἀνήκουν πολύ καιρό στήν Αὐστροουγγρική Αὐτοκρατορία.

Ἡ ἀνοδος στίς χῶρες αὐτές τῶν πολιτικῶν δυνάμεων τοῦ φιλελευθερισμοῦ καί τῆς οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς δέν ἦταν μία διαδικασία περιορισμένη δέν σφαίρα τῆς οἰκονομίας, ὅπως ἀρέσκονται νά τήν ἐρμηνεύουν οἱ Δυτικοί. Στήν πραγματικότητα, πρόκειται γιά ἀνοδο τοῦ συντηρητισμοῦ σέ ὅλα τά ἐπίπεδα καί μάλιστα ἐνός συντηρητισμοῦ πού δέν ἔχει παρακολουθήσει τήν ἐξέλιξη τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ συντηρητισμοῦ, καί ἀπό αὐτή τήν ἄποψη εἶναι καί ἀντιφατικός, δεδομένου ὅτι οἱ χῶρες αὐτές ἀναζητοῦν τό δυτικοευρωπαϊκό ἰδεῶδες.

Μιττελοϊρόπα

Ὡστόσο μέ τήν ἀναβίωση ἐνός φαντάσματος, τήν ἀναβίωσή του κατ' ἀρχήν στό ἐπίπεδο τῆς ἰδεολογίας, οἱ λαοί τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης τείνουν νά τό καταστήσουν ὑλική πραγματικότητα. Ὁριοθετώντας τά νότια/ἀνατολικά τους σύνορα ὡς σύνορα Ἀνατολῆς-Δύσης, τείνουν ταυτόχρονα νά παγιώσουν αὐτή τή διαίρεση. Στό παράδειγμα τῆς Γιουγκοσλαβίας, πολύ φοβούμαστε ὅτι σέ περίπτωση διάσπασής της θά διασπασθεῖ ἡ συνέχεια μεταξύ τῆς Εὐρώπης καί τοῦ νοτιοανατολικοῦ ἄκρου της: ἡ ἔστω καί τεχνική-τυπική συνέχεια πού εἶχε ἐξασφαλισθεῖ τόν 20ῦ αἰώνα. Καί

ὅτι ἀπό κεῖ καί πέρα ἡ ἐξέλιξη θά διακρίνει αὐτούς πού θέλουν νά βλέπουν ὡς νοτιοανατολικό σύνορο τῆς Εὐρώπης τήν Σλοβενία καί τήν Κροατία.

Κι αὐτό γιατί ἡ πληθυσμιακή σύνθεση τῆς Σερβίας καί τῶν ὑπόλοιπων τεσσάρων δημοκρατιῶν, ἡ ἄθλια οἰκονομική κατάσταση, τό τραῦμα ἀπό τά χαμένα μεγαλεῖα καί ἡ συνακόλουθη ἐχθρότητα πρὸς τούς ἀποσχισθέντες (πού θά ἔτεινε νά καταστῆ πολιτισμική ἐχθρότητα), ὁ ἀναδυόμενος ἐθνικισμός μαζί μέ τά ὑπολείμματα τοῦ καθεστωτικοῦ κομμουνισμοῦ, ὅλ' αὐτά δημιουργοῦν τίς χειρότερες προοπτικές γιά τή μορφή καί τό χαρακτήρα ἐνός μελλοντικοῦ σερβικοῦ κράτους. Τά ἴδια καί χειρότερα ἰσχύουν ἂν ἀποσχισθοῦν καί οἱ ἄλλες δημοκρατίες τῆς Γιουγκοσλαβίας: μία πληθώρα κρατῶν καί κρατιδίων, ἐχθρευόμενα καί συγκρουόμενα, θά φέρουν τήν Βαλκανική ἐκτός τῶν πολιτικῶν ὁρίων τῆς Εὐρώπης. Γιά τήν Ἑλλάδα ἡ ἐξέλιξη αὐτή εἶναι ἡ χειρότερη δυνατή: ἡ γεωγραφική καί ἐπικοινωνιακή ἀπομόνωσή της ἀπό τήν Εὐρώπη, ἡ διάσπαση τῆς συνέχειας τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου θά φέρεῖ ἀργά ἀλλά σταθερά καί τήν πολιτισμική ἀπομόνωση.

Τά παραπάνω ἰσχύουν, ὥστόσο τά πράγματα εἶναι ἀκόμα πῶς πολύπλοκα. Ἄν ἡ ἀναβίωση τῆς Κεντρουρώπης θέτει τήν Ἑλλάδα ἔξω ἀπό τίς θύρες τῆς Εὐρώπης, ἡ ἴδια διαδικασία τήν μπάζει πάλι ἀπό τό παράθυρο: ἀναφερόμαστε βέβαια στό ρόλο πού (κυρίως) ἡ Γερμανία θά θελήσει ἢ δέν θά θελήσει νά παίξει στήν διαδικασία «μετουσίωσης» τῆς κεντρουρωπαϊκῆς ἰδέας σέ πράξη, δεδομένου ὅτι μία τέτοια διαδικασία μόνο μέ τή γερμανική συμμετοχή/ἡγεμονία μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ.

Ἡ στάση τῆς Γερμανίας στό θέμα τῆς Σλοβενίας καί τῆς Κροατίας δέν εἶναι τόσο καθαρῆ, ὅσο προβλήθηκε καί ὅσο —γιά εὐνόητους λόγους— τήν προπαγάνδισε τό Βελιγράδι. Ἡ γερμανική Δεξιά, μετὰ ἀπό πίεση τῆς Κοινοβουλευτικῆς Ὁμάδας τοῦ Χριστιανοδημοκρατικοῦ Κόμματος πρὸς τήν κυβέρνηση, υἱοθέτησε, εἶναι ἡ ἀλήθεια, μία θέση πού προοπτικά τείνει ὑπέρ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Σλο-

βενίας καί τῆς Κροατίας. Καί δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πίσω ἀπό τήν πίεση αὐτή δέν κρυβόταν ἡ προσήλωσή στήν ἀρχή τῆς αὐτοδιάθεσης τῶν λαῶν ἀλλά ἡ προσήλωση στήν διεύρυνση τῆς γερμανικῆς ἐπιρροῆς στήν Κεντρουρώπη. Δέν εἶναι ὅμως καθόλου σίγουρο κατά πόσον ἡ ἐπίσημη γερμανική κυβερνητική πολιτική υἱοθετεῖ ἢ καί διαπνέεται ἀπό αὐτή τήν τάση. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ υἱοθέτηση μιᾶς τέτοιας πολιτικῆς ἀπό τήν Γερμανία θά προκαλοῦσε τήν ἄμεση ἀντίδραση τῶν Ἀγγλογάλλων, θά ἔβαζε δηλαδή μπάρουτι στά θεμέλια τῆς ΕΟΚ. Καί μόνο στό οἰκονομικό ἐπίπεδο νά σταθεῖ κανεῖς, εἶναι εὐνόητο ὅτι οἱ ἐπιπτώσεις στήν οἰκονομία τῶν ἄλλων κρατῶν τῆς γερμανικῆς προσπάθειας γιά «ἐνσωμάτωση» τῆς Κεντρουρώπης δέν μποροῦν νά γίνουν ἀποδεκτές: ἐδῶ οἱ Εὐρωπαῖοι ἤδη γκρινιάζουν γιά τίς ἐπιπτώσεις πού ἔχει στήν οἰκονομία (καί ὄχι μόνον) τῆς ΕΟΚ ἡ προσάρτηση τῆς Ἀνατολικῆς Γερμανίας. Φεύγοντας ἀπό τήν οἰκονομία καί μιλώνοντας γενικότερα, θά λέγαμε ὅτι ἂν ἡ Γερμανία θελήσει νά παίξει οὐσιαστικά τό χαρτί τῆς Κεντρουρώπης, εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἐγκαταλείπει τό χαρτί τῆς ΕΟΚ: ἡ ἀνισορροπία πού θά δημιουργηθεῖ θά ἐπαναφέρει αὐτομάτως τίς παλιές διαιρέσεις στήν Εὐρώπη.

Δέν νομίζω ὅτι ἡ Γερμανία εἶναι πρόθυμη ἢ εἶναι σέ θέση νά προχωρήσει σέ μία τέτοια κατεύθυνση. Ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἀπόψεις τῶν πολιτικῶν δυνάμεων, ὁ (δυτικο)γερμανικός λαός διαμαρτύρεται ἤδη γιά τό κόστος τῆς ἐνσωμάτωσης τῆς Ἀνατολικῆς Γερμανίας, τό ὅποιο ἀπειλεῖ τούς Χριστιανοδημοκράτες μέ πτώση ἀπό τήν ἐξουσία. Ἐν πάση περιπτώσει καί ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἐκτιμήσεις τοῦ καθενός, αὐτή τῆ στήσιμῆς ἢ θέσης τῆς γερμανικῆς κυβέρνησης εἶναι ἐπαμφοτερίζουσα, γεγονός πού ἀναγκάζει τούς ὑπολοίπους νά κουμπώνονται γιά κάθε ἐνδεχόμενο. Τό κούμπωμα αὐτό φέρνει τήν ἐλληνική ἐξωτερική πολιτική κοντά στήν πολιτική τῆς Γαλλίας καί τῆς Ἀγγλίας, ὅπως ἄλλωστε συνέβαινε πάντα. Ἀλλά βέβαια μία τέτοια προσέγγιση μέ τήν Δυτική Εὐρώπη θά εἶναι ἐκτός ΕΟΚικοῦ πλαισίου, ἀπό τό παράθυρο δηλαδή, ὅπως

είπαμε, και όχι από την πόρτα.

Και η 'Αμερική τί στάση έχει απέναντι σε όλα αυτά; 'Εδώ στην 'Ελλάδα κυριαρχούν οι πιο βαρύγδουπες σαχλαμάρες, πασοκικής κυρίως προέλευσης, που θέλουν να μας πείσουν ότι οι ΗΠΑ προωθούν την «βαλκανοποίηση των Βαλκανίων», ώθούμενες από έναν απέραντο ανθελληνισμό/φιλοτουρκισμό (για μας τα δύο είναι ταυτόσημα).

Είναι αλήθεια ότι η 'Αμερική πρώτη απείλησε με αναγνώριση της ανεξαρτησίας των δύο δημοκρατιών αν επέμβει ο γιουγκοσλαβικός στρατός. Όμως η θέση αυτή δεν είναι τίποτα παραπάνω από μία τυπική (και άμηχανη) έκφραση γενικών αρχών με προληπτικό και μόνο χαρακτήρα. Οι 'Αμερικανοί γνωρίζουν άλλωστε ότι σε περίπτωση μακελειού κανενός είδους Γιουγκοσλαβία δεν μπορεί να σταθεί. Η στάση λοιπόν αυτή δεν προωθεί, απλώς αναγνωρίζει τα γεγονότα (αν και η διαχωριστική γραμμή είναι δυσδιάκριτη). Είναι επίσης αλήθεια ότι η 'Αμερική είναι η κατ'έξοχήν έδρα των διάφορων εθνικιστικών οργανώσεων των λαών της Γιουγκοσλαβίας. Οι οργανώσεις αυτές έχουν σίγουρα κάποια επιρροή, ιδίως όταν πρόκειται για τη διακήρυξη κάποιων αρχών ή επιρροή ίσως φθάνει μέχρι τη Γερουσία, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι διαμορφώνουν την πολιτική του Στέιτ Ντηπάρτμεντ.

Δέν νομίζω ότι το Στέιτ Ντηπάρτμεντ αποτελεί εξαίρεση στη γενικότερη άμηχανία απέναντι στις γιουγκοσλαβικές εξελίξεις. Αν και στο βαθμό που οι εξελίξεις αυτές βάζουν κάποια εμπόδια στην ευρωπαϊκή ενοποίηση, είναι ως προς αυτό καλοδεχούμενες. Αν όμως ταυτόχρονα τείνουν να αναδείξουν την Γερμανία σε μεγάλη κεντροευρωπαϊκή δύναμη (και μάλιστα με εξασθενημένη την Ρωσία), οι 'Αμερικανοί θα πρέπει να τις εμποδίσουν. Αν είναι αλήθεια αυτό που λέχθηκε για την επίσκεψη Μπούς στην 'Αθήνα, ότι δηλαδή ο 'Αμερικανός πρόεδρος ζήτησε να πληροφορηθεί την ελληνική πολιτική για τις εξελίξεις στην Βαλκανική και ότι από την πλευρά της η 'Αθήνα αισθάνεται αδύναμη να χαράξει μία βαλκανική πολιτική πριν πληροφορηθεί την αντί-

στοιχη αμερικανική πολιτική, το περιστατικό αυτό είναι χαρακτηριστικό της διεθνούς άμηχανίας που προκαλούν οι γιουγκοσλαβικές εξελίξεις.

Όπως έχουν λοιπόν σήμερα τα πράγματα, θα λέγαμε ότι τα κράτη της Δύσης θα παρακολουθούν απλώς τις εξελίξεις στα Βαλκάνια, προσπαθώντας κάθε φορά να κατοχυρώνουν τα (πολλές φορές αντικρουόμενα) συμφέροντά τους. Αν η ΕΟΚ δεν κάνει κάποια γενναία κίνηση προς την Γιουγκοσλαβία, π.χ. κάποιο χρονοδιάγραμμα ένταξης της ως ενιαίου και μόνου κράτους της ΕΟΚ (και απ' ό,τι φαίνεται είναι αδύνατο να γίνει κάτι τέτοιο), η Γιουγκοσλαβία θα διαλυθεί και από τη διάλυση αυτή θα προκύψουν διάφορα κράτη και μία διαρκής διεθνής εκκρεμότητα. Οποιοσδήποτε αδράξει αυτή την εκκρεμότητα, θα ανατρέψει ταυτόχρονα και την κατεστημένη ισορροπία δυνάμεων και συμφερόντων. Αν π.χ. για ένα χρονικό διάστημα η Αυστρία θελήσει να υποκαταστήσει την Γερμανία, αναλαμβάνοντας αυτή το ρόλο της στην Κεντρική Ευρώπη, τυπικά τίποτα δεν θα διαταραχθεί, στην ουσία όμως η καχυποψία θα τρώει τα θεμέλια της ΕΟΚ.

Όλα εξαρτώνται από την Κροατία

Αν αυτά που συμβαίνουν στην Σλοβενία και την Κροατία ενδιαφέρουν, κατά την έκφραση του 'Ιταλού ύπουργού 'Εξωτερικών Ντέ Μικέλς, «τις χώρες που γειτονεύουν άμεσα με την έστια της έντασης», οι επιπτώσεις τους θα είναι πολύ πιο δραματικές στον Νότο: στο Κοσσυφοπέδιο, την Μακεδονία, το Μαυροβούνι και, κατ'έπекταση, στην 'Αλβανία, στην Βουλγαρία, στην 'Ελλάδα και στην Τουρκία. Για να τό πούμε διαφορετικά: η θέληση της Σλοβενίας και κυρίως της Κροατίας να αποχωρήσουν από την Βαλκανική, έφ' όσον πραγματοποιηθεί, θα καταστήσει την Βαλκανική ναρκωπέδιο.

Η Σλοβενία —κι αυτό τό έχουν κατ'επανάληψη παραδεχθεί οι Σέρβοι— θα μπορούσε να αποχωρήσει από την Γιουγκοσλαβία χωρίς ευρύ-

τερες συνέπειες. Η μόνη συνέπεια είναι ότι οι Κροάτες δέν θα δεχθούν ποτέ να έχουν οι ίδιοι και τό αίτημά τους χειρότερη τύχη απ' ό,τι η Σλοβενία. 'Αλλά η αποχώρηση των Κροατών θα έχει άλυσιδωτές συνέπειες. Σε αντίθεση με την Σλοβενία, όπου τό 95% του πληθυσμού είναι Σλοβένοι, στην Κροατία υπάρχει μεγάλη σερβική μειονότητα (10% λένε οι Σλοβένοι —ως και 20% τ'ην βγάζουν οι Σέρβοι) και υπάρχουν επίσης άμφισβητούμενα όρια ανάμεσα στις δύο δημοκρατίες τό όποια —κατά τους Σέρβους— καθορίστηκαν πρόχειρα και αυθαίρετα από τον Τίτο. Έχουμε λοιπόν πληθυσμιακές και έδαφικές διεκδικήσεις, οι όποτες —παρ' ό,τι λέγεται ό,τι διεξάγονται έδω και μήνες μυστικές συνομιλίες μεταξύ Σέρβων και Κροατών για τον καθορισμό των όριών— μαθηματικά συνεπάγονται ό,τι κατά την αποκόλληση των δύο δημοκρατιών τό προβλήματα θα λυθούν με την πειθώ των όπλων. Όποια κι αν είναι η έκβαση ενός τέτοιου πολέμου, η συγκρουσιακή κατάσταση θα διατηρηθεί και μετά τη λήξη του, τείνοντας να καταστήσει τό άμφισβητούμενα σύνορα Κροατίας και Σερβίας αδιάβατα σύνορα ανάμεσα στην Ευρώπη και τό Βαλκάνια.

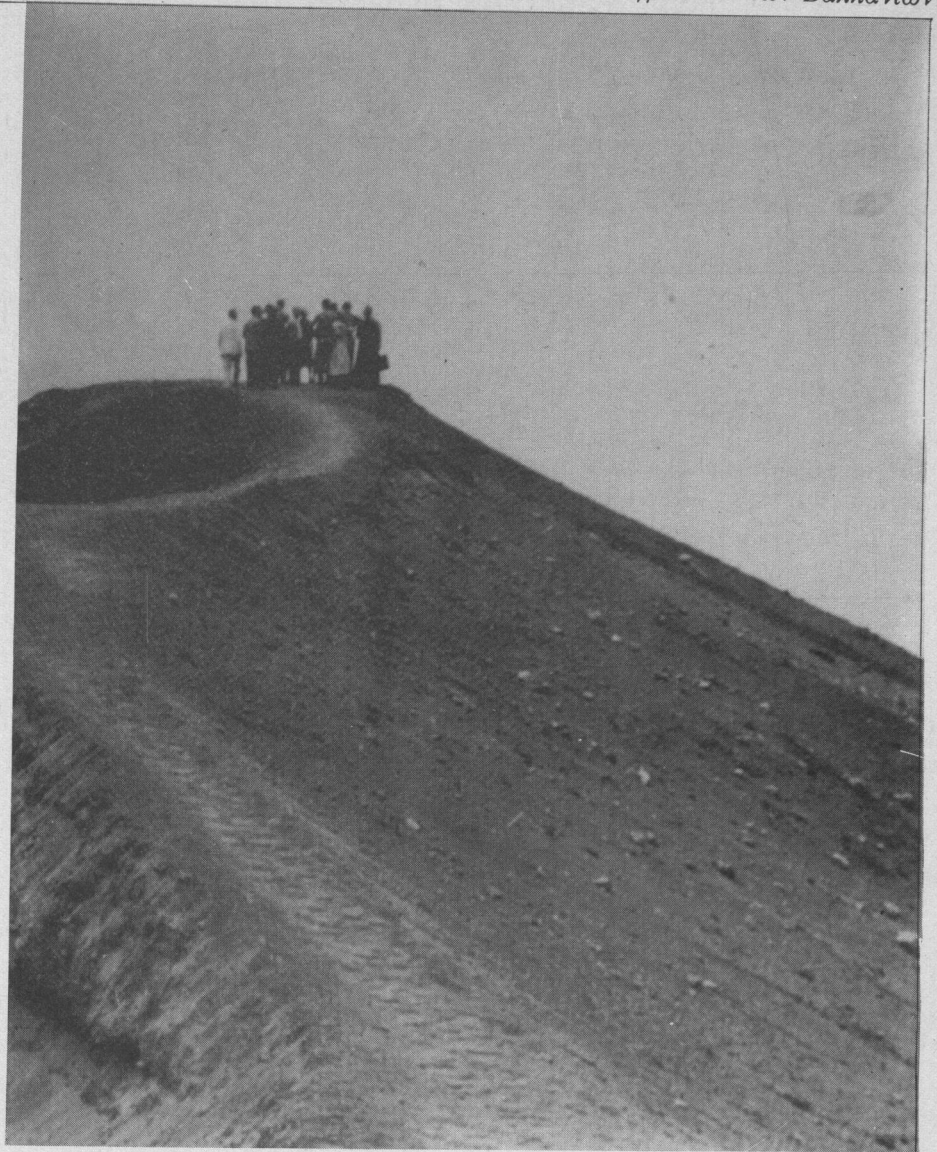
Η συνύπαρξη στο πλαίσιο του ίδιου κράτους Σέρβων και Κροατών είχε εξισορροπητικά αποτελέσματα που παρείχαν και στις άλλες δημοκρατίες τη δυνατότητα ένταξης στο πολυεθνικό γιουγκοσλαβικό κράτος. Αν οι δύο μεγάλες δημοκρατίες χωρίσουν, αυτό που θα απομείνει από την Γιουγκοσλαβία γίνεται μονοσήμαντα σερβικό, γεγονός που οδηγεί τρεις ακόμα δημοκρατίες σε περισσότερο ή λιγότερο «αναγκαστική» αποχώρηση από ένα τέτοιο κράτος: τό Κόσοβο, την Μακεδονία και την Βοσνία-Έρζεγοβίνη. Έφ' όσον μάλιστα υπάρξει πόλεμος μεταξύ Σερβίας και Κροατίας για τον μεταξύ τους διαχωρισμό, είναι πολύ πιθανό (και λογικό) τό Κοσσυφοπέδιο και η 'Αλβανία να έκμεταλλευθούν την έμπλοκή της Σερβίας σ' αυτό τον πόλεμο για να προχωρήσουν σε ντε φάκτο ένωση της 'Αλβανίας με τό Κοσσυφοπέδιο. Δέν θα προχωρήσουμε άλλο τό πολεμικά σενάρια, γιατί είναι σί-

γουρο ότι κάπου έκεϊ, άν όχι προηγουμένως, θά έχουν επέμβει οι διεθνείς (δυτικές) δυνάμεις για να υπαγορεύσουν τόν δικό τους διακανονισμό.

Οί λύσεις πού επιβάλλονται σ' αυτές τις περιπτώσεις στό τραπέζι τών διαπραγματεύσεων μπορεί να είναι αναίμακτες, δέν παύουν όμως να είναι βίαιες και, για όρισμένους, αυθαίρετες. "Αν τολμούσαμε να προβλέψουμε, θά λέγαμε ότι οι λύσεις πού θά δοθούν δέν μπορούν παρά να κινούνται προς τήν κατεύθυνση τής αυτοδιάθεσης τών λαών άφ' ενός, και τής δημιουργίας δεσμών προστασίας και εξάρτησης από άλλα γειτονικά ή δυτικά κράτη άφ' έτέρου, ώστε να ελέγχεται κάπως ή αναρχούμενη κρατική πανσπερμία τής περιοχής.

"Ενας τέτοιος διακανονισμός θά δυσχεραστούσε τούς Σέρβους και θά δημιουργούσε μια Σερβία αντιδυτική και σε αντιπαλότητα με τά γειτονικά της κράτη, με όσες συνέπειες τά παραπάνω συνεπάγονται για τήν έσωτερική πολιτική κατάσταση τής χώρας. Θά δημιουργούσε ένα φιλοαλβανικό ή και αλβανικό Κοσσυφοπέδιο με σχέσεις προστασίας/εξάρτησης από τήν 'Ιταλία και τήν 'Αμερική. Θά δημιουργούσε ταυτόχρονα μια φιλοβουλγαρική-φιλοτουρκική Μακεδονία: άν οι 'Αλβανοί, στραμμένοι προς τά δυτικά, προς τήν 'Ιταλία, κατέληγαν στό τέλος του δρόμου να βρουν τήν 'Αμερική, τά Σκόπια, στραμμένα ανατολικά προς Βουλγαρία-Τουρκία, θά καταλήγουν στό τέλος τής δικής τους διαδρομής μέσω Ειρηνικού να βρίσκουν και πάλι τήν 'Αμερική.

Δέν υπάρχει άμφιβολία ότι κάπως έτσι θά διαμορφωθεί τό σύστημα ασφαλείας/εξάρτησης σ' αυτή τήν περιοχή και ότι οι δυτικές και άμερικανικές ύπηρεσίες «άντιμετωπίζουν» παρόμοια σενάρια δημιουργίας ενός κρίκου πού θά ξεκινούσε από τήν 'Αλβανία και θά κατέληγε μέσω Μακεδονίας-Βουλγαρίας στην Τουρκία. "Ισως τά παραπάνω να φανούν ότι έρχονται σε αντίθεση με όσα γράφαμε προηγουμένως για τήν άμηχανία τής άμερικανικής πολιτικής. Και όντως ή άμερικανική πολιτική είναι υποχρεωμένη να είναι άντιπατική για να άντιμετωπίσει όλες τις πιθανές εξέλι-



ή να προωθής κάποιες εξελίξεις είναι δυσδιάκριτα. Αυτό πού μπορεί να πεί κανείς λοιπόν είναι ότι ή πολιτική βούληση τών 'Αμερικανών δέν είναι υπέρ ενός κατακερματισμού τών Βαλκανίων. "Η πολιτική πρακτική τους όμως είναι υποχρεωμένη να τόν λάβει υπόψη της και, από ένα σημείο και μετά, ακόμα και να τόν προωθήσει.

Και επειδή αυτά τά πράγματα δέν μπορούν να ξεκινήσουν κατόπιν έορτης, οι 'Αμερικανοί είναι υποχρεωμένοι (όχι και με τά δύο — με τό ένα χέρι) να προωθούν τόν κατακερματισμό από τώρα (τήν κατεύθυνσή του δηλαδή), τήν ώρα πού με τό άλλο, τό πιο έπίσημο χέρι, τάσσονται υπέρ τής διατήρησης μιας παραπλήσιας με τήν σημερινή σταθερότητας στα Βαλκάνια.

εις, για να δέσει σε όλες τις δυνατές περιπτώσεις με διαφορετικό τρόπο τό δικό της σύστημα κυριαρχίας/εξάρτησης. Και όπως είπαμε προηγουμένως τά όρια μεταξύ του να άναγνωρίζεις

Και ή 'Ελλάδα; "Αν οι τάσεις τής σημερινής έξωτερικής πολιτικής (πού στην ουσία άντανακλούν τόν τρόπο πού άντιλαμβάνομαστε τόν έαυτό μας ως έθνος) δέν αλλάξουν, ή 'Ελλάδα κινδυνεύει να βρεθεί στό ίδιο πλευρό με τήν Σερβία (ας αφήσουμε για τήν ώρα τήν Ρωσία εκτός αυτού του άξονα) και σε αντιπαλότητα τόσο με ή Δύση όσο και με τούς άμεσους γείτονές της, με τήν 'Αλβανία, τήν Μακεδονία, τήν Τουρκία, μακροπρόθεσμα δε ακόμα και με τήν Βουλγαρία. Μία τέτοια ένταξη τής 'Ελλάδας στό όλο πρόβλημα τής Νότιας Γιουγκοσλαβίας θά είναι ένταξη με τήν πλευρά

του «αδίκου»: ο όρος σηκώνει πολλή συζήτηση αλλά θα μπορούσαμε να συμφωνήσουμε από τώρα ότι πλευρά του «αδίκου» σημαίνει τελικά πλευρά του ήττημένου.

Έλλάδα: έθνικισμός στον έθνικισμό;

Σε αντίθεση με την εξωτερική πολιτική των δυτικών αλλά και των γειτονικών βαλκανικών χωρών, σε αντίθεση με την εξωτερική πολιτική της Τουρκίας, ακόμα και της Βουλγαρίας, που είναι αμφίσημες, η ελληνική πολιτική ως προς τα Βαλκάνια είναι μονοσήμαντη: την ώρα που όλοι οι άλλοι ήδη παίζουν με το ένδεχομένο δημιουργίας νέων κρατών στην περιοχή και κοιτάζουν να τα εντάξουν στην πολιτική και στα συμφέροντά τους, η ελληνική στάση είναι άρνητική-άμυντική. Είναι βέβαια και κατ' αρχήν σωστή, είναι δηλαδή σωστή η θέση της επίλυσης των προβλημάτων δια συνομιλιών, η θέση των συμπεφωνημένων λύσεων και η εύχη για διατήρηση της ενότητας της Γιουγκοσλαβίας. Είναι σωστή γιατί αποτελεί την καλύτερη δυνατή (για μας) έκβαση του προβλήματος, αλλά δεν φτάνει. Και πώς να φτάνει, την ώρα που ακόμα και οι ίδιοι οι Σέρβοι αντιμετωπίζουν το ένδεχομένο δημιουργίας αμιγώς σερβικού κράτους και μόνο εμείς δεν αντιμετωπίζουμε τις επιπτώσεις μιας τέτοιας εξέλιξης; Ποιός μπορεί να ισχυρισθεί ότι η ελληνική πρόταση περι τριμερούς άσπλιςμού Έλλάδας, Βουλγαρίας, Τουρκίας αντιμετωπίζει τις εξελίξεις στη Γιουγκοσλαβία;

Η ελληνική πολιτική προσχρούει σε η διαμορφώνεται από όρισμένες αυτόνοτες αρχές, αρχές τις οποίες δεν όρίζουμε αλλά μας όρίζουν, όρίζουν δηλαδή την ταυτότητά μας ως έθνους. Για τους Έλληνες η ύπαρξη της Άλβανίας αποτελεί πάντα ένα άπροσδιοριστο άγκάθι, μία κακοδεχόμενη παρουσία στα βορειοανατολικά σύνορά μας, με σχέσεις που ταλαντεύονται ανάμεσα στην άδιαφορία και την έχθρότητα, λόγω του βορειοηπειρωτικού, της διαφορετικής θρησκείας και της ιστορίας του τελευταίου αιώ-

να, αλλά όχι μόνο. Άλλά αν η Άλβανία είναι άγκάθι, η Μακεδονία είναι μαχαίριά στην καρδιά του έθνους. Η ύπαρξη ανεξάρτητου μακεδονικού κράτους αποτελεί για μας έχθρική ενέργεια, ίσοδυναμεί με κήρυξη πολέμου. Μέ ένα τέτοιο κράτος η Έλλάδα βρίσκεται έξ όρισμού σε έμπόλεμη κατάσταση.

Μέ την Δημοκρατία της Μακεδονίας συμπεριζόμενη (σε περίπτωση που αναγκαστεί να ανεξαρτητοποιηθεί) από τους Σέρβους στον Βορρά και από τους Έλληνες στο Νότο, τά Σκόπια άναζητούν συμμάχους προς άνατολάς. Μέ πληθυσμό όρθόδοξο αλλά και μουσουλμανικό, συνάπτονται ιδιαίτερες σχέσεις τόσο με την Βουλγαρία (άδελφή των μέν), όσο και με την Τουρκία (άδελφή των δέ). Η άνταπόκριση τόσο της Βουλγαρίας όσο και της Τουρκίας είναι δεδομένη, άφου δεδομένη είναι η διάθεση και των δύο να διευρύνουν τή ζώνη έπιρροής τους στην νέα κατάσταση: ο πρόεδρος της Μακεδονίας Κίρο Γκριγκόροφ άναζητεί λοιπόν συμμάχους έπισκεπτόμενος την Άγκυρα, γεγονός που έκλαμβάνεται έδω ως μία ακόμα έχθρική ενέργεια των Σκοπίων που μαζί με τους Τούρκους μας ζώνουν όλουθε: οι έχθροί μας συμμαχούν για να διεκδικήσουν οι μέν τό Αίγαίο και τή Θράκη, οι δέ τή Μακεδονία του Αίγαίου. Μέχρι την Λαμία θέλουν να μας ξαναφτάσουν, αν μάλιστα μπουν και οι Άρβανίτες στην έξίσωση, μέχρι τά Μεσόγεια.

Προσηλωμένοι στα δεινά τά δικά μας, στα δεινά του έλληνισμού, μας είναι άδύνατο να καταλάβουμε τά πραγματικά δεινά, την άπέραντη άνασφάλεια των γειτονικών μας λαών. Κι άς φωνάζει ο Γκριγκόροφ από την Άγκυρα προς την Έλλάδα ότι αυτός δεν διεκδικεί τίποτα από τους γείτονές του, από την Έλλάδα. Έμεις ξέροουμε τί διεκδικούσε και τί θά διεκδικεί πάντα. Λές και η ιστορία δεν εξελίσσεται, η μάλλον προχωράει μόνο και μόνο για να έπιβεβαιώνει κάθε φορά ότι είμαστε καταδικασμένοι να είμαστε αντίπαλοι, ότι δεν μπορούμε να κάνουμε τίποτα για αυτό.

Πίσω από όλη αυτή την έχθρότητα κρύβεται η έδραιωμένη σε μας διαχρονική αντίληψη της ιστορίας και

της ελληνικότητας, μία αντίληψη που σέρνει μαζί της τον έθνικισμό και μάλιστα τον φυλετικό έθνικισμό και τον ρατσισμό (για αυτό και οι άπόψεις του Άταλου κ. Λομπάρντο περι ελληνικότητας των Έλλήνων μας έθιξαν τόσο πολύ: αποτελούν την άλλη όψη του ίδιου νομίσματος, του νομίσματος στο όποιο κι έμεις πιστεύουμε). Η χρήση από τή μεριά των Σκοπιανών του όρου Μακεδόνας-Μακεδονία για λογαριασμό τους μας είναι άδιανόητη όχι μόνο γιατί σφετερίζονται τό όνομα μιας ελληνικής έπαρχίας-περιοχής, αλλά γιατί σφετερίζονται μία από τις έκφάνσεις της ελληνικής φυλής. Άν (και) αυτοί είναι Μακεδόνες, τότε έμεις τί είμαστε; Μήπως είμαστε και έμεις σάν κι αυτούς, δηλαδή τόσο «Μακεδόνες» (με την φυλετική έννοια) όσο και αυτοί; Άπό πίσω παραμονεύει ο Φαλμεράιερ ή ο Λομπάρντο για να έπιβεβαιώσουν ότι ναι, είμαστε ίδιοι με αυτούς, τόσο «Έλληνες» όσο κι αυτοί. Και τότε ο τρόπος που βλέπουμε τον έαυτό μας, τά περι τρισχιλιετούς συνέχειας του έλληνισμού, η αίσθηση του άπογόνου πάνε περίπατο.

Βέβαια σε μία συγχρονική θεώρηση τά παραπάνω άνατρέπονται άρδην. Και βέβαια είμαστε διαφορετικοί άπό τους Μακεδόνες, και βέβαια είμαστε Έλληνες άφου δηλώνουμε και νιώθουμε έτσι, και βέβαια μιλάμε άλλη γλώσσα, την ελληνική: είμαστε άλλο έθνος όσο κι αν φοβόμαστε μήν τύχει και άποδειχθεί ότι είμαστε η ίδια ράτσα.

Ο σύγχρονος όρισμός των έθνοτικών ομάδων (και πολύ περισσότερο των έθνοτήτων) βασίζεται στη συγχρονική αντίληψη. Και δεν θά μπορούσε να είναι άλλως: είσαι ό,τι δηλώσεις. Έφ' όσον αισθάνεσαι Έλληνας, είσαι Έλληνας. Και έφ' όσον αισθάνεται Μακεδόνας (των Σκοπίων) και τό δηλώνεις, είσαι κιόλας. Και καμία Έλλάδα, καμία έξωτερική πολιτική, δεν είναι δυνατόν να σε τοποθετήσει έντός εισαγωγικών, να σε σβήσει από τό χάρτη, να σε υποκαταστήσει με τό τίποτα, σά να μήν ύπάρχεις. Άν αυτή είναι η πολιτική της Έλλάδας άπέναντι στην Μακεδονία, τότε είναι βέβαιο ότι πολύ σύντομα θά βρεθούμε μόνοι μας με την πο-

λιτική μας. Κι ἐπειδὴ μυαλό δέν βάζουμε, τότε εἶναι πού θά αἰσθανόμαστε ἀνάδελφοι καί θά ἀνακαλύπτουμε παντοῦ γύρω μας τόν ἀνθελληνισμό, μέχρι νά τρελαθοῦμε τελείως.

Οἱ ἀντιλήψεις μας λοιπόν καί ἡ συνακόλουθη ἐξωτερική πολιτική εἶναι δύσκολο ἀλλά καί ταυτόχρονα ἀπόλυτα ἀναγκαῖο νά ἀλλάξουν. Ἡ ἀντιληψὴ γιὰ τόν ἑαυτὸ μας καί τούς γειτόνους μας ἐπιβάλλεται νά γίνεи συγχρονική. Στό κάτω κάτω ὅσον ἀφορᾷ τό Μακεδονικό κάτι τέτοιο μᾶς βολεῦει: ἱστορικά ὑπῆρχαν στήν Μακεδονία πολλοί περισσότεροι Σλαβομακεδόνες (εἴτε ἀπό πλευρᾶς γλώσσας εἴτε ἀπό πλευρᾶς συνειδησης) ἀπό ὅσους ὑπάρχουν σήμερα. Οἱ ἄνθρωποι, ἂν ἐξαιρέσει κανεῖς λίγες δεκάδες χιλιάδες, ἔχουν ἀφομοιωθεῖ, ἔχουν ἀποκτήσει ἑλληνική ἐθνική συνειδηση. Εἶναι Ἑλληνες δηλαδή, καί κανένα μακεδονικό κράτος δέν μπορεῖ νά τούς διεκδικήσει. Αὐτό ἄλλωστε τό γνωρίζουν καί οἱ περισσότεροι Μακεδόνες τῶν Σκοπίων μέ ἐξαίρεση λίγους ἀκροδεξιούς ἐθνικιστές, πού κι αὐτοὶ δέν θά ἀργήσουν νά τό καταλάβουν. Γνωρίζουν δηλαδή ὅτι ἀπό τήν Ἑλλάδα δέν μποροῦν νά διεκδικήσουν τίποτα, ἐκτός ἴσως ἀπό τήν ἀναγνώριση τῶν δικαιωμάτων τῆς μειονότητάς τους, ὅσων τέλος πάντων ἔχουν ἀπομείνει πού θά ἤθελαν νά κάνουν χρῆση αὐτῆς τῆς ἀναγνώρισης. Ἀλλά κι αὐτό τό αἶτημα ἀπέναντι στήν Ἑλλάδα στήν οὐσία δέν ἀφορᾷ τή μειονότητα ἀλλά τήν ἀναγνώριση τῆς ἴδιας τῆς Δημοκρατίας τῆς Μακεδονίας: πόσοι ἄραγε ἀπό μᾶς γνωρίζουμε ἂν τό κράτος μας δέν ἀναγνωρίζει βίζες καί διαβατήρια ἀπό τὰ Σκόπια καί ἀπαγορεύει στοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς μέ τέτοιο διαβατήριο νά ἔρθουν νά ψωνίσουν στήν Θεσσαλονίκη; Ἴσως τό παράδειγμα νά εἶναι ἐνδεικτικό: στήν Θεσσαλονίκη θέλουν νά ἔρθουν νά ψωνίσουν οἱ ἄνθρωποι, γεωγραφικά δηλαδή καί πολιτισμικά (ἰδιαίτερα ἂν ἀποκοποῦν οἱ δεσμοὶ μέ τήν Σερβία) ἀναφέρονται σέ μᾶς καί τό ἑλληνικό κράτος μέ τήν συμπεριφορά του τούς στέλνει στήν Σόφια, στήν Ἀγκυρα.

Βέβαια ἡ συμπεριφορά τῆς Βουλγαρίας ἀπέναντι στήν Μακεδονία εἶναι

ἰδιαίτερα προσεκτική. Τό ἐπίσημο βουλγαρικό κράτος ἔχει ἀπλῶς ἀναφερθεῖ στήν ἀναγνώριση τῆς Μακεδονίας σέ περίπτωση πού ἡ τελευταία γίνεи αὐτόνομο κράτος. Κατά τὰ ἄλλα ἡ κρατική πολιτική εἶναι πολύ προσεκτική (ἡ Σόφια δέν δέχθηκε τόν Γκριγκόροφ) ἀφοῦ ἄλλωστε οἱ Βούλγαροι γνωρίζουν ὅτι δέν πρέπει νά δυσχεραίσουν οὔτε τήν Σερβία οὔτε τήν Ἑλλάδα, ἀλλά οὔτε καί νά στρώσουν οἱ ἴδιοι τό χαλί γιὰ νά περάσει ἀργότερα ἡ Τουρκία. Τήν ἴδια στιγμή ὅμως τὰ βουλγαρικά κόμματα συσφίγγουν τούς δεσμούς τους μέ τὰ ἀντίστοιχα τῆς Μακεδονίας. Ἀντίθετα ἡ Τουρκία δέν ἔχει κανένα ἐνδοιασμό νά ἀσκήσει ἀπροκάλυπτα τήν πολιτική της, μιά πολιτική πού βλέπει τήν πολυδιάσπαση στά Βαλκάνια ὡς ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τήν ἐκμετάλλευση τοῦ «μουσουλμανικοῦ τόξου», τήν ἀναβίωση τῆς τουρκικῆς ἐπιρροῆς στά Βαλκάνια.

Ἀπέναντι σέ ὅλ' αὐτά ἡ Ἑλλάδα ἀπαντᾷ μέ τή γνωστή πρόταση πρὸς Βουλγαρία-Τουρκία γιὰ ἀπομάκρυνση τῶν ἐπιθετικῶν ὄπλων στά κοινά σύνορα. Πρόκειται γιὰ τήν περιοχὴ τοῦ μουσουλμανικοῦ τόξου, τήν πιό κοντινὴ πρὸς τήν Τουρκία. Φαίνεται ὅτι τό ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν πιστεύει ὅτι ἡ διείσδυση τῆς Τουρκίας στά Βαλκάνια θά εἶναι στρατιωτική καί προσπαθοῦν στό στρατιωτικό ἐπίπεδο νά τήν ἀποτρέψουν. Ἀλλιῶς δέν ἐξηγεῖται ἡ πρόταση, ἐκτός πιά κι ἂν ἀπλῶς ἤθελαν νά προτείνουν κάτι γιὰ νά ἐντυπωσιάσουν τόν πρόεδρο Μπούς. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ διείσδυση πού θά ἐπιχειρήσει ἡ Τουρκία θά εἶναι πολιτική, καί θά βασισθεῖ στό τρίπτυχο ἐπιρροή—προστασία—ἐξάρτηση, ἡ ἑλληνική πρόταση, ἂν τήν ἐκμεταλλεθεῖ κατάλληλα ἡ Τουρκία, θά μποροῦσε νά δημιουργήσει μιά πρώτη ζώνη εἰδικῶν καθεστῶτος, ἡ ὁποία ἀντὶ νά φράξει θά διευκόλυνε τήν ἐπικοινωνία μέ τούς ὑπόλοιπους μουσουλμάνους τῶν Βαλκανίων.

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ Ἑλλάδα προσπαθεῖ μέ τήν πρότασή της νά δημιουργήσει ἕνα ἀνάχωμα ἀπέναντι στήν

τουρκική ἐπεκτατικότητα στά Βαλκάνια. Μόνο πού τό ἀνάχωμα αὐτό τοποθετεῖται σέ λάθος πεδίο (στό στρατιωτικό πεδίο) καί σέ λάθος περιοχὴ. Ἀντὶ νά τοποθετεῖ τό ἀνάχωμα μέσα στήν ἴδια τήν Τουρκία καί νά τό διαπραγματεῦται μέ τούς Τούρκους, ἡ Ἑλλάδα θά ἔπρεπε νά ξεκινήσει ἀντίστροφα: ἀπό τήν Ἀλβανία, τήν Μακεδονία, τήν Βουλγαρία. Ἄν οἱ τρεῖς αὐτὲς χώρες βρεθοῦν ἔξω ἀπό τόν τουρκικό ἄξονα, τότε δέν πρόκειται νά ὑπάρξει τουρκική ἐπιρροή στά Βαλκάνια.

Ἡ ἐξαρση τῶν ἐθνικισμῶν στά Βαλκάνια μπορεῖ νά δημιουργήσει κινδύνους καί καταστάσεις πρωτόγνωρες, ἀκόμα καί ἀδιανόητες γιὰ τίς σημερινές γενιές τῶν Ἑλλήνων. Ἄν ἡ Ἑλλάδα ἀκολουθήσει μιά πολιτική ἀντίστοιχης ἐθνικιστικῆς ἐξαρσης, ἂν ἀποτελέσει τμήμα τοῦ ἐθνικιστικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, τότε θά συμπαρασυρθεῖ στή δίνη τῶν Βαλκανίων καί θά ἀποκοπεῖ ἀπό τήν Εὐρώπη. Αὐτὴ τήν ἀποκοπή, τήν ἀπομόνωση, ἡ ἐξωτερική μας πολιτική θά τήν αἰσθανθεῖ πολὺ σύντομα. Ἄν, ἀντίθετα, ἡ Ἑλλάδα ἀρθεῖ ἐκτός ἐθνικιστικῶν ἀνταγωνισμῶν, ἂν υἱοθετηθεῖ μιά πιό σύγχρονη, πιό εὐρωπαϊκὴ, θά λέγαμε, ἀντιληψὴ γιὰ τόν ἑαυτὸ της καί τούς γείτονές της, ἂν παίξει τό ρόλο τοῦ κράτους-μέλους τῆς ΕΟΚ (καί ἔχω τήν ἐντύπωση ὅτι ὅλοι οἱ Βόρειοι γείτονές μας ἐπιζητοῦν νά παίξουμε αὐτόν τό ρόλο καί θά μᾶς ἦταν εὐγνώμονες γι' αὐτό), τότε μπορεῖ νά ἐλαχιστοποιήσει τίς συνέπειες ἀπὸ μιά πιθανὴ διάλυση τῆς Γιουγκοσλαβίας. Ἡ Ἑλλάδα καί γιὰ οικονομικούς καί γιὰ γεωγραφικούς λόγους θά μποροῦσε νά γίνεи χώρα ἀναφορᾶς γιὰ τούς Βόρειους γείτονές της, νά ἐξασφαλίσει τή σταθερότητα, τήν καλὴ γειτονία, καί μιά φιλικὴ γι' αὐτὴν πρὸς Βορρᾶ ἐνδοχώρα πού τῆς εἶναι ἀπαραίτητη, καθὼς χωρὶς αὐτὴν ἡ Ἑλλάδα θά στραγγαλιστεῖ.

Οἱ καταστάσεις ἀλλάζουν στά Βαλκάνια καί εἶναι ὥρα νά πρσ ταρμοστοῦμε κι ἐμεῖς ἀλλάζοντας πρῶτ' ἀπ' ὅλα τήν ἀντιληψὴ, τόν τρόπο πού βλέπουμε τόν ἑαυτὸ μας ὡς ἔθνος καί ἐπομένως καί τούς ἄλλους.

Δαμιανὸς Παπαδημητρόπουλος

ΣΤΥΜΙΑΪΑ

Δέν στήνουμε ένα καρεδάκι;

Ἐθνικό Πολιτικό Συμβούλιο τό ὀνομάζει ἡ ΔΗΑΝΑ. Συμβούλιο Ἐξωτερικῆς Πολιτικῆς τό λέει ὁ Συνασπισμός. Συμβούλιο, τέλος πάντων, θέλουν καί οἱ δύο καί γι' αὐτό στή μεταξύ τους συνάντηση ἡ κα Δαμανάκη κι ὁ x. Στεφανόπουλος θεώρησαν ὁ καθένας ἐξαιρετικά ἐνδιαφεροῦσα τήν πρόταση τοῦ ἄλλου. Τά Βαλκάνια κατρακυλοῦν, ἡ κυβέρνηση κάνει σπασμωδικές προτάσεις καί ἀναζητᾷ κάποιον ρόλο, ὁ κόσμος ἀγωνιᾷ καί περιμένει νά ἀκούσει ἀπόψεις, θέσεις. Ἄντ' αὐτοῦ τά κόμματα συνδιαλέγονται καί προτείνουν τή συγκρότηση συμβουλίων γιά νά συνδιαλεχθοῦν. Ἐπί τῆς διαδικασίας δηλαδή, ὥστε νά βρεθεῖ μιᾷ διαδικασία προώθησης τῆς διαδικασίας ἐκεῖνης πού θά ξεμπλοκάρει τή διαδικασία... Ἄλλά καί τά κατά τ' ἄλλα λαλίστατα FM ἐπί τοῦ προκειμένου σιωποῦν καί περί ἄλλα τυρβάζουν: ὁ Κοσκωτᾶς, τό τηλεγράφημα Σημίτη, ἡ δημοσίευση τῆς προκήρυξης... Τά ἐξωτερικά θέματα, ἐπί τῆς οὐσίας, ἀποτελοῦν προνόμιο κάποιων δυσδιάκριτων συμβούλων τοῦ ὑπουργείου καί προέδρων δημόσιων ἰδρυμάτων, πάντα μακριά ἀπό τή δημοσιότητα, ἀπό τόν κόσμο. Μέ τόν κόσμο στό σκοτάδι, μέ τήν κοινή γνώμη νά μὴν ἐνημερώνεται, νά μὴν δέχεται ἐρεθίσματα, νά μὴν ἀκούει ἀπόψεις ἐπί τῆς οὐσίας καί τῶν συνεπειῶν τῆς οὐσίας, μέ τήν κοινή γνώμη νά κινεῖται τελικά στό πλαίσιο τοῦ παραδοσιακά αὐτονόητου, καί ἡ πολιτική ἀναγκαστικά παραμένει ἐγκλωβισμένη στό ἴδιο πλαίσιο. Γιατί καμιά πολιτική δέν μπορεῖ νά πάει ἀντίθετα στήν κοινή γνώμη,

καί συνεπῶς ὅταν ἡ πολιτική δέν ἐπικοινωνεῖ μέ τόν κόσμο, δέν μπορεῖ νά ἀλλάξει καί ἡ ἴδια. Ξέρετε τό ἀνέκδοτο πού λέει πῶς ὅταν βρεθοῦν τρεῖς Ἕλληνες μαζί στήνουν ἓνα κύκλωμα. Καί ὅταν βρεθοῦν τρεῖς Ἕλληνες πολιτικοί μαζί, στήνουν ἓνα συμβούλιο.

Πολιτική ἐδῶ καί τώρα

Ἦθελαν, λοιπόν, ν' ἀσχίουν πολιτική ἐδῶ καί τώρα, νά παρέμβουν ἐπιτέλους ἄμεσα καί καίρια στίς ἐξελίξεις, νά καταθέσουν προτάσεις κι ἐναλλακτικές διεξόδους. Καί τούς καλεῖ ὁ πρωθυπουργός γιά τά ἐθνικά θέματα. Καί πέφτει πανικός. Ἡ x. Δαμανάκη κρατάει καθυστέρηση, ὥστε νά προλάβουν ὅλες οἱ «συνιστώσες», πού φλέγονται γιά ρεαλιστική πολιτική, νά συνεννοηθοῦν μεταξύ τους γιά νά διασταυρώσουν ὅτι τελικά ὄντως κανεῖς δέν ἔχει ἀντίρρηση πῶς δέν ἔχουν ἀπολύτως τίποτα νά ποῦν. Καί «συγκλίνουν» ἐπ' αὐτοῦ, καί στό τσάκ τῆς προθεσμίας πού τούς εἶχε θέσει ὁ x. Μητσοτάκης, ἡ x. Δαμανάκη συναντιέται μαζί του. Καί βγαίνει στους δημοσιογράφους καί δέν τούς λέει, μακροσκελῶς, τίποτα. Ἡ πρόεδρος τοῦ Συνασπισμοῦ θέτει τό μεῖζον θέμα τῆς ἐνημέρωσης τῶν κομμάτων, ζητᾷ νά συγληθεῖ ἡ Βουλή γιά νά ἐνημερωθεῖ καί νά συζητήσει καί νά βρεθοῦν οἱ ἀρχηγοί γιά νά ἐνημερωθοῦν καί νά συζητήσουν καί νά βρῖσκονται τά κόμματα γιά νά ἐνημερώνονται καί νά συζητοῦν. Καί νά συγκροτηθεῖ καί μόνιμο Συμβούλιο Ἐξωτερικῆς Πολιτικῆς, νά ἐνημερώνεται καί νά συζητάει (Καλά, μαζί θ' ἀποφασίζουμε; ρωτᾷ ὁ πρωθυπουργός). Ζητοῦν, λοιπόν, ἀπό τόν Συνασπισμό, πού φλέγεται ν' ἀσχίσει πολιτική, νά ἐνημερωθεῖ καί νά πει τήν πολιτική του, κι αὐτός ζητᾷ ἐνημέρωση καί νά λέει τήν πολιτική του. Τόν καλοῦν νά τοποθετηθεῖ, κι αὐτός ζητᾷ νά τοποθετηθεῖ. Ἐσύ, τέλος πάντων,

τί πολιτική θές, τόν ρωτοῦν, κι αὐτός ἀπαντᾷ: Πρέπει, ἐπιτέλους, καί γώ νά μπορῶ νά λέω τί πολιτική θέλω. Τά ἔχουμε ζήσει στό πετσί μας αὐτά τόσα χρόνια — γραμμῆ Κύρκου. Ὅπου μπροστά στό μικρόφωνο ἐκεῖνος, καί μεῖς ἀπό κάτω, καί αὐτός νά καταγγέλλει ὅτι δέν ἀκούγεται ἡ φωνή μας, μᾶς φιμώνουν.

Καί μεῖς ν' ἀκούμε τή φωνή του καθαρότατα, κι αὐτός νά μᾶς λέει, δῶς' του ἀπ' τήν ἀρχή, ὅτι τό ὄλο πρόβλημα εἶναι ἐπί τῆς διαδικασίας, ὅτι δέν ἀκούγεται ἡ φωνή μας. Καί μεῖς νά περιμένουμε νά δοῦμε τί ἐπιτέλους λέει καί τί λέμε, κι αὐτός νά λέει ὅτι πρέπει, ἐπιτέλους, ν' ἀκουστεῖ τί λέμε. Καί καλά. Τότε ἡ ἀνανέωση ἤμαστε δύο, τρεῖς, ὅλες ὅλες, «συνιστώσες». Τώρα, δηλαδή, πού εἶναι δεκαπέντε, τί θά γίνει;

Μεταμοντέρνο σιχτίρισμα

Λέγεται x. Ἄγγελος Πυριόχος. Ἀπό τά ἐπιφανῆ ὀνόματα καί πρόσωπα τῶν «μήντια» ἐν γένει. Ξεχωρίζει γιά τή λεπτότητά του ἀνάμεσα στους πολλούς πού, ἀπό τό περιοδικό τοῦ γυαλιστεροῦ ἀνανεωτικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ Ἐπτάμισι, ἔχουν ἀναλάβει νά καλλιεργοῦν, μέ ἦθος, πού λένε, καί ὕφος, τό «νέο» τῆς Ἀριστερᾶς, νά φέρνουν —κατά δήλωσή τους τουλάχιστον— δροσερές ἀνάσες καλοῦ γούστου καί νά διακονοῦν μέ φαντασία τή σύγχρονη ἀνανεωτική καλαισθησία, νά ἀκονίζουν τά αἰσθητήρια τῶν ἀριστερῶν μέ τήν εὐγένεια τῆς πένας τους, νά σμιλεύουν μέ φρεσκάδα τή μεταμοντέρνα αἰσθητική τοῦ αὔριο. Δεῖγμα γραφῆς τοῦ ἐκλεπτυσμένου αὐτοῦ κονδυλοφόρου: «Τέτοια ἄκουσε ἡ μαντάμ Παπαρήγα, εἶχε καί μιᾷ ἐφίδρωση, διότι τῆς τρίβει ὁ μπούτης της ἀπό τό πάχυ του, καί τράβηξε κατά Μόσχα μεριά πού ἔχει δροσιά». Ἄι, σιχτίρ, x. Πυριόχο, καί σύ καί τό περιοδικό σου.

Τό 'να στάδιο φέρνει τ' άλλο

Τίποτα δέν συνέβη, καθησύχασε φύχραιμα ό κ. Φλωράκης, σέ όμιλία του, τούς συντρόφους του. 'Απλώς ή πρόσφατη διάσπαση του ΚΚΕ δέν ήταν παρά ή εκδήλωση μιās ακόμη νομοτέλειας.

Στάδιο ήταν και πέρασε.

'Επρόκειτο για τό αντιδικτατορικό στάδιο, κατά τό όποιο, σύμφωνα μέ τή θεωρία, οί κομμουνιστές συγχρωτίζονται μέ κάθε λογής δημοκράτες, δεξιούς, κεντρώους, και μέ κάθε λογής ταξικά στοιχεία, άστικά και μικροαστικά. Τέλος πάντων, έπεσε ή χούντα, τό στάδιο κράτησε άλλα δεκαεφτά χρόνια, και, κάποτε, ή νομοτέλεια πήρε τό πάνω χέρι και καθάρισε τό κόμμα, άπομακρύνοντας τήν ταξικώς και ιδεολογικώς άσταθή Γενιά του Πολυτεχνείου, πού ήταν παιδί εκείνου άκριβώς του σταδίου. "Αμα τό κατσίκι φάει κλαρί, λύκος νά φάει τό στάδιο.

Βέβαια, ύπάρχει και αυτή ή καθυστέρηση των δεκαεφτά χρόνων, και γεννιέται τό έρώτημα: Γιατί ή νομοτέλεια δέν λειτούργησε πιό έγκαιρα; Νομίζουμε ότι ό κ. Φλωράκης —πού νομοτελειακά δέν μπορεί νά τά σκαρφίζεται όλα μόνος του ό άνθρωπος— θά μπορούσε νά βοηθηθεί άπ' τόν έξής συλλογισμό όταν θά ξαναπαίρνει τό έρώτημα στίς επόμενες όμιλίες του. Μήπως, λοιπόν, άπό τότε μέχρι σήμερα ή ιστορία παρενέβαλε κι άλλα στάδια; Μήπως, π.χ., παρενεβλήθη τό οικουμενικό στάδιο τής κάθαρσης, στό όποιο ή συμμαχία είναι κατά τή θεωρία μας ευρύτερη; Μήπως έτσι, για τό στάδιο αυτό, χρειαζόταν νά κρατηθούν στό κόμμα τά —άνεκαθεν— άσταθή στοιχεία για νά άσχοϋν αυτά τήν πολιτική του κ. Φλωράκη άπέναντι σέ στοιχεία ταξικά ακόμη άσταθέστερα, π.χ. τούς κ. Γκελεστάθη, Κεφαλογιάννη κ.λπ., και τό κόμμα, έχοντας προβλέψει αυτό τό στάδιο, είχε κρατήσει τούς άσταθείς για τότε; Θά μπορούσε, λοιπόν, νά πει ό κ. Φλωράκης ότι άργησε ή ταξική

έκκαθάριση του άρχικού σταδίου γιατί μεσολάβησαν και άλλα στάδια πού είχαν ανάγκη άπό κεινους πού τούς είχαμε μαζέψει σέ προηγούμενα στάδια και τό 'να στάδιο έφερε τό άλλο. "Ετσι μπλεγμένα πού ήταν τά στάδια τό ένα μέσ στό άλλο, ήταν νομοτελειακή μιá καθυστέρηση. Νομίζουμε ότι μ' αυτόν τόν τρόπο, ό κ. Φλωράκης θά έδινε μιá πιό έμπεριστατωμένη επιχειρηματολογία ώστε νά ξεκαθαριστούν όλα τά σκοτεινά σημεία τής ιστορίας του κόμματος.

Τό κολεγιακό «ϊματζ» — πρώτο

Παραμονές αποφάσεων για τήν «ιδιωτική τριτοβάθμια εκπαίδευση» —όπως έξευγενισμένα ονομάζεται πλέον ή περί ιδιωτικών πανεπιστημίων ύπόθεση— και ό «χώρος» των φιλόδοξων επιχειρηματιών άνάθεκτος συνεχίζει νά δημιουργεί. "Ετσι λοιπόν τό «'Ιατρικό Κέντρο 'Αθηνών», όργανισμός Ιατρικός, επιχειρηματικός και κερδοφόρος (πρός Θεού, κύριο «έκσυγχρονιστές», μήν βρείτε έδω τήν άπόδειξη ότι έμεις οί ύποπτοι έχθρευόμαστε τό κέρδος, για τήν ποιότητα των διαδικασιών πού τό δημιουργούν ό λόγος), ξεκίνησε μέ τρομερό πάταγο έστρατεία συλλογής κεφαλαίων διά τής δημόσιας έγγραφής μετόχων μέ σκοπό —μεταξύ άλλων— τήν «δημιουργία πανεπιστημίου και πανεπιστημιακής κλινικής». Φυσικά ή φρασούλα «όταν οί συνήκες τό επιτρέψουν» μειώνει λίγο τήν ευθύνη των επιχειρηματιών, τονίζει ακόμα περισσότερο όμως τήν ευθύνη των κρατικών λειτουργών πού υποτίθεται ότι παρακολουθούν στενά αυτές τίσ ύποθέσεις. Διότι ή άντληση κεφαλαίων μέ δημόσια έγγραφη περνά άπό σαράντα κύματα κρατικών ελέγχων και ή πιστότητα των διαφημιζομένων και εξαγγελιομένων τριπλοελέγχεται

ώστε νά μήν πουληθούν φύκια για μεταξωτές κορδέλες. Είναι, κατά συνέπεια, άξιο άπορίας —και ακόμα περισσότερο έντονης ύποφίας— τό πώς διολισθαίνει ανάμεσα σέ όλες αυτές τίσ συμπληγάδες μιá επένδυση πού, ούτε λίγο ούτε πολύ, χρειάζεται τροποποίηση του Συντάγματος για νά υλοποιηθεί.

Κατά τά άλλα, ό «άπό μηδενική βάση» «διάλογος για τήν παιδεία» συνεχίζεται...



Τό κολεγιακό «ϊματζ» — δεύτερο

Τό διαφημιστικό πολυσέλιδο, πολύχρωμο και πολυτελές, γεμάτο άνθη, πουλιά, ουρανούς και θάλασσες. 'Η διανομή του μαζική, ένθετο σέ όλες τίσ σημαντικές κυριακάτικες έφημερίδες. Τό θέμα του, ή διαφήμιση ενός «κολεγίου του Βορρά», ή «βόρειου κολεγίου» άν προτιμάτε. 'Εγγύησή του κάποιες άλληλογραφίες μέ ιδρύματα του έξωτερικού —διεθνή προγράμματα τά ονομάζουν—, μερικοί προσωπικοί ύπολογιστές —σύγχρονα πράγματα γάρ—, προσεκτική και άνώδυνη διατύπωση για τά ύπόλοιπα. 'Υπόσχεση και κοινωνικής πολιτικής: άπό τούς 2.500 περίπου σπουδαστές του οί 35 τυγχάνουν ύπότροφοι. Και «πρεστίτζ», προπαντός «πρεστίτζ»: έχει και σύλλογο άποφοίτων τό ίδρυμα!

'Η ύποφία; Μά πώς είναι δυνατό σέ επτά σελίδες πλούσιας φλυαρίας νά μήν συναντιέται ούτε ένα όνομα; 'Επιχειρηματία, διευθυντή σπουδών, καθηγητή, λογιστή τέλος πάντων. "Εστω ενός άρχαιολόγου άπό αυτούς πού δουλεύουν (σέ άνασκαφές;) για τό ίδρυμα. 'Η κωμωδία έγινε κιόλας κανόνας στήν τόσα ευαγγελιζόμενη «άνώτατη ιδιωτική εκπαίδευση».



'Ανεργία και τρέλα

μιά χρησιμοθηρική ανάγνωση
της «Διαλεκτικής του Διαφωτισμού»

του Λάκη Δεδουσόπουλου

1. Μ. Φουκά, 'Η Υστορία της Τρέλας, έλλ. μετάφρ. Φραγκίσκη 'Αμπατζοπούλου, έκδ. 'Ηριδανός, 'Αθήνα, χ.χ., σ. 8.

Τό καλοκαίρι έφθασε. Μαζί του και ή ευκαιρία απόσπασής μας από την επαναλαμβανόμενη καθημερινότητα με τή φυγή σε μέρη που ακόμα θεωρούμε «έξοχικά». Έκει που τίς πνιγρές ώρες του απομεσήμερου ή ζωή φαίνεται να σταματά, που κάθε δραστηριότητα κοπάζει, οι φωνές μέσα μας πολλαπλασιάζονται, ό ήχος τους αυξάνεται, οι άμφιβολίες για τά πεπραγμένα μας μεγαλώνουν — αυτό τουλάχιστον μου συμβαίνει.

Η καθημερινότητα αναπαράγεται, όμως, με μιά απόσταση που επιτρέπει τήν αυτοκριτική. Σ' αυτές τίς όδυνηρές στιγμές ή προσφυγή στην «έξωθεν» βοήθεια που προσφέρει ό γραπτός λόγος είναι πολύτιμη. "Αν αισθάνεσθε έτσι, πάρτε μαζί σας ένα μικρό σε μέγεθος βιβλίο, τήν *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, και παραδοθείτε στην απόλαυσή του μέσα από τόν πυκνό, άποσπασματικό, λαχανιασμένο και άγωνιώδη λόγο των ίδρυτων τής Σχολής τής Φραγκφούρτης. Σάν άσκηση αυτοσυνείδησης άναμετρηθείτε μαζί του, περιπλανηθείτε στον λόγο μιάς φιλοσοφικής σκέψης που θέλει και μπορεί να είναι ζωντανή, δρώσα και επίκαιρη μισό αιώνα μετά. Στους χαλεπούς καιρούς μας είναι τό είδος τής σκέψης που βοηθά να κτίσουμε τίς αντιστάσεις μας στην αυξανόμενη ιδιοτέλεια και στον άνορθολογισμό. Ίσως γιατί γράφτηκε επίσης σε χαλεπούς καιρούς.

Γιά τό βιβλίο αυτό θέλω να μιλήσω με έναν διαφορετικό τρόπο. Δέν θέλω να τό παρουσιάσω, να τό σχολιάσω, να τό δώ στην όλότητά του. Θέλω να τό χρησιμοποιήσω με τήν κυριολεκτική έννοια του όρου. Να τό χρησιμοποιήσω έργαλειακά, αντιμετωπίζοντας τήν πρόσφατη δουλειά μου.

Θά μου επιτρέψετε, λοιπόν, να αρχίσω τήν περιπλάνησή μου στο βιβλίο αυτό παραφράζοντας τόν Φουκά: «Στήν εποχή μας, ή άνεργία φιμώνεται μέσα στην μακαριότητα μιάς έπιστημονικής γνώσης που τήν αναλύει τόσο υπερβολικά, ώστε στο τέλος τήν ξεχνάει».¹

Η παράφρασή μου συνίσταται στην άλλαγή μιάς λέξης. 'Ο Φουκά, βεβαίως, δέν άναφερόταν στην άνεργία αλλά στην τρέλα. Μιά άντικατάσταση που ίσως να φαίνεται άνεπίτρεπτη ή υπερβολική, όμως πιστεύω ότι είναι εύλογη. Τουλάχιστον τήν θεωρώ νόμιμη έφ' όσον επιτρέπει τήν ανάδειξη όρισμένων παραλληλισμών των κοινωνικών στάσεων σε εποχές που μοιάζουν άνόμοιες, αλλά που ίσως να μίν έχουν άπομακρυνθεί τόσο πολύ.

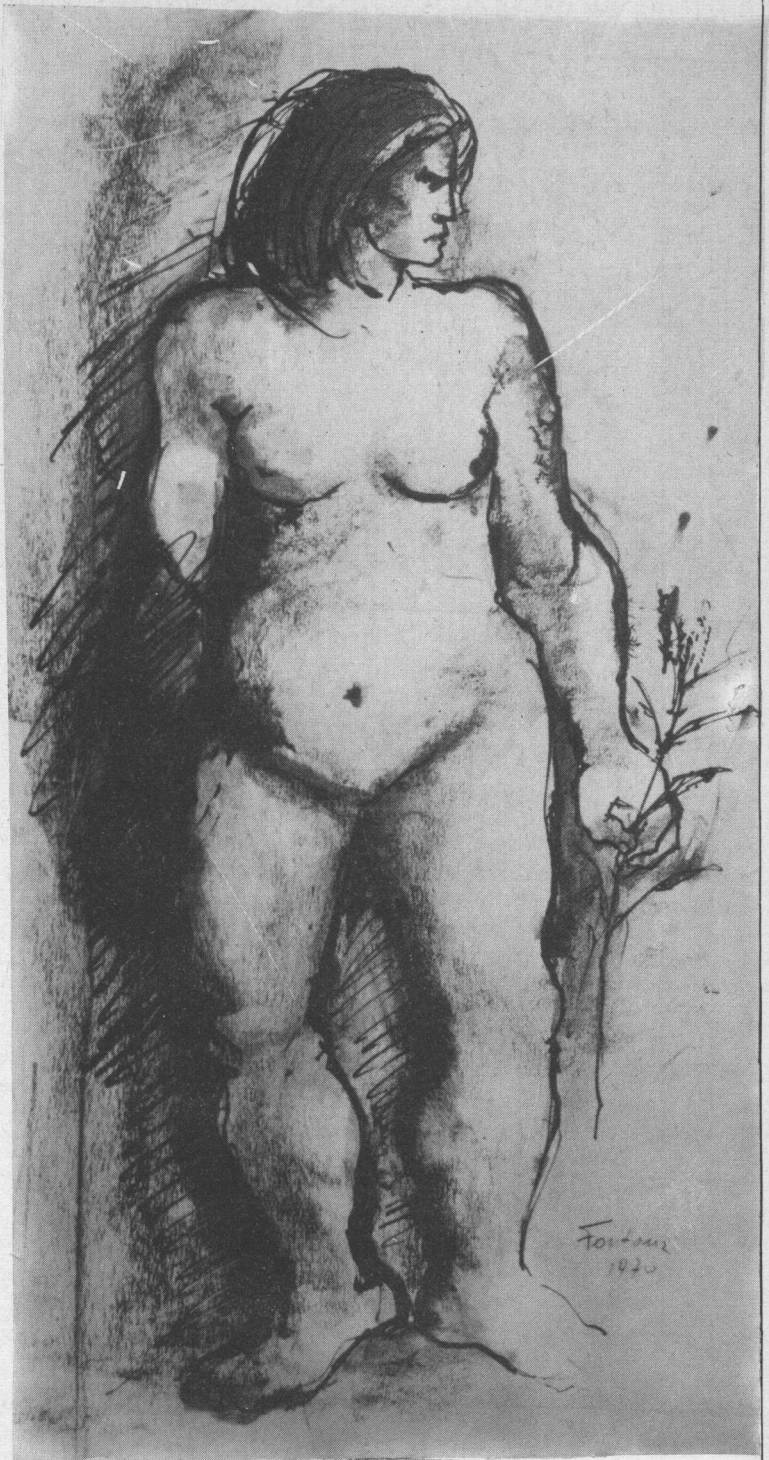
Η τρέλα στην αρχή του σύγχρονου κόσμου, όπως και ή άνεργία σήμερα, φαίνονταν να άπειλεί τήν τάξη τής κοινωνίας. Γι' αυτό ή τρέλα θεωρήθηκε ως άποτέλεσμα τής άτομικής ευθύνης εκείνου που τήν ύφίστατο, μιά άμαρτία. Θά ήθελα να ύπενθυμίσω ότι για είκοσι χρόνια τώρα ή κυρίαρχη άποψη στην οικονομική θεωρία ύποστηρίζει ότι ή άνεργία δέν ύφίσταται παρά ως άποτέλεσμα τής άτομικής έπιλογής (άρα ευθύνης) εκείνου που έμφανίζεται ως άνεργος. Η άνεργία, συνεπώς, ένέχει τή θέση του σύγχρονου άμαρτήματος και ό άνεργος άυτομάτως καθίσταται ένοχος

έναντι τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου.

Ἵπάρχει, βέβαια, μιά διαφορά: στό γεννεσιουργό αίτιο. Ὁμως καί αὐτή ἡ διαφορά δέν μοιάζει καί τόσο σημαντική ἄν ἀναλογισθοῦμε τήν «πέραν τοῦ παρόντος» κατάσταση, στήν ὁποία προσφεύγουν καί οἱ μεσαιωνικοί θεοφοβούμενοι καί οἱ σύγχρονοι ἐπιστήμονες. Ἐάν ὁ «κοινός νοῦς» τῆς ἐποχῆς ἐγκαλεῖ τή Θεία Δίκη ὡς ἐρμηνευτική αἰτία τῆς τρέλας καί τήν ἐμφάνισή της ὡς ἐπίγεια τιμωρία, ἡ ἐπιστήμη τοῦ τέλους τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἀνατρέχει στήν «ὀρθολογικότητα» τοῦ ἀνέργου καί θεωρεῖ τόν χρόνο ἀνεργίας ὡς ἐπένδυση γιά τή μελλοντική εὐμάρεια. Ὁ τρελός τοῦ Μεσαίωνα, «τιμωρούμενος», ἔπασχε, ὑπέφερε ὅσο ζοῦσε ἢ ὅσο κρατοῦσε ἡ τιμωρία του γιά νά διεκδικήσει κάτι καλύτερο τήν ἡμέρα τῆς μέλλουσας κρίσεως. Ὁ σημερινός ἀνεργός συρρικνώνει τά σημερινά εἰσοδήματά του γιά νά μεγιστοποιήσει μιά ὑποκειμενική καί διαχρονική συνάρτηση χρησιμότητας, «ἀνταλλάσσει» τή σημερινή μιζέρια μέ τόν αὐριανό πλοῦτο. Καί στίς δύο περιπτώσεις, ἡ σημερινή θυσία-τιμωρία ὀδηγεῖ στήν αὐριανή ἀνταμοιβή. Ἐραγε πόσο ὁ διαφωτισμός ἔχει ἀποδιώξει τά σκότη τοῦ παρελθόντος, πόσο οἱ ἴδιες ἰδεολογικές δομές, οἱ ἴδιοι μῦθοι θά ἐξακολουθήσουν νά ἐπιβιώνουν μεταλασσομένοι;²

Ὅπως οἱ τρελοὶ ἔπρεπε, ἐξαιτίας τῆς ἁμαρτίας τους, νά ἐξοστραχισθοῦν, νά φυλακισθοῦν, νά ἐγκλεισθοῦν στά ἄσυλα-ἀναμορφωτήρια, νά «λογικευθοῦν» μέ μεθόδους στίς ὁποῖες ἡ σκληρή σωματική ἐργασία κατεῖχε τήν πρώτη θέση, τό ἴδιο καί οἱ σημερινοὶ «ἁμαρτωλοὶ», οἱ ἀνεργοί, ἀναγκάζονται νά μεταναστεύσουν, ἀποκλείονται κοινωνικά μέσα ἀπό μιά ὀδυνηρή διαδικασία αὐτοενοχοποίησης, περικλείονται στόν ἀδιαφανή χῶρο τῆς ἰδιώτευσης, σωφρονίζονται σέ ταχύρρυθμα ἐπαγγελματικά προγράμματα μέ τά ὁποῖα καλοῦνται νά ἀποβάλουν τίς δεξιότητες πού ἔχουν καί νά ἀποκτήσουν νέες.³ Ὁ συμβολισμός τῆς «κάθαρσης» καί τῆς «ἀναγέννησης» μέσα ἀπό αὐτή τή διαδικασία τῆς «ἐπανειδίκευσης» εἶναι ὀρατός.

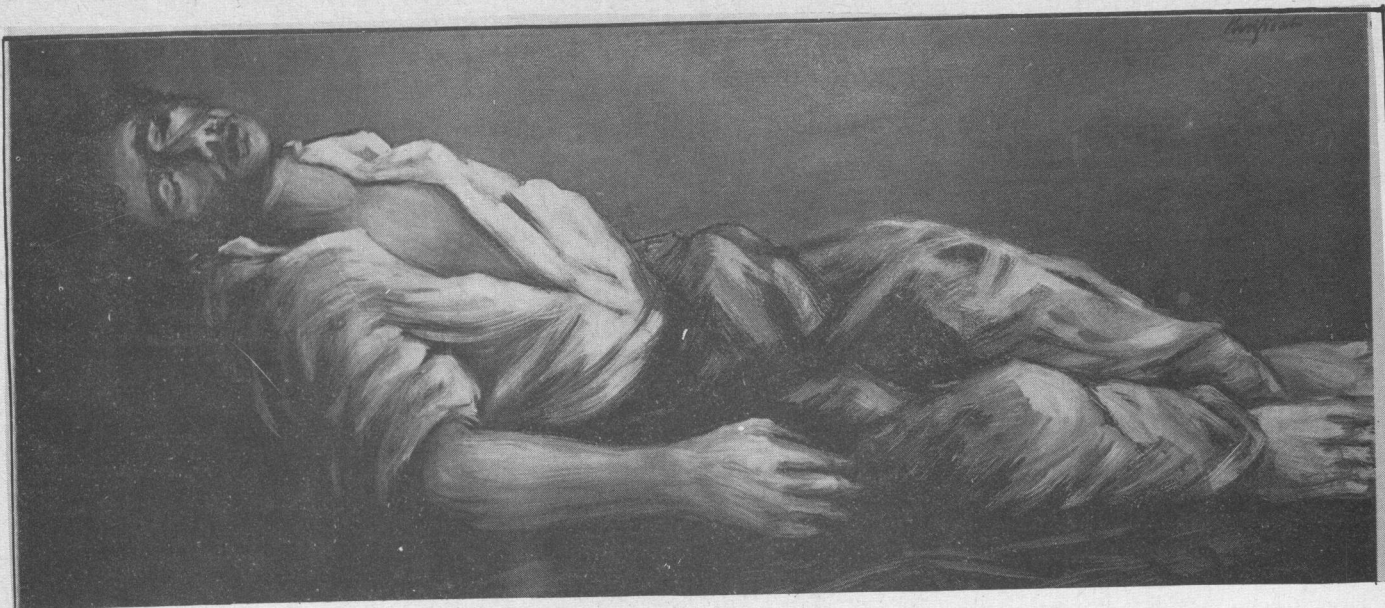
Δέν χρειάζεται, νομίζω, νά ἀναφερθῶ στήν πιό ἄμεση σχέση τῆς κατάστασης τῆς ἀνεργίας μέ τά ψυχικά νοσήματα. Τό θέμα εἶναι πολύ μακριά ἀπό τίς γνώσεις μου, ὅμως ὁ συνεχῶς αὐξανόμενος ὄγκος τῆς σχετικῆς διεθνοῦς βιβλιογραφίας μιλάει μόνος του. Πιστεύω, ὅμως, ὅτι ἀκόμη καί παραβλέποντας τήν ἄμεση σχέση, ὁ χαρακτήρας τῶν ἐπισημάνσεων πού προηγήθηκαν, ὁ παραλληλισμός τοῦ τρόπου πού ἀντιμετωπίσθηκε ἡ τρέλα μέ τήν σημερινή



ἀντιμετώπιση τῆς ἀνεργίας λειτουργεῖ ἀποτελεσματικότερα, ἀκριβῶς γιατί κινεῖται στό χῶρο τῶν συμβολισμῶν, τῶν κοινωνικῶν ἄρρητων συμβάσεων. Κυρίως γιατί ἀναδεικνύει τό χῶρο τοῦ «περιθωρίου», τό χῶρο πού ἄν καί δέν ἀμφισβητεῖ ἐμπράκτως τήν ἴδια τήν κοινωνία, ἐκλαμβάνεται ἀπό αὐτήν ὡς ἐχθρικός, ἀκριβῶς γιατί ἀμφισβητεῖ τή σύμβαση τῆς.⁴

⁴ Ἡ «μακαριότητα τῆς ἐπιστημονικῆς γνώ-

2. Ἡ διατήρηση τοῦ μῦθου μέσα στόν διαφωτισμό ἀποτελεῖ τή βασιική θέση τῶν Μ. Χορκχάιμερ καί Τ. Ἀντόρνο, Ἡ Διαλεκτική τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἑλλ. μετάφρ. Ζήση Σαρίκα, ἐκδ. Ὑψίλων, 1986.



4. «Ἡ πιό θανάσιμη ἄμαρτία εἶναι νά εἶσαι περιθωριακός. (...) Κατά τήν ἐποχή τοῦ φιλελευθερισμοῦ ὁ φτωχός θεωροῦνταν τεμπέλης. Σήμερα θεωρεῖται αὐτόματα ὑποπτος». (Μ. Χορχάιμερ καί Τ. Ἀντόρνο, Ἡ Διαλεκτική τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπ.π. σελ. 175). Κάτι γνωρίζουν ἐπ' αὐτοῦ οἱ «δικοί μας» Ἀλβανοί, πρῶτην ὁμογενεῖς μας.

5. «Ὁ φόβος πού νιώθει τό γνήσιο τέκνο τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ μέ τήν ἰδέα τῆς ἀπομάκρυνσής του ἀπό γεγονότα πού εἶναι ἤδη σχηματικά προκατασκευασμένα ἀπό τίς κυρίαρχες συμβάσεις τῆς ἐπιστήμης, τοῦ ἐμπορίου καί τῆς πολιτικῆς εἶναι ἴδιος μέ τόν φόβο πού προκαλεῖ ἡ κοινωνική παρέκκλιση». (Ἡ Διαλεκτική τοῦ Διαφωτισμοῦ, σελ. 14).

σης», ὅπως ἔλεγε ὁ Φουκώ, ἐμφανίζεται στίς ἑκατοντάδες βιβλίων, ἐρευνῶν, ἄρθρων γιά τήν ἀνεργία καί τούς ἀνέργους στή διεθνή φιλολογία. Μιά ἐπιστημονική γνώση πού, κατά τήν γνώμη μου, δέν ἔχει τό δικαίωμα νά αἰσθάνεται τόσο μακάρια, γιὰ τό μόνο πού μπόρεσε, μέσα ἀπό τίς χιλιάδες σελίδες θεωρίας, στοιχείων καί ἐκλεπτυσμένων στατιστικῶν μεθόδων, ἦταν νά περιγράψει τά συμπτώματα τοῦ φαινομένου καί νά ἀποποιηθεῖ, οὐσιαστικά, τήν διάγνωση τῶν αἰτίων, τουλάχιστον χωρίς νά ἀνατρέξει στήν μεταφυσική. Γιάτί οἱ θεωρίες πού προσφεύγουν στήν μεταφυσική τοῦ «ἀτομικοῦ ἁμαρτήματος» καί στήν μεταφυσική τῆς «ἄλλης ἐνοχῆς», τῆς «παραιοοικονομίας», θεωρίες πού οὐσιαστικά ἀκυρώνουν τό φαινόμενο αὐτό καθ' ἑαυτό, πλεονάζουν. Ἴσως γιά νά δηλώσουν μέ τόν τρόπο τους τήν ἀνεπάρκεια τοῦ κυκλικοῦ ἐπιχειρήματος τῆς νεοκλασικῆς οικονομικῆς σκέψης ἀλλά, ταυτοχρόνως, καί τόν ἀνεπαρκῆ μοντερνισμό μιᾶς κοινωνιολογοῦσας μελλοντολογίας.

Θέλω νά δηλώσω μέ σαφήνεια τήν θέση μου: Ὑποστηρίζω ὅτι δέν ἔχουμε θεωρία τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας, τῆς ἀπασχόλησης καί τῆς ἀνεργίας. Ἐχουμε, ἀντίθετα, μιᾶ πληθώρα θεωρήσεων πού συχνά ἐξαντλοῦνται σέ γενικεύσεις προερχόμενες ἀπό τήν ἐπεξεργασία μερικῶν παρατηρήσεων πού ἄλλοτε προκαλοῦν ἐνδιαφέρον καί ἄλλοτε πλήξη, ἀλλά πού δέν ὀδηγοῦν στήν διαμόρφωση τοῦ θεωρητικοῦ παραδείγματος.

Τό ζήτημα, ὅμως, δέν εἶναι ἡ διατύπωση τοῦ αἰτήματος τῆς θεωρίας οὔτε ἡ κριτική γιά τήν ἔλλειψη θεωρίας πού προέρχεται ἀπό τήν πλευρά τῆς ἐπιστήμης. Ἄλλωστε, ὁ μύθος ὀ-

πως καί κάθε ἰδεολογικό σχῆμα ἀποκαλύπτει τήν πραγματικότητα, ἐνῶ ταυτόχρονα τήν ἀποκρύπτει. Ὅσα ἀναφέρθηκαν πιό πάνω θέτουν ἓνα γενικότερο ζήτημα. Ὁ ἐπιστημονικός λόγος γιά τήν ἀνεργία καί τούς ἀνέργους σήμερα ἔχει ἀποκρύψει τήν ἀλήθεια γιά τήν κοινωνική πραγματικότητα, γιά τήν πραγματικότητα μιᾶς κοινωνίας πού παράγει τήν ἀνεργία ὡς προϋπόθεση τῆς ἀπασχόλησης, τήν φτώχεια ὡς προϋπόθεση τοῦ πλούτου, τόν κοινωνικό ἀποκλεισμό ὡς προϋπόθεση τῆς κοινωνικῆς συνοχῆς. Σύμπτωμα τοῦ «φόβου τοῦ ἴδιου τοῦ διαφωτισμοῦ γιά τήν ἀλήθεια».⁵

Ἀπό τόν φόβο αὐτό προκύπτει ἡ μετατόπιση, ἡ μυθοποίηση, ὁ τεχνικός-συμβολικός καί μυθοποιητικός λόγος τῆς ἐπιστήμης πού ἀρκεῖται στήν περιγραφή καί τίς ταξινομήσεις χωρίς νά ἀναλαμβάνει τόν ρόλο τῆς κριτικῆς, κοινωνικῆς συνειδήσης, τόν πραγματικό ρόλο τοῦ διαφωτισμοῦ. Αὐτό πού καταφέραμε οἱ οικονομολόγοι σήμερα εἶναι νά ἐξορκίζουμε τήν κοινωνική ὕβρι ἐξατομικεύοντάς την. Ἐπιτελοῦμε λειτουργίες κοινωνικῆς μαγείας, ἄσχετα ἂν δέν φορᾶμε τήν μάσκα καί τήν στολή τοῦ μάγου. Ἀναιροῦμε ἐμπράκτως τά ἐναπομεινάντα στοιχεῖα μιᾶς κοινωνικῆς ἐπιστήμης μυθοποιώντας τό ἄτομο-ὑποκείμενο, ἄδοντες ὕμνους παγανιστικοῦ στήν ἀτομικότητα, καθῶς τό ἐτοιμάζουμε, ἱερό σφάγιο στό βωμό τῆς ἄρρητης θεότητας, τῆς κερδοφορίας τοῦ κεφαλαίου.

Ἡ χρησιμοθηρική ἀνάγνωση τῆς Διαλεκτικῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ μπορεῖ νά μήν ἀρκεῖ. Οὔτε στήν ἐποχή τῆς ἄρκεσε, ἄλλωστε. Μόνο πού μᾶς κάνει λιγότερο «ἀθῶους» γιά ὅσα σήμερα ἔχουν συντελεσθεῖ καί γιά ὅσα συντελοῦνται.

CASA MIA

ἡ ἡ μαγεία τῶν περιοδικῶν γιά τό σπίτι

Στόν τομέα τῶν μέσων μαζικῆς ἐνημέρωσης, τῶν ΜΜΕ ὅπως ἔχουν λεξιγραφηθεῖ πλέον, καί εἰδικότερα στόν τομέα τῶν περιοδικῶν ἐντύπων, αὐξάνονται τά τελευταῖα χρόνια τά περιοδικά εἰδικοῦ κοινοῦ καί εἰδικῶν θεμάτων.

Ἡ παλιά μορφή τοῦ περιοδικοῦ ποικίλης ὕλης, τό στυλ *Οἰκογενειακός Θησαυρός* —περιοδικό γιά ὅλη τήν οἰκογένεια καί ὅλες τίς ἡλικίες— ὑποχωρεῖ στίς προτιμήσεις τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ καί τείνει σιγά σιγά νά ἐκλείψει. Ἀντίθετα, προστίθενται ὅλο καί νέα ἐντυπα ἐξειδικευμένα, ὅσον ἀφορᾷ τή θεματική τους, τό φύλο ἢ τήν ἡλικία τοῦ ἀναγνώστη.

Ἀνάμεσα σ' αὐτά τά περιοδικά εἰδικῶν θεμάτων πληθαίνουν τελευταῖα καί τά περιοδικά πού ἀφοροῦν τό σπίτι, εἰδικότερα τήν κατοικία, τά περιοδικά «ἀρχιτεκτονικῆς ἐσωτερικοῦ χώρου καί διακόσμησης» ὅπως αὐτονομαζόνται τά περισσότερα.

Χωρίς καμιά συστηματική ἔρευνα, ἀπλῶς παρατηρώντας τά ἐκθέματα στόν πάγκο ἑνός ὑπαίθριου ἐφημεριδοπώλη, μετρήσαμε πάνω ἀπό δέκα τίτλους ἑλληνικῶν περιοδικῶν αὐτῆς τῆς κατηγορίας: *Σπίτι καί ποιότητα ζωῆς*, *Μπάνιο καί κουζίνα*, *ELLE-Διακόσμηση*, *Ἰδανικό σπίτι*, *Ἰδέες καί λύσεις γιά τό σπίτι*, *Κτίριο*, *LIVING*, *LA MIA CASA*, *Σπίτι καί Κήπος*, *Ἰδέες γιά Τζάκια* καί ἄλλα πού δέν συγκαταθήσαμε τά ὀνόματά τους, χωρίς ν' ἀναφερθοῦμε σέ ἄλλα τόσα

τουλάχιστον ξενόγλωσσα τοῦ ἴδιου περιοχόμενου.

Εἶναι ἓνα φαινόμενο ἐνδιαφέρον καί κατ' ἀρχήν περίεργο τό πλῆθος αὐτῶν τῶν ἐντύπων, πού συνεπάγεται καί ἀντίστοιχο πλῆθος ἀναγνωστῶν, ὅταν τά ἐπιστημονικά περιοδικά πού ἀναφέρονται στήν ἀρχιτεκτονική παραμένουν πάντα περιθωριακά ἐντυπα, ἄγνωστα ἢ ξένα στό πλατύ κοινό, μέ περιορισμένη κυκλοφορία πού ἐξαντλεῖται ἀνάμεσα στούς ἐπαγγελματίες τοῦ εἶδους.

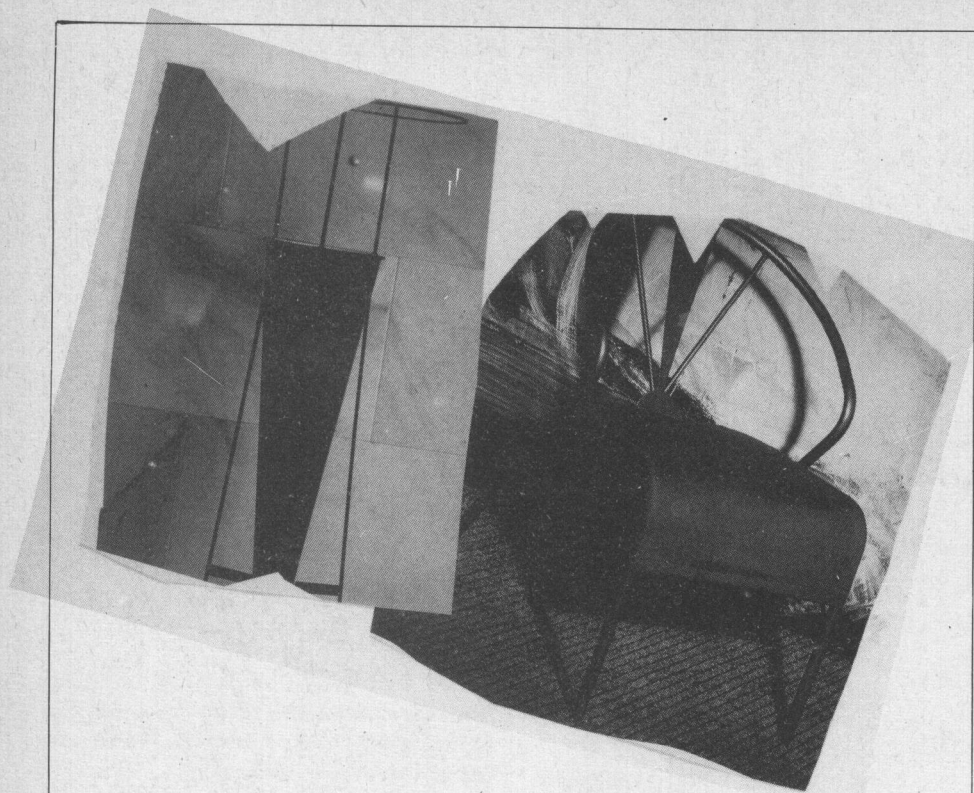
Ὅσον ἀφορᾷ τή μορφή τους, εἶναι πανομοιότυπα: χαρτί βαρῦ καί ἴλουστρασιόν, σελίδες πολλές, τετραχρωμίες, φωτογραφίες πάμπολλες καί διαφημίσεις ὧν οὐκ ἔστιν ἀριθμός, καί κάπου ἀνάμεσα σ' αὐτή τήν πανδαισία τῶν εἰκόνων, μικρά κειμενάκια, κάτι σαν λεζάντες τῶν φωτογραφιῶν, ἢ κείμενα πού μοιάζουν νά προέκυψαν ὄχι γιά ν' ἀναπτυχθεῖ κάποιο θέμα ἀλλά γιά νά καλύψουν μᾶλλον «γραφιστικές ἀνάγκες» διαχωρισμοῦ τῶν εἰκόνων μεταξύ τους, γιά νά σπάει κάπως ἡ συνεχῆς ροή τῶν εἰκόνων.

Ἡ θεματική τους, ὅσο κι ἂν ὁ ὅρος μόνο μεταφορικά μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ στή συγκεκριμένη περίπτωση, ἀναφέρεται σ' ὅ,τι ἐπιμέρους ἀντικείμενο ἢ σύνολο ἀντικειμένων περιέχεται στό χῶρο ἑνός δωματίου, στούς τέσσερις τοίχους ἑνός σπιτιοῦ, στήν αὐλή ἢ στόν κήπο μιᾶς κατοικίας.

Ἀντικείμενα πολλά καί κάθε εἶδους:

ἐπιπλα, πλακάκια, εἶδη ὑγιεινῆς, σκεύη, φωτιστικά, μπιμπελό, ἀντίκες καί μοντέρνα «κοιμάτια», γλάστρες, λουλούδια, κήποι καί ἀλέες, πορτοπαραθυρόφυλλα, πισίνες, σάουνες καί λάμπες ἀτομικοῦ «μαυρίσματος», κουρτίνες, χαλιά καί μοκέτες, εἶδη κιγκαλερίας καί ἄλλα πολλά ἀντικείμενα, ὅ,τι μπορεῖ νά φανταστεῖ ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου. Κι εἶναι ἀτέλειωτα αὐτά τά ἀντικείμενα, ὅσο κι ἂν ὁ χῶρος μέσα στόν ὁποῖο ἐκτίθενται εἶναι περιορισμένος, φτάνει καί τελειώνει στό μαντρότοιχο τοῦ κήπου πού 'χει ἀναρριχώμενα ἢ ὠραία σιδεριά καί πόρτα ἀσφαλείας, τηλεχειριζόμενη. Καί φτιάχνουν σύνολα αὐτά τά ἀντικείμενα, δέν εἶναι βαλμένα ἐκεῖ καί ὡς ἔτυχε ἢ «ἀτάκτως ἐρριμμένα», φτιάχνουν σύνολα ὠραία, συνδυασμούς πολυσύνθετους καί πολύσημους, καθώς μέ τό γύρισμα τῶν σελίδων συνδυάζονται ἀρμονικά οἱ ὠραῖες εἰκόνες, ἡ ἄμεση καί ἡ ἔμμεση διαφήμιση, διανθισμένες μέ «παρουσιάσεις εἰδῶν» καί «ὀδηγούς ἀγορᾶς» («στοῦ τάδε μπορεῖτε νά βρεῖτε "αὐτό" καί χίλια δύο γουστόζικα ἀντικείμενα σέ τιμές πού ἀρχίζουν ἀπό "τόσες" χιλιάδες δραχμές»), ἢ «ιδέες» γιά ἐπίπλωση, διακόσμηση, ἐξοπλισμό μπάνιου καί κουζίνας.

Αὐτός ὁ κόσμος, αὐτοί οἱ χῶροι πού ἀπεικονίζονται αὐτά τά περιοδικά εἶναι ὠραῖοι, ὄνειρικοί. Τά σπίτια εἶναι πάντα ὠραία, μέσα καί ἔξω, δέν μοιάζουν μέ αὐτά πού κατοικοῦμε, εἶναι πάντα καλύτερα, ὠραιότερα,



πιό περιποιημένα, πιο γεμάτα, έχουν σίγουρα «αυτό» που λείπει απ' το δικό μας, το «κάτι» που θα θέλαμε ν' αποκτήσουμε. Δεν υπάρχουν άσχημα σπίτια, χαμόσπιτα και τρώγλες, λείπει τό τριάρι της πολυκατοικίας, δεν υπάρχει καν ή «ιδέα» πώς να οργανώσετε λειτουργικότερα ή να βελτιώσετε μορφικά τον ιδιωτικό σας χώρο που τυχαίνει να 'ναι στενός και κακοφτιαγμένος. Έκει όλα τα σπίτια είναι μεγάλα, άνετα, ευχάριστα στο μάτι, εκεί οι «ιδέες» συνθέτουν φανταστικές, απολαυστικές εικόνες.

Είναι ένας κόσμος κι ένας χώρος μοναδικός, αποκομμένος από τους υπόλοιπους, λείπουν οι στενοί δρόμοι με τα παρκαρισμένα γιωταχί και τις λακκουβες, δεν υπάρχει κυκλοφοριακή άσφυξία ή ταλαιπωρία της συγκοινωνίας, τό νέφος που μ'ας πνίγει, τό τσιμέντο που 'θαψε τό χώμα και τό πράσινο, λείπουν τά τερατουργήματα που λέγονται πολυκατοικίες, δεν υπάρχουν αυθαίρετα σέ βουνά, λαγκαδιά και παραλίες, λείπουν οι σωροί των σκουπιδιών, δεν φαίνονται πουθενά πλαστικές σακούλες και φιάλες. Στόν κόσμο αυτόν τών περιοδικών τό μόνο πλαστικό που υπάρχει είναι τά πολύχρωμα κουτιά τών οικιακών μικροσκευεών και κάτι πανάκριβα κουφώματα, ασύγκριτα ωραιότερα απ' τού σπιτιού μας.

Μέσα στόν κόσμο αυτόν τών περιοδικών οι άνθρωποι είναι καλοντυμένοι, ήρεμοι, αναπαύονται και απολαμβάνουν, ή κι αν εργάζονται είναι πάντα ήρεμοι και γελαστοί, κάνουν δουλειά-απόλαυση.

Ο κόσμος αυτόν τών σελίδων δεν μοιάζει μ' αυτόν τών «άλλων» εντύπων και τών εφημερίδων, που περιγράφουν τις πραγματικές πλευρές και εικόνες τού πεδίου όπου αναπτύσσονται οι ανθρώπινες δραστηριότητες, οι αντιθέσεις και οι συνυπάρξεις τού χώρου στόν οποίο ζει και λειτουργεί ή ανθρώπινη κοινότητα, δεν έχει προβλήματα, αναποδιές, άγχη, ανασφάλειες, ό άνθρωπος εκεί δεν νιώθει άνισχυρος και χαμένος ανάμεσα στους «άλλους», εκεί, νιώθει ασφαλής, κι αν «κάποιοι» επιβουλεύονται τό «όχυρό» του, υπάρχουν πιά τόσα συστήματα συναγερμού κι εξώπορτες ασφαλείας για να τούς σταματήσουν. Αυτόν τόν «άλλο» κόσμο δεν τόν μπορεί, απ' αυτόν θέλει να ξεφύγει, αυτόν μόλις έγκατέλειψε.

Έκει μέσα βρίσκει επιτέλους τόν χαμένο έαυτό του, ή φαντασία του μπορεί και καλπάζει, γίνεται φαντασίωση, όνειρο, αναγνωρίζει τις χαρές της ζωής που τού στερούν «οι απ' έξω», μπορεί και επιθυμεί, λαχταράει, βλέπει τί μπορεί να τού δώσει τή χαρά και (αυτό που λένε) εύτυχία.

Έκει όμως γνωρίζει κιόλας και συγκεκριμενοποιεί τις «ανάγκες» του, μπορεί ν' αναγνωρίσει αυτά τά «κάτι» που τού λείπουν και αν τ' αποκτήσει θά κάνουν τή ζωή του πιο ευχάριστη, πιο άνετη.

Έκει μέσα βρίσκει και τό πραγματικό νόημα της ζωής του ανάμεσα σ' αυτά τά παντός είδους αντικείμενα και τά φαντασμαγορικά σύνολα, εκεί γίνεται και ή Μεγάλη Συνάντηση τού έαυτού του με τό σύγχρονο σημερινό κόσμο, εκεί αυτή ή «βιομηχανία τών αναγκών», που παρελαύνει μέσα από τις σελίδες τού εντύπου του και τόν θέλγει, δίνει και τήν απάντηση στις «ανάγκες» του, εκεί αυτή ή Γνωριμία γίνεται μιά βαθιά, άτέλειωτη και άλληλοτροφοδοτούμενη σχέση. Αυτό τό παλιό «απ' τόν καθένα σύμφωνα με τις δυνατότητές του, στόν καθένα σύμφωνα με τις ανάγκες του» βρίσκει εδώ ένα ενδιαφέρον περιεχόμενο, όταν αυτές οι σελίδες μιλούν για τις «ανάγκες» του και ή «δυνατότητα» που τού ζητείται εξαντλείται στις εξακόσιες δραχμές για τήν αγορά τους και στήν ανταλλαγή τών «οικονομιών» του με τά αντικείμενα τού πόθου του, που σωρεύονται μπροστά στα μάτια του.

Σ' αυτόν τόν κόσμο επίσης υπάρχει επιλογή και ποικιλία, γιατί αν θέλει ν' αλλάξει όνειρο, αν θέλει να «δει» τις νέες του «ανάγκες» και τόν «τρόπο» για να τις ικανοποιήσει, δεν έχει παρά να κάνει ζάπινγκ στήν τηλεόραση, να ξεφυλλίσει τά περιοδικά για τό αυτοκίνητο, τή μοτοσυκλέτα, τό σκάφος, τ' αεροπλάνα, τις εκδρομές και τά ταξίδια, που 'χει άραδιασμένα γύρω του.

Αυτός είναι ό κόσμος αυτόν τών περιοδικών, αυτή ή μαγεία και ή ύπεροχή τού «ιδιωτικού» απέναντι στό «δημόσιο», τού «έαυτού» απέναντι στήν «κοινότητα», αυτή είναι ή απόλαυση αλλά και ή παιδεία που προσφέρουν.

Θυμάστε τό παλιό αίτημα της 'Αριστερās: «Για μιά παιδεία προσαρμοσμένη στις ανάγκες της παραγωγής»; Έδώ αυτό τό αίτημα βρίσκει τήν πλήρη δικαίωση και ικανοποίησή του.

Σταύρος Λιβαδάς

«Νά δοκιμάζεις συνεχώς καί ποτέ νά μήν πείς αυτό είμαι, φτάνει»

Μιά συζήτηση του ζωγράφου Κυ-
ριάκου Κατζουράκη και του σκη-
νογράφου Νίκου Πολίτη



Ν. Πολίτης: Είδα πριν λίγες μέρες τό φίλμ τών αδερφών Κοέν «Τό πέ-
ρασμα του Μύλλερ» και θυμήθηκα
κουβέντες μας πού έχουν αρχίσει από
παλιά. Ανακάλυφα λοιπόν μέ έκπλη-
ξή μου ότι ενώ θά έπρεπε νά μέ συναρ-
πάξει ή φιλική και ή είκαστική τους
αναζήτηση, ενώ έπρεπε νά ένθουσιά-
ζομαι μέ τήν παθιασμένη τους αναζή-
τηση για τήν τελειότητα τής φόρμας,
αναζήτηση στην όποια τά κατάφεραν
θαυμάσια, έντούτοις αισθανόμουν ένα
αδιόρατο κρύο στη ραχοκοκαλιά.

Κ. Κατζουράκης: Νιώθεις δηλαδή
ότι περιφρονούν τό θέμα;

Ν.Π.: Ή ότι μπορούν εύκολα νά ά-
ντικαθιστούν τό ένα θέμα μέ κάποιο
άλλο, ένα πρόσωπο μέ κάποιο άλλο,
άρκει νά φοράει καπέλο, νά κάθεται
σέ μισοσκότεινα δωμάτια μέ κατεβα-
σμένες γρίλιες και νά φέρεi ένα στυ-
λιστικό «παραξένισμα».

Κ.Κ.: Αυτό είναι κι ένα άπ' τά μεγα-
λύτερα θέματα πού θά μπορούσαμε
νά κουβεντιάσουμε για τή ζωγραφι-
κή. Τά προβλήματα δηλαδή τής φόρ-
μας έχουν δώσει μία τέτοια κατεύθυ-
ση στην ζωγραφική «πρωτοπορία»
πού έχω τήν αίσθηση ότι συχνά απο-
μακρύνεται άπ' τήν πραγματικότητα
πού τήν περιβάλλει. Πολλοί ζωγρά-
φοι διαλέγουν θέματα πού νά ταιριά-
ζουν στις φορμαλιστικές τους αναζη-
τήσεις, αντί νά ξεκινούν ανάποδα: ά-
πό ένα θέμα και μιά ένμνη βαθιά
ανάγκη, έσωτερική. Γι' αυτό και ή
ζωγραφική γίνεται όλο και περισσό-

τερο έσωτερική ύπόθεση όσων γνωρί-
ζουν τίς φορμαλιστικές αναζητήσεις
ανά τίς δεκαετίες, και λιγότερο μέσον
βαθύτερης έπαφής μεταξύ του ζωγρά-
φου και του θεατή. Όλο και συχνό-
τερα ακούω γύρω μου τή φράση: «Δέν
ξέρω, δέν είμαι είδικός».

Ν.Π.: Δέν είναι όμως περίεργο πού
τώρα τό '91 κάνουμε μία κουβέντα
για τή σχέση του καλλιτέχνη μέ τή
φόρμα και τό θέμα πού, έγώ τουλά-
χιστον, τή θεωρούσα πρό πολλού ξε-
περασμένη; Μήπως ή δουλειά του ζω-
γράφου-τεχνίτη άκάματου έρευνητή
τών μέσων του (τής φόρμας του δη-
λαδή) δέν μπορεί νά 'ναι μόνη; Μή-
πως ή άπελευθέρωση τής ζωγραφικής
χειρονομίας είναι έξίσου σημαντική;
Κι άν αυτό ισχύει, μήπως πρέπει ν'
αναθεωρήσουμε τή στάση μας ως προς
τούς νεοεξπρεσιονιστές, μεταξύ άλλ-
λων;

Κ.Κ.: Νομίζω ότι ένα βασικό χαρα-
κτηριστικό του νεοεξπρεσιονισμού
δέν είναι ή άπελευθέρωση τής χειρο-
νομίας, αλλά τό ότι αναζητούν τά θέ-
ματά τους μέσα από έντονες δραμα-
τικές καταστάσεις, ενώ πιστεύω πώς
άν ανοίξεις λίγο τά μάτια σου σέ ό,τι
συμβαίνει γύρω και μέσα σου, γεμί-
ζει από θέματα. Μέ τους νεοεξπρε-
σιονιστές είχα τήν αίσθηση ότι κλεί-
νουν τά μάτια σέ ό,τι συμβαίνει στην
κοινωνία, και ψάχνουν σά νά υπάρχει
μία «άλλη» διάσταση των πραγμά-
των. Σπάνια βλέπω ζωγραφική άμε-
ση και συγκινημένη. Τά πάντα μοιά-

ζουν μέ νοητικές ύπερκατασκευές του
μυαλού, προορισμένες για τόν «κλει-
στό» χώρο κάποιας γκαλερί ή κάποιας
μεγάλης ζωγραφικής φιάστας.

Ν.Π.: Θεοποίησαν όμως και τήν αυ-
θόρμητη και τήν «τυχαία» πινελιά.

Κ.Κ.: Φόρο τιμής άπέτιαν στην τυ-
χαία πινελιά, όπως και πολλοί πριν
άπ' αυτούς.

Ν.Π.: Δέν μάς ένδιαφέρει όμως έδω
τό άν πρωτοτύπησαν. Μάς ένδιαφέρει
ή δική μας αντίφαση, άν ύπάρχει. Ό-
μολογώ πώς νιώθω λίγο άμήχανα
νά ζητάω άπ' τή μία στους νεοεξπρε-
σιονιστές νά στραφούν προς τό τελά-
ρο τους και τήν τελειοποίηση των ζω-
γραφικών στοιχείων του πίνακα και,
άπ' τήν άλλη, νά αισθάνομαι άβολα
όταν βρίσκομαι άπέναντι στην άκρα
τελειοποίηση τής φόρμας μέ τους ά-
δερφούς Muller. Κι άκόμα, βλέπον-
τας τήν τωρινή σου έκθεση, πέρα ά-
πό τό γεγονός τής αισθητικής απόλαυ-
σης, νιώθω λίγο παράξενα. Γιατί τό-
σα χρόνια έχουμε έξοικειωθεί μέ τόν
Κυριάκο Κατζουράκη στραμμένο στον
πίνακα και τή «μαστορική» του. Ά-
κόμη και ή προσέγγισή σου μέ τόν
Τσαρούχη ήταν βαθιά, γιατί ξεκινού-
σε άπ' τό τελάρο και τή μαστοριά του,
ή κοινή γλώσσα ή οι διαφορές βρίσκο-
νταν στην πινελιά. Τώρα, ή είσβολή
τής γρίλιας ή του έμποδισμένου φω-
τός πού πέφτει κόντρα και φλουτά-
ρει τά περιγράμματα, τά μπλεγμένα
σώματα και ή οικειοθελής άποχώρη-
ση άπ' τόν χρωματικό πλούτο δέν ό-

δηγοῦν σέ μιάν ἀπελευθέρωση τῆς ζωγραφικῆς χειρονομίας πού τόσο ἐπιθύμησαν τά λεγόμενα πρωτοποριακά κινήματα;

Κ.Κ.: "Ὅλα αὐτά εἶναι, ἀπλῶς, μιὰ ἀσκηση ὕφους. Ἐξάλλου, σέ κάθε καλλιτέχνη ἐπιτρέπονται τέτοιες ἀσκήσεις ὕφους ὅταν ἡ συναισθηματική σχέση μέ τό θέμα εἶναι ἔντονη. Παλιότερα, ἡ σχέση μου μέ τίς φιγούρες καί τό θέμα ἦταν πιό ἐγκεφαλικά. Ἐλεγα: «αὐτό πρέπει νά βγεῖ ὀπωσδήποτε ἀπό μέσα μου γιατί δέ γίνεται ἀλλιῶς». Αὐτό ὅμως ἦταν ἐλεγχόμενο.

Ν.Π.: Μά γίνεται νά μήν εἶναι;

Κ.Κ.: "Ὁχι, ἀλλά τώρα ἡ διαδικασία εἶναι λιγότερο ἐλεγχόμενη. Δέν ξέρω ἂν αὐτό εἶναι καλό ἢ κακό. Ἀπλῶς τό διαπιστώνω σάν μιὰ φυσιολογική πορεία ἀπό τήν ἐποχή τῆς ἔντονης πολιτικοποίησης. Παλιότερα, μοῦ ἦταν ἀδιανόητο νά ξεκινήσω ἕναν πίνακα δύο μέτρων, χωρίς νά ἐλέγχω ἀπόλυτα τή θέση τοῦ κάθε πράγματος· χωρίς δηλαδή νά ξέρω τί θά συμβεῖ στό τελάρο. Τώρα, σ' αὐτήν τήν ἔκθεση ὑπάρχουν πίνακες πού τούς ξεκίνησα ξέροντας μόνο ὅτι σέ μιὰ γωνιά θά ὑπάρχει ἕνα κεφάλι. Ὁ πίνακας «γέμισε», χωρίς νά ἐλέγχω ἀπόλυτα ἐκ τῶν προτέρων τί πρόκειται νά συμβεῖ. Τό ἀνακάλυπτα ὅμως σιγά σιγά, ζωγραφίζοντας. Στόν πίνακα αὐτό π.χ. (σημ.: εἶναι τό «Ἐσωτερικό μέ τρεῖς καθρέφτες» πού ἀπεικονίζεται καί στό ἐξώφυλλο τοῦ καταλόγου τῆς ἔκθεσης) ξεκίνησα νά κάνω ἕνα σῶμα ἐν κινήσει: πρῶτα σκυμμένο, ὕστερα λίγο πιό ὄρθιο. Μετά ἤρθε τό ζῶο, ἄγριο. Ἀργότερα μπήκε κι ὁ καθρέφτης, πρῶτα σάν φόρμα (ἕνα ὠοειδές σχῆμα) κι ἀργότερα ὡς δομικό στοιχεῖο τῆς «ὑπόθεσης», ὡς καθρέφτης δηλαδή. Αὐτός ὁ ἄνθρωπος, σκέφτηκα μετά, ἔχει μιὰ εἰκόνα τοῦ ἑαυτοῦ του πού τήν ἀγνοῶ.

Ν.Π.: Γι' αὐτό, ἐξάλλου, δέν ἀντανακλάται στόν καθρέφτη. Ὅμως, Κυριάκο, ὡς τώρα δέν ἔβλεπα σ' αὐτό τό ἔργο ἕνα πρόσωπο «ἐν ἐξελίξει». Πιό πολύ σκεφτόμουν ἕνα θεατρικό ἢ χορευτικό σύμπλεγμα: Τρεῖς ἄνθρωποι, τρεῖς καθρέφτες κι ἕνα ζῶο πού κάτι παλεύουν μέ τό φῶς καί κάτι μεταξύ τους.

Κ.Κ.: Τό ἴδιο πράγμα εἶναι, γιατί ὑπάρχει χρόνος καί ἐξέλιξη στόν πίνακα. Κι ὅταν ὑπάρχει χρόνος, ὑπάρχει καί συναισθηματική διάρκεια καί φόρτιση. Ὁ πίνακας δέν ἀπεικονίζει πιά μιὰ «παγωμένη» στιγμή, ὅπως οἱ πίνακες πολλῶν σύγχρονών μου ζωγράφων ἀλλά καί δικοί μου. Δές, ἄς ποῦμε, τούς πίνακές μου πού ἐκτίθενται δεξιά στήν αἴθουσα: «Ὁ τζαμάς», «ἡ Κάτια πού κάθεται» κ.λπ.

Ν.Π.: Αὐτή ἡ ἀναζήτηση τοῦ χρόνου, μιᾶς διάστασης, δηλαδή, ἐξ ὀρισμοῦ ἀποκλεισμένης ἀπό τόν πίνακα, μέ ὁδηγεῖ ἀφ' ἑνός στή συγχρονικότητα τῶν Βυζαντινῶν καί τῆς πρώιμης Ἀναγέννησης, ἀφ' ἑτέρου σέ ὅλες τίς σύγχρονες ἀναζητήσεις —περισσότερο ἐγκεφαλικές, κατά τή γνώμη μου— γιά τήν κατάργηση τῶν ὀρίων τοῦ πίνακα.

Κ.Κ.: Καταλαβαίνω τούς φόβους σου. Ἡ πορεία, ὅμως, δέν εἶναι γραμμική. Τό ἐπόμενο βῆμα μπορεῖ νά μέ ὁδηγήσει στήν κατάργηση τοῦ τελάρου, μπορεῖ ὅμως καί ὄχι. Ἐξάλλου, ἐμεῖς οἱ ἴδιοι δέν σκεφτόμαστε ἀπό καιρό νά «δραματοποιήσουμε» ἕναν πίνακα;

Ν.Π.: Βέβαια. Ἀκόμη καί τώρα μέ τήν ἔκθεσή σου σκεφτήκαμε νά «ζωντανέψουμε» θεατρικά ἕναν πίνακά σου. Ἄλλο ὅμως τό παιχνίδι, ἡ ἀναζήτηση, καί ἄλλο ἡ θεωρητική καταφυγή σέ ἕναν -ισμό καί ἡ παγίωσή του.

Κ.Κ.: Μήν ξεχνᾶς ὅμως ὅτι ἀκόμη καί μέσα ἀπό ἄκρως θεωρητικές ἀντιλήψεις παγιωμένες ξεπήδησαν ἀξιόλογα ἔργα. Οἱ φουτουριστές, γιά παράδειγμα, ἔδωσαν πολλά ἀξιόλογα ἔργα. Ἡ διαφορά μου εἶναι πῶς δέ μέ ἀπασχολεῖ τόσο ἡ ἀπεικόνιση διαφορετικῶν στιγμῶν ὅσο τό νά ἐνοποιήσω αὐτές τίς στιγμές σέ μιὰ κατάσταση. Ἡ προσπάθεια εἶναι νά ἐμπεριέχονται οἱ διάφορες χρονικές στιγμές κάποιου συμβάντος στή ζωγραφική δυναμική μιᾶς κατάστασης, καί νά ἀποτυπώνονται συγχρονικά.

Ν.Π.: Ἴσως τό ἔχεις πετύχει...

Κ.Κ.: Τότε, γιατί νά μᾶς ἀπασχολεῖ ἂν εἶναι ἕνα πρόσωπο ἢ τρία; Γιατί νά σκεφτόμαστε ἂν εἶχε ἢ δέν εἶχε κάποιες θεωρίες ὁ Πικάσσο ὅταν ζω-

γράφιζε «συγχρονικά» τό προφίλ καί τό ἀνφᾶς κάποιας φιγούρας στόν ἴδιο πίνακα;

Ν.Π.: Γιατί πιστεύω πῶς βρισκόμαστε, μ' αὐτήν τήν ἔκθεση, σέ μιὰ κορύφωση τῆς ὡς τώρα δουλειᾶς σου, καί σέ μιάν ἀναπόφευκτη στροφή. Σκέφτομαι καί τό θέατρο πού ἔχει εἰσβάλλει στή ζωή σου, καθώς καί τήν «Μίνη τήν ἀθῶα» πού ἔχει τόσο ἀμεση σχέση μέ τό ἔργο σου τῶν τελευταίων χρόνων. Λές καί ἐνήργησε μιὰ περιέργη ἀλχημεία, τήν «Μίνη» τῆ ζωγράφισες πολύ πρὶν διαβάσεις τό ἔργο. (Πάντα φαντάζομαι αὐτές τίς κοπέλες νά μισοκλείνουν τίς γρύλιες πρὶν κάτσουν νά τίς ζωγραφίσουν· καί πάντα σκέφτομαι πῶς ἡ ἀμέσως ἐπόμενη κίνησή τους θά 'ναι νά τίς κλείσουν τελείως γιά νά μείνουν στό ἀπόλυτο σκοτάδι. Ὅπως δηλαδή καί στήν Μίνη). Ἀραγε εἶναι τυχαῖο πού στή σκηνογραφία σου αὐτή δέσποζε τό μπλέ, αὐτό τό συγκεκριμένο βαθύ λουλακί τῆς τελευταίας σου δουλειᾶς;

Κ.Κ.: Ὁχι βέβαια. Μόνο πού τελευταῖα ἔχω γίνεῖ πολύ ἐπιφυλακτικός γιατί πολλοί δημοσιογράφοι καί κριτικοί ἔχουν «κολλήσει» κάπως αὐθαίρετα στή «θεατρικότητα» τῶν ἔργων μου, ἐνῶ δέν ἔχουν καιμιὰ παραπάνω θρασύτητα ἀπ' τόν Χολμπάιν ἢ ὅποιον παραστατικό ζωγράφο.

Ν.Π.: Θυμήσου ὅμως ὅτι στήν προηγούμενή σου ἔκθεση, ἦταν οἱ πίνακές σου οἱ ἴδιοι πού μᾶς ἔδωσαν τήν ἰδέα ἑνός «μικρο-δράματος» πού νά ξεκινᾶει ἀπ' αὐτούς.

Κ.Κ.: Τούς πίνακες πού εἶχαν γιά θέμα τους τόν Σιδηροδρομικό Σταθμό (Νο 2, 3, 6, 7, 8 τοῦ καταλόγου τῆς προηγούμενης ἔκθεσης) εὐτυχῶς πού δέν τούς κάναμε, γιατί θά καταλήγαμε, μᾶλλον, σέ κοινωνιολογίζοντα χωροδράματα. Ὅμως, οἱ ἄλλοι δύο (Νο 11 καί 12 τοῦ ἴδιου καταλόγου) ἔχουν μιὰ ἀξυμμένη θεατρικότητα, γιατί τό θέμα τους τό ἴδιο εἶναι τό θέατρο. Ἐξοῦ καί ἡ αὐλαία πού ὑπάρχει διακριτικά στήν ἄκρη δεξιά.

Ν.Π.: Ἴσως λοιπόν νά εἶναι λάθος νά ἀποδίδουμε μιὰ πρόσθετη θεατρικότητα στά ἔργα, ἐσύ ὅμως ἔχεις μιὰ τάση νά πλησιάζεις τό θέατρο. Ἡ

σκηνογραφική δουλειά προσφέρει βέβαια ένα προνομιακό πεδίο προσέγγισης.

Κ.Κ.: Αυτό είν' αλήθεια. Καί μου κάνει εντύπωση πού έπεσήμανες ότι ή φιγούρα τής «Μίνης» προϋπήρχε μέσα μου, πρίν διαβάσω τό θεατρικό έργο, σέ όλες αυτές τίς γυναίκες μέ τίς γρίλιες (Νο 16 του καταλόγου τής προηγούμενης έκθεσης).

Ν.Π.: Γι' αυτό, εξάλλου, έκανες ένα πολύ ώραίο σκηνικό... Λές στό πρόγραμμα τής έκθεσής σου: «'Από τή γενιά μου, πολλοί εΐμαστε σηματομεμένοι μέ τήν αντίφαση τής πολιτικοποιημένης τέχνης, άπ' τή μιά, καί τό μήλο του Μαγκρίτ πού δέν είναι μήλο, άπ' τήν άλλη. 'Η αντίφαση δέν οδηγεί αναγκαστικά κάπου, εΐναι μιά κατάσταση πού μπορεί νά σέ βάλει σέ αδράνεια. Χιλιόμετρα βαρετής ζωγραφικής, μουσικής καί ποίησης έχουν γίνει έτσι, σέ κατάσταση αδράνειας».

Κ.Κ.: Μήν ξεχνάς πώς οί άριστεροί τόν Μαγκρίτ δέν τόν κατάλαβαν. Δέν άνέχονταν νά βλέπουν ένα μήλο στή θέση ενός προσώπου ή μιά πίπα νά ονομάζεται γοβάκι. Δέν θέλησαν τό παιχνίδι, δέν παραδέχτηκαν ότι ή ζωγραφική έρευνα είναι σχεδόν αυτοσκοπός κι ούτε υνιάστηκαν για τόν αυθορμητισμό, τίς δυνάμεις του υποσυνείδητου καί τήν προσπάθεια ανάδειξής τους μέ τήν αυτόματη γραφή.

Ν.Π.: Όμως καί στή δικιά μας γενιά άριστερών, πού θέλησε τήν ανανέωση καί πολέμησε γι' αυτήν, δέν έγιναν σημαντικά βήματα στήν τέχνη. Καταδικάσαμε βέβαια τελεσίδικα τόν σοσιαλιστικό ρεαλισμό καί τίς ζτανοφικές πρακτικές. Άγαπήσαμε καί νιώσαμε βαθιά, πιστεύω, τούς υπερρεαλιστές, τό θέατρο τής ώμότητας, τόν Άρτώ καί τόν Μπέκετ, όμως δέν έμπνευστήκαμε άπ' αυτούς, ούτε στά νιάτα μας τούς είχαμε για πρότυπο. 'Η κεκτημένη ιδεολογία έμπόδιζε ίσως τό ουσιαστικότερο πάντρεμα. 'Η διάχυτη αΐσθηση του «τέλους τών ιδεολογιών» έφερε αυτή τήν αδράνεια πού αναφέρεις. Μήπως όμως ή έγκατάλειψη κάποιων χαρακωμάτων μπορεί νά σημάνει τό άνοιγμα πρós κάτι καινούργιο;

Κ.Κ.: Ναι. 'Ελπίζω νά γίνει κάπο-



τε αυτό πού λές, τό πάντρεμα. 'Από τήν άλλη όμως, θέλω νά υπερασπιστώ τήν ιδιότητά μου του άριστερού καλλιτέχνη, χωρίς νά μπορώ όμως νά δώσω τόν όρισμό του. Θα 'θελα πολύ νά κουβεντιάσαμε αυτό τό θέμα: τί σημαίνει σήμερα άριστερός καλλιτέχνης. Καί θα 'θελα πολύ νά τό κουβεντιάσω μέ άλλους καλλιτέχνες τής γενιάς μου. 'Ετσι, ένιωσα πολύ περιεργά όταν ό Δήμος Σκουλάκης, στήν έκθεσή μου, είπε πώς σήμερα είναι πιά ή εποχή τών μονολόγων. Καθένας μέ τό έργο του, τό κοινό του καί τήν έκθεσή του. Ξέρω πώς ό Δήμος εξέφρασε μέ τόν πιό άμεσο τρόπο τήν κυνική πραγματικότητα. Όμως έγώ μελαγχολώ, όταν σκέφτομαι πώς ή μόνη μας έπαφή είναι πιά στίς εκθέσεις νά ανταλλάσσουμε άπόψεις. Διατηρώ, βλέπεις, ακόμη τό όνειρο τής δεκαετίας του '70 για μιάν «έπική ζωγραφική», για μιά ομαδική παρέμβαση σέ μεγάλους χώρους. Ξέρω, βέβαια, ότι τ' όνειρο αυτό θα μείνει, μάλλον, ανεκπλήρωτο για πάντα.

Ν.Π.: Μήπως όμως ή πολιτική ένα-

τένιση τής δεκαετίας του '70 έκανε λάθος; Μήπως δηλαδή ό πραγματικός διάλογος δέν γίνεται μέσα από συλλογικές δημιουργίες (άλλωστε, πέραν τών όνειρων, δέν είδαμε καί πολλές νά πραγματοποιούνται) άλλα μέ τόν μυστικό τρόπο που έχει ένα έργο νά «έπικοινωνεί» μέ τό άλλο; Σκέψου τούς ίμπρεσιονιστές. Οί πίνακές τους βρίσκονταν σέ συνεχή έπικοινωνία, ακόμη κι όταν οί ζωγράφοι ήταν σακαωμένοι μεταξύ τους.

Κ.Κ.: 'Η όπως τήν εποχή πού ό Μπράκ ζωγράφιζε καί ό Πικάσο κρυφοκοίταζε τά έργα του καί αντίστροφα, σέ σημείο πού καμιά φορά σήμερα δέν καταλαβαίνουμε ποιανού είναι ποιά.

Ν.Π.: Μήπως λοιπόν τό βαθύτερο καί πιό άπελπισμένο νόημα τών λόγων του Σκουλάκη είναι ότι τό ίδιο τό ζωγραφικό έργο δέν μπορεί πιά νά συνομιλήσει μέ άλλα έργα;

Κ.Κ.: Υπάρχει κάτι, έξωζωγραφικό βεβαίως, πού μπορεί όμως νά ενσωματωθεί δημιουργικά καί ν' αποτελέσει μιάν άρχή διαλόγου για τούς άριστερούς. Κι αυτό είναι ή πλήρης



έναντίωση στό σύστημα πού έκπορεύεται άπ' τήν έπιθετική αύταρέσκεια του θριαμβεύοντος καπιταλισμού. Ένα σύστημα πού ανά δεκαετίες προτείνει άλλες φόρμες, νέες απόψεις. Κοντολογίς ένα διόλου κριτικό ύμνολόγιο τής τεχνολογίας. Όπως είναι ή περιφημη «Νέα Τάξη», έτσι προβάλλεται και ή «Νέα Φόρμα» στήν τέχνη. Κάθε τόσο έμφανίζονται διάφορες άβανγκάρντ απόψεις για να έπιβάλλουν μιά φόρμα, μιά έννοια του μοντέρνου. Έγώ, λοιπόν, αισθάνομαι μιάν άντιπαλότητα μ' όλ' αυτά.

Ν.Π.: Βλέπεις όμως, ότι όλοι αυτοί αναφέρονται στή λαϊκότητα (pop art) ή στά βιομηχανικά απόβλητα και τά άπορρίμματα τής βιομηχανικής κοινωνίας ή στήν φτωχή τέχνη, τήν *arte povera*.

Κ.Κ.: Ποιά *arte povera* τώρα, πού για να κάνει ένα έργο ό Κίφερ χρειάζονται εκατομμύρια δολάρια; Είναι προϊόντα κατευθειάν πληρωμένα από μεγάλες έπιχειρήσεις, και μπαίνουν άμέσως σε μουσεΐα, πού μέ τή σειρά τους διαμορφώνουν και έπιβάλλουν μιάν άντίληψη για τήν πρωτοπορία.

Ν.Π.: Από ποιά στοιχεία λοιπόν τής δικής σου δουλειάς θά 'θελες να «άποκρυπτογραφείται» ή άριστερή, ή ένταγμένη πού θά λέγαμε παλιότερα, άντίληψη περί τέχνης; Τό ρωτάω γιατί μιά πρώτη ματιά σ' αυτή σου τήν έκθεση δείχνει ιστορικά, κοινωνικά και πολιτικά θέματα. Σάν να αφήνεις πίσω του τούς άντάρτες, τόν Κολοκοτρώνη, τό πράσινο τράμ του Έμφύλιου μέ τόν όρκο του Νταβίντ, κι όλες τίς ιστορικές-ζωγραφικές αναφορές σου. Εύκολα θά 'λεγε κανείς ότι

κλείστηκες σπίτι σου —στόν κατ' έξοχήν χώρο τής ιδιώτευσης— και κατέβασες και τίς γριλιες. Από πού λοιπόν να πιαστεί ό θεατής για να βιώσει τόν άριστερό παλμό σου;

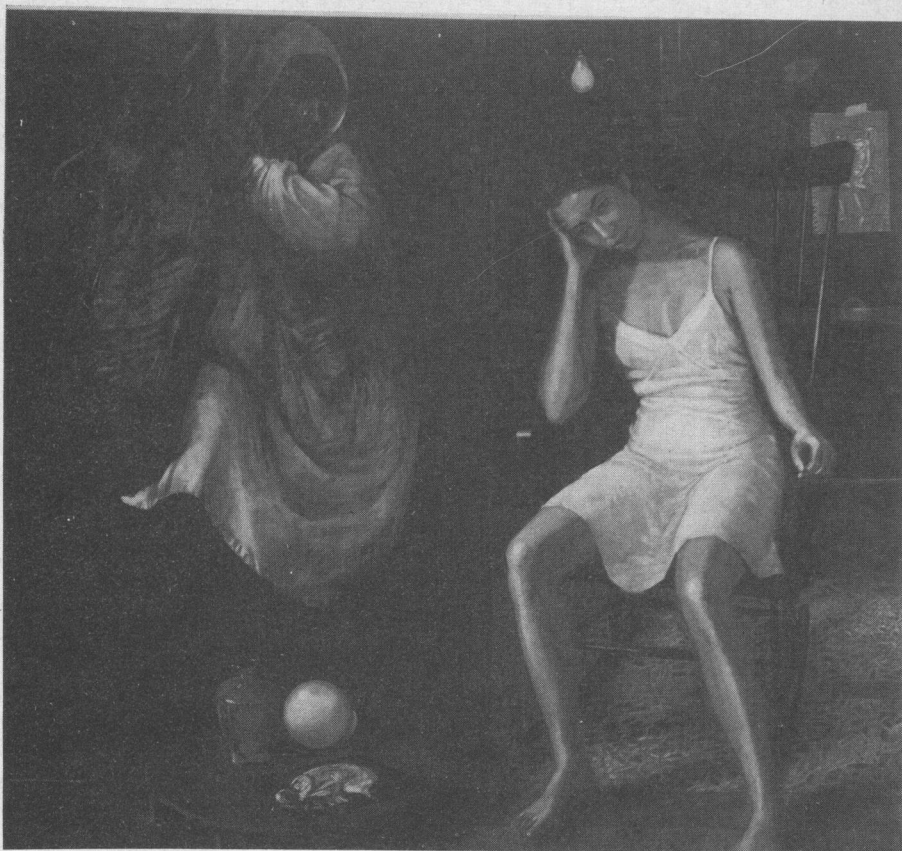
Κ.Κ.: Από τά πιό ζοφερά στοιχειά. Από τίς άναφορές σε μιά καθόλου ευχάριστη πραγματικότητα. Η σύγχρονη άπελπισία έπιβάλλεται, θά 'λεγα, να εκφράζεται από έναν άριστερό καλλιτέχνη. Γι αυτό διαφωνώ μέ τόν Νίκο Χατζηνικολάου πού ήρθε στό άτελιέ να δεί τά έργα μου κι άπόρησε για τήν άπελπισία, τή μοναξιά, τήν άπομόνωση και τήν έλλειψη έλπίδας πού είδε στά έργα μου. Υπάρχουν αυτά τά συναισθήματα, είναι προσωπικά μου βιώματα και είναι μιά «συμπεριληψη» και μιά κριτική ματιά στήν πραγματικότητα.

Ν.Π.: Αὐτά ὅμως, ὅλα, μπορεῖ νά τά αἰσθάνεται καί νά τά ἐκφράζει ὁ ὀποιοσδήποτε καλλιτέχνης, χωρίς νά εἶναι ἀπαραίτητα ἀριστερός.

Κ.Κ.: Ὅ,τι καί νά λέμε ἐμεῖς γιά νά ὀρίσουμε πῶς ἓνα ἔργο εἶναι «ἀριστερό», ὅταν δεῖς τή δουλειά ἑνός καλλιτέχνη στή διάρκεια καί τήν ἐξέλιξή της, τότε φαίνεται ἀπό μόνο του ἂν ὑπάρχει ἢ δέν ὑπάρχει τό α ἢ β «πολιτικό» χαρακτηριστικό. Μόνο ἂν δεῖς τήν πορεία μου τά τελευταῖα δέκα, ἄς ποῦμε, χρόνια θά βρεῖς ποῦ διαφέρει ἀπό τόν Σοντίν, ποῦ ἐπηρεάζεται ἀπ' τό Μόραλη, ποῦ συγγενεῖται ἢ διαφοροποιεῖται —ὅπως λέει ὁ Χατζηνικολάου— ἀπ' τόν Τσαρούχη.

Ν.Π.: Πράγματι, ἂν κοιτάξει κανεῖς μόνο τήν τελευταία σου ἔκθεση, μιά πρόχειρη ματιά, ὅπως εἴπαμε καί παραπάνω, μπορεῖ νά τοῦ δείξει πῶς ξεκόβεις ἀπό πολλά. Ἄν ὅμως ἐντάξουμε αὐτά τά ἔργα μέσα στή συνολική σου πορεία, φαίνεται ξεκάθαρα ὅτι ἀπό τίποτα δέν ξεκόβεις. Ἀπλῶς ἐμπλουτίζεις τό ζωγραφικό σου λεξιλόγιο. Βλέπω ἐδῶ δύο πίνακες μέ μοντέλο τήν Κάτια (Νο 15, 16 τοῦ καταλόγου τῆς προηγούμενης ἔκθεσης). Σχεδόν ἴδιο θέμα, σχεδόν ἴδια στάση. Μόνο πού στόν ἓνα τό παράθυρο εἶν' ἀκόμη ἀνοιχτό κι ἀπό πίσω περνάει ὁ τζαμάς. Γνώριμός μας ἀπό παλιότερα ἔργα σου, ἐνῶ στόν ἄλλο οἱ γριλιες ἔχουν κατέβει, ἡ Κάτια εἶναι ἐξίσου γυμνή, κυριαρχοῦν ὅμως τά μπλέ, πού ἀργότερα θά σέ ἀπασχολήσουν πολύ. Φτάνοντας δηλαδή στήν τελευταία σου ἔκθεση, καταλαβαίνουμε πῶς ὅλα, σχεδόν, τά ζωγραφικά θέματα τά ἔχουμε ξαναδεῖ. Τά ἔχεις ξαναφάξει. Βέβαια ἔχουμε καί τήν προέκτασή τους: τή βάρκα πού εἰσβάλλει δυναμικά, τήν ταράτσα καί ἄλλα. Κυρίως ὅμως ἔχουμε μιά νέα ματιά γιά τό σχέδιο καί μιά δυναμική εἰσβολή στό χῶρο, τοῦ μπλέ σέ συνδυασμό μέ τό κίτρινο, ἐμποδισμένο φῶς.

Κ.Κ.: Πράγματι, εἶναι μιά ἄλλη ἀντίληψη γιά τό σχέδιο ἀπ' αὐτήν πού ὡς τώρα ἐπεξεργαζόμουν. Ἐδῶ, τό σχέδιο φάχνεται νά βρεθεῖ, ταυτόχρονα μέ τή δυναμική τοῦ χρώματος. Γι' αὐτό ἀπλοποίησα τά χρώματα. Ἐβαλα μπλέ καί κίτρινο, γιά νά μήν ἔχω μεγάλη φροντίδα γιά τό χρω-



μα. Προσπάθησα νά σχεδιάσω ἀποφεύγοντας τήν περιγραφικότητα. Ἐξοῦ καί μερικά πράγματα μοιάζουν παραμορφωμένα ἢ ἀσχεδιάστα. Ἡ Μαραγκοῦ ἔγραφε γιά ἐπιμελημένη ἔλλειψη σχεδίου, ἀπουσία σχεδιαστικής φροντίδας. Ὅχι. Ἡ δυναμική τῶν δύο χρωμάτων, πού εἶναι συμπληρωματικά μεταξύ τους, μοῦ ἐπέτρεψε νά ἀφηγηθῶ μέ μεγαλύτερη εὐκολία. Παλιότερα, εἴχαμε μιά ναρκισσιστική ἐπιμονή στή λεπτομέρεια καί μιά ἐμμονή στό ἀντικείμενο. Τό ἐκθειάζαμε. Τώρα, ἓνα περίπου ἀκριβές χέρι μοῦ ἐπιτρέπει ν' ἀσχοληθῶ καί μέ τό φόντο τοῦ χεριοῦ πού εἶν' ἐξίσου σημαντικό.

Ν.Π.: Τώρα μοιάζει νά φωτοσκοιάζεται περισσότερο ὁ πίνακας. Ἐνῶ οἱ γριλιες κλείνουν, ἔχω ἐντονότερη τήν αἴσθηση τοῦ φωτός.

Κ.Κ.: Σ' ὅλα τά ἔργα τελικά, τό θέμα εἶναι πῶς φωτίζεται ὁ πίνακας, ἀπό ποῦ φωτίζεται καί γιατί φωτίζεται. Διά τοῦ φωτός βλέπω. Κι αὐτό τό φῶς ἤθελα νά 'ναι μέσα στόν πίνακα, εἴτε σάν πηγγή φωτιστική εἴτε σάν ἐξωτερική δυναμική.

Ν.Π.: Ὑπάρχει λοιπόν ἓνα ὁλόκληρο σκεπτικό στήν ἐπιλογή τοῦ μπλέ-κίτρινου.

Κ.Κ.: Ἡ ἀφέλεια ὅμως αὐτῆς τῆς ἐπιλογῆς εἶναι πού τή σώζει. Δέν πρόκειται πιά γιά μιά ἐκλογικευμένη ἀντιμετώπιση τῆς πραγματικότητας, ἀλλά γιά ἓνα βασικό, καθαρά ζωγραφικό κίνητρο.

Ν.Π.: Συζητώντας καθαρά ζωγραφικά θέματα, δώσαμε πιστεύω μιά πρώτη ἀπάντηση, χωρίς νά τό καταλάβουμε καλά καλά, στό ἐρώτημα πού μάς βασανίζει γιά τόν ἀριστερό καλλιτέχνη. Θέλω νά πῶ πῶς ἡ ἀριστεροσύνη δέν κρύβεται πίσω ἀπ' τή δηλωμένη ἐπαναστατικότητα του, τήν προσωπική ζωή του καί τήν πολιτική του ἐνταξη. Οὔτε, ἴσως, στά προσωπικά του βιώματα καί τήν ἀπελπισία τῆς ἐποχῆς. Περισσότερο θά 'πρεπε νά τήν ἀναζητᾶμε στήν τόλμη νά ἀνανεώνει τά ἐκφραστικά του μέσα, στήν ἀνησυχία νά ἐκφράσει καινούργιες καταστάσεις, μέ νέο τρόπο. Μέ κίνδυνο νά χαρακτηριστεῖ «ἐπιμελῶς ἀσχεδιάστος».

Κ.Κ.: Ἡ διέξοδος πάντα ἦτανε καί εἶναι νά φάχνης τή δικιά σου γλώσσα, νά ἀποφεύγεις τήν ἐπανάληψη, νά μήν ἀντιγράφεις τόν ἑαυτό σου, νά βρῖσκεις τρόπους γιά νά δοκιμάζεις διαφορετικά πράγματα ταυτόχρονα. Καί ποτέ νά μή φτάσεις. Νά μήν πτεῖς ὅτι αὐτό εἶμαι, ποτέ.

Ἡ «ἀποτροπή τοῦ πολέμου»: μεταφυσική ἢ πολιτικό αἶτημα

τοῦ Γιώργου Μαργαρίτη

Ἡ μεγαλοπρεπής καί πολυέξοδη τελετή ἔναρξης τῶν ἀγώνων τῆς παρηγοριᾶς, τῶν πρόσφατων Μεσογειακῶν Ἀγώνων τῆς Ἀθήνας ἐννοῶ, ἦταν ἀφιερωμένη — ἰσχυρίζονται οἱ θησαυρίζαντες ὀργανωτές — στήν εἰρήνη. Τίποτε τό αἰφνιδιαστικό καί τό πρωτότυπο. Τό σύνολο περίπου τῶν σύγχρονων ὑπερθεαμάτων, πού προβάλλουν μέσω τῶν τηλεοράσεων τόν ἀθλητισμό καί τούς σπόνσορές του (προπαντός), βρίσκουν — ἀνάμεσα στά πολυπληθῆ διαφημιστικά μηνύματα πού ἐκπέμπουν — τό χρόνο καί τή διάθεση νά πούν μιά καλή κουβέντα γιά τήν εἰρήνη καί πολλές κακές κουβέντες γιά τόν πόλεμο. Αὐτός ὁ ἐπίμονος ἐξορκισμός πού, λίγο καιρό πρίν, ἦταν τό σῆμα κατατεθέν τῶν ἀνατολικῶν χωρῶν καί τῆς συνδεδεμένης μέ αὐτές Ἀριστεραῆς πέρασε μέσα ἀπό τούς μηχανισμούς τοῦ μάρκετινγκ στόν χῶρο τοῦ μεγάλου θεάματος, στόν χῶρο τῆς ἰσχυρῆς καπιταλιστικῆς ἀγορᾶς.

Μιά ἀκόμα ἀπό τίς παραξενιές τῆς ἐποχῆς μας. Τήν ὥρα πού ἡ εἰρήνη κάνει καριέρα σοῦπερ-στάρ στίς ὀθόνες καί πού — στήν ἰδιόμορφη χώρα μας — ἀποτελεῖ προσφιλέ καί θριαμβεῦον θέμα φροντιστῶν, ἐξεταστῶν, γυμνασιάρχων καί ἄλλων διαμορφωτῶν τῆς ἰδεολογίας τῆς νέας γενεᾶς, ἡ πολιτική πρακτική πού συνδέεται μαζί της, πού τήν προάγει, πνέει τά λοίσθια. Ἀποδείξει, ἀποδείξεις μᾶλλον ἄφθονες. Δέν θά ἦταν ἴσως ὑπερβολικό τό νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι ἡ πολιτική αὐτή ἦταν τό μεγάλο θῦμα τῶν πρόσφατων πολέμικων περιπετειῶν στόν Κόλπο. Ὁ μέγανος χαμένος δηλαδή — περισσότερο κι ἀπό τόν Σαντάμ Χουσεΐν ἢ τούς δύσμοιρους τούς Κούρδους. Τά κάθε εἶδους κινήματα εἰρήνης τῶν δυτικῶν χωρῶν (τά μόνα πού ὑπάρχουν), τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν ἐπικεφαλῆς, παρέμειναν θεατές ἄβουλοι τῶν γεγονότων καί σέ καμία περίπτωση δέν μπόρεσαν νά πετύχουν τίποτα περισσότερο ἀπό μιά γραφική πα-

ρουσία. Κι ὅμως, μιά κάποια κεκτημένη ταχύτητα εἶχε κάνει πολλούς νά πιστεύουν — ὁ κύριος Σαντάμ πρῶτος ἀπό ὅλους — ὅτι ὁ ρόλος τους θά ἦταν καθοριστικός σέ μιά μαζική σύγκρουση ἑκατοντάδων χιλιάδων στρατιωτῶν. Τίποτε ἀπό ὅλα αὐτά τά ἀναμενόμενα.

Τί συμβαίνει λοιπόν; Μποροῦμε νά θεωρήσουμε ὅτι ὅλες αὐτές οἱ φιλειρηνικές κινήσεις καί κινήματα δέν ἦταν παρά ἀπολιθωμένα, ψευδώνυμα κατασκευάσματα, εἰκόνα, ὁμοίωση καί ἀναλογία τῶν «σοσιαλισμῶν» πού μέχρι πρόσφατα συνέθλιβαν τούς πολίτες τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης; Ὅτι καμία κοινωνική δύναμη, κανεῖς συγκροτημένος πολιτικός λόγος, καμία ἀνάγκη τῶν ἀνθρώπων σέ τελευταία ἀνάλυση δέν βρισκόταν πίσω ἀπό αὐτά; Σέ τελευταία ἀνάλυση ὅλα αὐτά ἔχουν μεγάλη δόση πραγματικότητας, ἰσχύουν. Θά ἦταν ὅμως ὑπερβολικό νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι τά φιλειρηνικά κινήματα τῶν τελευταίων χρόνων δέν ἦταν παρά μόνο αὐτά τά ἐλάχιστα.

Τά κινήματα εἰρήνης, ἡ πολιτική τῆς ἀποτροπῆς τοῦ πολέμου ὡς κύριο ἐνοποιητικό συστατικό ἑνός μαζικοῦ κοινωνικοῦ κινήματος, εἶναι προϊόν τοῦ 20οῦ αἰώνα. Ἀκολούθησαν, ἡ μᾶλλον συνόδευσαν τήν μεγάλη ἔξαρση τῶν ἐθνικισμῶν πού, στήν εὐρωπαϊκή τουλάχιστον ἥπειρο, ἔκαναν τόν πόλεμο πανίσχυρο ἰδεολογῆμα καί τόν ἐνέγραψαν πάμπολλες φορές στό ἱστορικό ἡμερολόγιο τῆς Εὐρώπης καί τοῦ ἔξαρτημένου ἀπό αὐτήν κόσμου. Ἀντίδραση πού, ἀπό τίς ἀφετηρίες της κιόλας, δέν συνόδεψε κάθε εἶδους καί ποιότητας πολεμική σύγκρουση ἀλλά στόχευσε σέ ὀρισμένες μόνο ἀπό αὐτές. Οἱ πόλεμοι στίς ἀποικίες γιά παράδειγμα, ὁ πόλεμος κατά τοῦ Μαχντί στό Σουδάν, ὁ πόλεμος κατά τῶν Ζουλού στήν Ἀνατολική Ἀφρική, ἡ διά τῆς κατάκτησης «εἰρήνευση» τῆς Δυτικῆς Ἀφρικῆς ἀπό τήν Γαλλία, ἡ σύγκρουση μέ τούς Μπόξερς τῆς Κίνας, μέ τούς Τουρκομάνους πρίγκιπες τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας ἢ μέ τούς Ἰνδιάνους τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς, δέν προκάλεσαν κανένα ρίγος φιλειρηνικῆς συγκίνησης καί κανένα πρόβλημα συνείδησης στά πιό προοδευμένα πνεύματα τῆς Εὐρώπης.

1. Κείμενο πού διαβάστηκε στό συνέδριο μέ τίτλο «Προβλήματα σοσιαλισμοῦ: ζητήματα πολέμου καί εἰρήνης στό τέλος τοῦ 20οῦ αἰώνα», πού ἔγινε στά Χανιά ἀπό τίς 29/6 ὡς τήν 1/7.

Ἐπρόκειτο γιὰ ἀγῶνα ὑπὲρ τοῦ πολιτισμοῦ, γιὰ ἐμπέδωση τῶν κανόνων εὐπρέπειας, συμπεριφορᾶς καὶ νομιμότητος τῶν πολιτισμένων, ἄρα τῶν προοδευτικῶν. Ἡ «ἀποτροπή τοῦ πολέμου» ὡς ἰδεολογικὸ καὶ πολιτικὸ δημιούργημα, ἀπὸ τὸ τέλος κιόλας τοῦ προηγούμενου αἰῶνα, ἄφηνε πολλὰ κενὰ στή συνειδησιακὴ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Οἱ πόλεμοι ποὺ ἄξιζε τελικὰ νὰ μὴ γίνονταν οἱ μεταξὺ Εὐρωπαίων πόλεμοι (οἱ πόλεμοι τῶν Σαχίμπ, ὅπως θὰ παρατηροῦσε εὐστοχα ὁ Ρουντγάρ Κίπλιγκ). Τῆ γενικῆ καὶ ἀόριστη συγκίνηση ποὺ προκάλεσαν οἱ ἐκατόμβες τῶν ναπολεόντειων πολέμων καὶ οἱ διαρκεῖς μεσογειακὲς αἱμορραγίες, στήν Ἑλλάδα, στήν Κρήτη, στήν Ἰταλική καὶ στήν Ἰβηρικὴ Χερσόνησο, τὴν διαδέχθηκε ἡ πιὸ πρακτικὴ ἀναζήτηση μηχανισμῶν μετριάσμου τῶν ἐπιπτώσεων τῶν συγκρούσεων ἢ μᾶλλον μηχανισμῶν ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν ἀνθρωπιστικὴ παρέμβαση στήν πολεμικὴ βαρβαρότητα. Ἡ σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν πολύνεκρη μάχη στό Σολφερίνο καὶ στήν δημιουργία τοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ εἶναι γνωστὴ σέ ὅλους.

Ἡ πρόοδος τῶν περὶ «ἀποτροπῆς τοῦ πολέμου» ἰδεῶν ἦταν στή συνέχεια εὐθέως ἀνάλογη μὲ τὴν μαζικοποίηση, κοινωνικοποίηση ἂν προτιμᾶτε, τῶν στρατιωτικῶν μηχανισμῶν. Οἱ πολεμικὲς μηχανεὲς τῶν μεγάλων δυνάμεων ἀποκοτοῦσαν, ὅσο πλησίαζε ὁ Πρῶτος Παγκόσμιος Πόλεμος, διαστάσεις δυσανάλογα μεγάλες σέ σχέση μὲ τίς ὑπόλοιπες κοινωνικὲς λειτουργίες. Δέν ἦταν μόνο τὸ κόστος — μὲ ἐπικεφαλῆς ἐκεῖνο τῶν ναυτικῶν ἐξοπλισμῶν — ποὺ πίεζε ἀσφυκτικὰ τίς ἐθνικὲς οἰκονομίες καὶ προανήγγειλε τὴν πλήρη ὑποταγὴ τῆς βιομηχανίας καὶ τῆς παραγωγῆς στίς πολεμικὲς ἐπιταγές. Ἦταν κυρίως ἡ στράτευση τῶν ἀνθρώπων ἢ συνολικὴ, ὑποχρεωτικὴ καὶ ἀνέκλητη ποὺ μετέφερε τὸ πρόβλημα «πόλεμος» στήν καρδιά τῆς κοινωνίας. Καὶ ἐπρόκειτο γιὰ ἐντυπωσιακὴ ἐξέλιξη. Ὁ πόλεμος τοῦ 1870 ποὺ γέννησε τὴν ἰσχυρὴ Γερμανία καὶ ἔφερε τὸ τέλος τοῦ Ναπολέοντα τοῦ Γ' ἔγινε μὲ λίγες ἐκατοντάδες χιλιάδες στρατιῶτες, πολλοὺς ἀπὸ αὐτοὺς ἐπαγγελματίες ἢ σχεδόν. Στόν Α' Παγκόσμιον Πόλεμον, στό ἴδιο μέτωπο περισσότεροι ἀπὸ 10.000.000 ἄνθρωποι πολέμησαν. Ἡ σύγκριση τῶν ἀπωλειῶν δὲ δέν ἀντέχει σέ καμία κριτικὴ.

Ὁ πόλεμος λοιπὸν ἔγινε, ἀπὸ τοὺς εἰρηνικούς καιροὺς ἀκόμα, κεντρικὸ πρόβλημα τῆς κοινωνίας ὀλόκληρης, παράμετρος τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἐξέλιξής της. Ἀφοροῦσε τὴν κάθε οἰκογένεια ξεχωριστά, τὴν ζωὴ τῶν μελῶν της



καὶ τὸ ἐπίπεδο τῆς εὐημερίας τους. Θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ μείνει ἔξω ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τους σκέψη, τὴν κοινωνικὴ τους ἀντίληψη, θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ μὴν ἀπαντηθεῖ αὐτὴ ἡ πίεση στό πλαίσιο ἐνός κόσμου ποὺ — μέσα ἀπὸ τὸν ἐθνικισμό — εἶχε ἀνακαλύψει τὸ χθές καὶ τὴν ἱστορία καί, κατ' ἐπέκταση, τὸν ἀπασχολοῦσε τὸ αὔριο καὶ πίστευε στήν δυνατότητα ἀνάπλασής του. Ἔτσι, μέσα στοὺς μαιάνδρους τοῦ μεσουρανοῦντος ἐθνικισμοῦ καὶ μέσα στήν ποικιλία τῶν ἀλυτρωτικῶν ὄραμάτων τῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀλσατίας καὶ τῆς Λωρραίνης ἐπικεφαλῆς, ἡ ἀποτροπὴ τοῦ πολέμου, ἡ διεκδίκηση τῆς εἰρήνης ἔγινε στοιχεῖο τῆς πολιτικῆς, μπῆκε στό πάνθεο τῶν σοσιαλιστικῶν ὄραμάτων καὶ σημάδεψε τὸν ἀνθρωπισμὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα μας. Ὅταν ὁ Α' Παγκόσμιος Πόλεμος ξέσπασε, ἡ ἤδη πραγματοποιηθεῖσα αὐτὴ συνάντηση τοῦ ἀντιπολεμικοῦ αἰτήματος μὲ τὴν πολιτικὴ-κοινωνικὴ διεκδίκηση λειτουργήσε, προκάλεσε ἀνατροπὲς καὶ ἀνακατατάξεις, ἔγινε παρονομαστής στάσεων, ἀνταρσιῶν καὶ ἐπαναστάσεων καὶ βοήθησε — ὡς κεντρικὴ ὑπόσχεση ἀνάμεσα σέ πολλές ἄλλες — τὴ θεμελίωση τοῦ καθεστώτος τῶν Μπολσεβίκων στήν Σοβιετικὴ Ἑνωση.



Στά χρόνια πού ἀκολούθησαν, ἡ ἄμεση σύνδεση τοῦ πολέμου μέ τήν κοινωνική ἀνατροπή —εἴτε μέσα ἀπό τήν μετατροπή του σέ ἐπανάσταση εἴτε μέσα ἀπό τήν ἐμφύλια ταξική διαμάχη πού ἀπό τό Μεξικό ὡς τήν Κίνα ἔκανε ἔντονα τήν ἐμφάνισή της— τοῦ ἔδινε ἕναν κατ' ἐξοχήν πολιτικό χαρακτήρα, τόν καθιστοῦσε καίριο μέσο διεκδίκησης τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς ἐξουσίας. Τό αἶτημα τῆς «ἀποτροπῆς τοῦ πολέμου» ἔγινε στίς συνθήκες αὐτές πολύ συγκεκριμένο καί ταυτόχρονα σχετικό. Ἡ Ἀριστερά πού κυρίως τό διαχειρίστηκε τό συνέδεε ἄμεσα μέ τήν μὴ ἐπίθεση στήν Σοβιετική Ἐνωσις καί λιγότερο μέ τή μὴ ἐπέμβαση στά ἐσωτερικά τῶν ἐπαναστάσεων. Τήν ἴδια στιγμή δεχόταν τόν πόλεμο ὡς μέσο

πολιτικῆς διεκδίκησης, τόν προέβαλλε μάλιστα καί τόν προετοίμαζε στήν ἐμφύλια, ταξική ἐκδοχή του. Ἡ «ἀποτροπή τοῦ πολέμου» ἔγινε ἀποτροπή τοῦ ἄδικου πολέμου. Γιά ὅλες τίς δίκαιες μορφές καμία ιδιαίτερη ἀντίρρηση δέν ὑπῆρχε.

Ὁ Β' Παγκόσμιος Πόλεμος δέν ἔφερε τήν παγκόσμια ἐπανάσταση, τόν θρίαμβο τοῦ σοσιαλισμοῦ καί τό τέλος ὅλων τῶν πολέμων —δίκαιων καί ἄδικων— σ' αὐτήν τή φάση τῆς ὑστατης κρίσης. Ἐφερε ἀντίθετα, μιά νέα κατάσταση, τεχνική καί κοινωνική ταυτόχρονα, τόν ὀλοκληρωτικό πόλεμο στήν πυρηνική, ἀπόλυτη ἐκδοχή του. Ἡ ἰσορροπία τοῦ τρόμου πού ἀκολούθησε προκάλεσε μιά νέα ἰσχυρή ἀντίφαση στό κίνημα διεκδίκησης τῆς εἰρήνης. Πραγματικά, ἡ ἀπειλή τοῦ πυρηνικοῦ ὀλοκαυτώματος ἔκανε ἀπό τή μιά πλευρά τόν πόλεμο καίρια ὑπόθεση ὅλης τῆς κοινωνίας (γιά πρώτη φορά σέ τέτοια χωρὶς διακρίσεις συνολικότητα), ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ὅμως ἀπομάκρυνε δραματικά τίς δυνατότητες τῆς κοινωνίας στό νά παρέμβει στήν ἀποτροπή του, στό νά ἀσκήσει δηλαδή πολιτική. Ὁ πυρηνικός πόλεμος εἶναι μιά ιδιαίτερα κλειστή ὑπόθεση μηχανῶν καί μηχανισμῶν, ἐπὶ τῶν ὀπείων ἡ κοινωνική ἀναταραχὴ ἐλάχιστη ἐπίδραση ἄσκει. Δέν ἔχουμε ἐδῶ τήν ἀνθρώπινη κινητοποίηση —στόν πολεμικό ἢ παραγωγικό χώρο— ὡς κύριο παρονομαστή τοῦ ὀλοκληρωτικοῦ χαρακτήρα τοῦ πολέμου. Ὁ τελευταῖος ὀρίζεται ἀπό τήν καταστροφική δύναμη τῆς μηχανῆς, πού ἐλάχιστη ἀνθρώπινη καί κοινωνική κινητοποίηση προϋποθέτει. Αὐτό πού ὅλα αὐτά ἀντανάκλουν στήν κοινωνία εἶναι ὁ τρόμος τῶν ἐπιπτώσεων, εἰκόνα, ὁμοίωση καί μεγέθυνση τοῦ φοβεροῦ κενοῦ πού ἀνάγλυφα παρουσιάζεται στίς φωτογραφίες τῆς Χιροσίμα. Καί ὁ τρόμος εἶναι τό ἀκριβές ἀντίθετο στήν ἄσχηση πολιτικῆς. Γιά τήν ἀκρίβεια, δέν τήν ἐπιτρέπει.

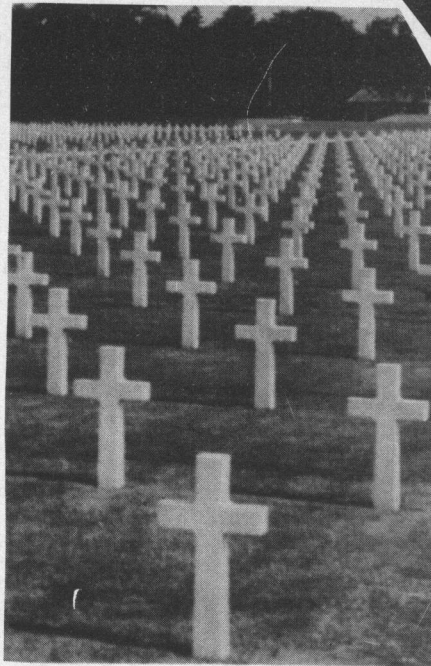
Τό φιλειρηνικό κίνημα μέσα στίς συνθήκες αὐτές καταδικάστηκε στήν μεταφυσική καί στήν καλλιέργεια τῆς χωρὶς ὄρια καί ὄρους καταστροφολογίας, μέρος τῆς ὁποίας κληροδότησε καί στόν πῖο γνήσιο ἀπόγονό του, τό οἰκολογικό κίνημα. Ἡ μόνη σαφῆς πολιτική διεκδίκηση πού χωροῦσε ἐδῶ ἦταν ἡ ὑπέρ τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσις καί λοιπῶν —σοβιετικοῦ κυρίως προσανατολισμοῦ— πολιτικῶν καί κοινωνικῶν κινήματων. Τήν προάσπιση τῆς εἰρήνης ἐπικαλέστηκε τό ζεῦγος Ρόζενμπεργκ στό δικαστήριο πού τοὺς καταδίκασε σέ θάνατο γιά παράδοση πυρηνικῶν ἀπορρήτων στοὺς Σοβιετικούς. Πέραν τούτου ὅμως τίποτε ἢ περιπού τίποτε. Καθὼς ὁ πόλεμος παρουσιαζό-

ταν στίς συνειδήσεις ὡς μία μορφή Ἀποκάλυψης, τέλειαι καί ὀλοκληρωτικῆς καταστροφῆς, τέλος τοῦ πολιτισμοῦ καί τοῦ κόσμου, ἦταν δηλαδή μὴ πολιτικά ἐκμεταλλεύσιμος ἢ διαχειρίσιμος, ἀρμοδιότητα τοῦ θεοῦ καί ὄχι τοῦ ἀνθρώπινου, ἔτσι καί ἡ πάλι γιὰ τὴν ἀποτροπή του ἔγινε ἀγώνας γιὰ τὴν Σωτηρία, τὴν ἴδια ἀόριστη καί μεταφυσική σωτηρία πού καί ἡ χριστιανική καί εὐρύτερα θρησκευτική πρακτική προάγει.

Τό «περίπου τίποτα» ἀναφέρεται στή μόνη συγκεκριμένη δυνατότητα ἀποτροπῆς πολέμου πού ἀπέμενε στοὺς πολίτες τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν κυρίως κρατῶν. Στους μὴ πυρηνικούς πολέμους δηλαδή, στήν παρέμβαση στίς περιορισμένης ἐμβέλειαι πραγματικῆς συγκρούσεις. Ἡ μεταπολεμική περίοδος δέν ἦταν φτωχή σέ παρόμοιαι περιπέτειαι καθὼς οἱ ἀποικιακῆς αὐτοκρατορίες κλονίζονταν, συχνά μέ βίαιο τρόπο, ἀφήνοντας στή θέση τους κενά πού καί πάλι ὁ πόλεμος καί ἡ βία ἔσπευδαν νά καλύψουν. Τό φιλειρηνικό κίνημα ἐδῶ μπορούσε νά ἔχει καθαρό ἀντικείμενο πολιτικῆς παρέμβασης, νά στηρίξει, πάνω στό αἶτημα γιὰ εἰρήνη, προτάσεις γιὰ τόν κόσμο, τὴν κοινωνία καί τοὺς ἀνθρώπους. Δέν τό ἔκανε στήν ἔκταση πού θά περίμενε κανεῖς. Στό σφαγεῖο τῆς Ἀλγερίας, γιὰ παράδειγμα, γιὰ πολύ καιρό τό Κομμουνιστικό Κόμμα Γαλλίας βρέθηκε ἀπομονωμένο καί περίπου ἐθνικά ὑποποτὸ καθὼς στήριζε —ἔστω καί μέ δισταγμούς— τίς ἀντιαποικιακῆς καί φιλειρηνικῆς ἀλγερινῆς ἐκδηλώσεις, σέ καιροὺς πού ἄλλαι ἀριστερές δυνάμεις —οἱ σοσιαλιστές γιὰ παράδειγμα— μέ ἄξονα τὰ δικαιώματα τῶν Γάλλων ἐποίκων μιλοῦσαν γιὰ προάσπιση τοῦ πολιτισμοῦ ἀπέναντι στή σκοτεινὴ βαρβαρότητα. Στὴν Ἀγγλία, μεγάλο ἠττημένο τῶν καιρῶν αὐτῶν, ἡ ταπείνωση ὑπερέκλυσε τίς ὑπόλοιπαι ἀντιδράσεις, δημιουργώντας ἕνα βαθύ λαϊκὸ αἶσθημα ἐθνικισμοῦ πού τόσο εὐγλωττα τό εἶδαμε νά ξεσπάει στόν μικρὸ πόλεμο τῶν Φώκλαντς.

Τό Βιετνάμ ἦταν μιά ἄλλη ἱστορία. Γιὰ τοὺς Ἀμερικανούς ἦταν ἕνα εἶδος Ἀ Παγκόσμιου Πολέμου. Τό σύστημα τῶν κληρωτῶν ἀπλώσε τὴν ἀπειλή τῆς πολεμικῆς συμμετοχῆς στό σύνολο τῆς ἀμερικανικῆς κοινωνίας καί ἔκανε τόν πόλεμο προσιτό, ἄρα πολιτικό καί διαχειρίσιμο, ἐκεῖ πού —στὴν κυρίαρχη πυρηνική ἐκδοχή— φαίνονταν ἀπόμακρος καί πολιτικά ἀράτος. Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ πολέμου σήμαινε γιὰ τοὺς Ἀμερικανούς ἀνακάλυψη τῆς κοινωνίας καί τῆς πολιτικῆς ταυτόχρονα. Καί στὴν ἀδιάφορη αὐτὴ χώρα στήθηκε ἕνα ἀπὸ τὰ λαμπρότερα ἀντιπολεμικά κινήματα τοῦ αἰῶνα μας.

Γιὰ τὴν Εὐρώπη, ἐκτός ἀπὸ τὴν εὐκαιρία ξεπεράσματος τοῦ συνδρόμου πού οἱ δικοὶ τῆς ἀποικιακοῦ πολέμου τῆς εἶχαν ἀφήσει, τό φιλειρηνικό μέ ἄξονα τό Βιετνάμ κίνημα εἶχε πολλές ἄλλαι, σημαντικῆς πολιτικῆς παραμέτρους. Ἡ οἰκονομική, πολιτική, πολιτιστικὴ ἡγεμονία τῶν ΗΠΑ στὴν γεμάτη τραύματα ἡπειρο μπορούσε ἐπιτέλους νά ἀμφισβητηθεῖ. Τό κίνημα ἄφησε βαθιῆς ρίζες στὴν Γερμανία, ὅπου τό στήριζε ἕνας ἐθνικός παρονομαστής. Ἡ κηδεμονία πού ἐπιβλήθηκε στὴν χώρα μετὰ τόν Πόλεμο τὴν μετέτρεπε σέ ὑποδειγματικό ὄπλοστάσιο καί πιθανὸ πεδίο μάχης γιὰ ὑποθέσεις πού ἐλάχιστα τὴν ἐνδιέφεραν ἢ πού, σέ τελευταία ἀνάλυση, καθόλου δέν μπορούσε νά ἐλέγξει. Κίνημα εἰρήνης ἐδῶ σήμαινε σέ αὐτῆς τίς συνθηκῆς κίνημα ἐθνικῆς ἀποκατά-



2. Ἀκούστηκε ἐδῶ ἐχθές —ἀπὸ τόν κ. Παπαθεμελή— ὅτι οἱ ΗΠΑ φταῖνε γιὰ τίς πληγῆς πού ἀνοίγουν. Τίποτε τό πιὸ ἀνακριβές. Οἱ ΗΠΑ αὐτὴ τὴ στιγμή εἶναι ὁ πιὸ φιλειρηνικός παράγοντας πού ὑπάρχει, γιὰ τόν πολὺ ἀπλό λόγο ὅτι δική τους εἶναι ἡ νέα τάξη πραγμάτων, μόνη ὑπερδύναμη στόν κόσμο ἔμειναν καί ἀγωνιστὸν νά πείσουν τοὺς πάντες ὅτι ἡ τάξη τους εἶναι ἡ πιὸ σταθερή, ἡ προστασία τους ἡ πιὸ σίγουρη, ἡ παρουσία τους ἐγγύηση γιὰ τὴν εὐημερία. Τὰ σύνδρομα τοῦ θριαμβευτῆ ὄλα αὐτά, ἂν καί φοβᾶμαι ὅτι θρίαμβος πού στήθηκε σέ τόσες καταρρεύσεις, ἀναπροσαρμογῆς καί ἀντιφάσεις μᾶλλον βραχύβιος θά εἶναι — καί αὐτὸς καί ἡ εἰρήνη πού ὑπόσχεται.

στασης πού θά περιόριζε τίς συνέπειες τῆς συντριβῆς τοῦ 1945. Γιά τό λόγο αὐτό τό εἰρηνιστικό κίνημα τῆς χώρας αὐτῆς ξεπέρασε τό χρονικό καί πολιτικό ὄριο πού ἡ ἀντίθεση στόν πόλεμο τοῦ Βιετνάμ ἔθετε. Προχώρησε ιδιαίτερα ριζοσπαστικά, διακηρύσσοντας τήν ἀντίθεσή του στό νά καταστραφεῖ ἡ Γερμανία γιά τήν ἄμυνα τῆς Δύσης. Αἴτημα εἰρήνης ἀλλά καί λανθάνον αἴτημα ἀνεξαρτησίας ταυτόχρονα.

“Ὅταν ὁ κύκλος —μέχρις ἐκεῖ πού μᾶς ἔχει ἀποκαλυφθεῖ τουλάχιστον— ἔκλεισε καί φθάσαμε στήν κατάρρευση τοῦ Ἀνατολικοῦ Συνασπισμοῦ καί στήν ἐποχή μας, τό κίνημα διεκδίκησης τῆς εἰρήνης βρέθηκε γυμνό, ὅσο μπορεῖ δηλαδή νά γυμνώσει ἡ ἀπουσία δυνατότητας πολιτικῆς παρέμβασης ἕνα κατ’ ἐξοχήν πολιτικό κίνημα. Ἡ Γερμανία, γιά ν’ ἀρχίσουμε ἀπ’ αὐτό τό τέλος, ἐν μέρει δικαιώθηκε, ἔπαψε νά εἶναι προπύργιο καί στόχος γιά λογαριασμό τῶν ἀπό πίσω. Οἱ μέ ἐθνικό περίγραμμα φιλειρηνιστές ἔγιναν οἰκολόγοι, πράσινοι πολυδιασπασμένοι καί ἀμήχανοι, καθῶς ἀπλώνονται ἀπό τίς ὑγιεινές τροφές ὡς τό Τσέρνομπιλ καί ἀπό τόν ἀμίαντο καί τόν μόλυβδο ὡς τίς παιδικές χαρές. Πρός Θεοῦ, δέν εἰρωνεύομαι. Προσπαθῶ μόνο νά πῶ πῶς ὅταν ἀδυνάτησε ἡ ἔλειψε τό συνδυετικό πολιτικό ὑπόστρωμα, τό λανθάνον ἐθνικό αἴτημα, τά ὑπόλοιπα ἐξαρθρώθηκαν, ἔγιναν μύρια ὅσα ἀσύνδετα, ἄρα μή διεκδικήσιμα, ἄρα μή πολιτικά. Ἡ κρίση τῶν ἐναλλακτικῶν, ἄν προτιμάτε.

Γιά τίς ἄλλες συνιστώσες τῆς πρὸς ἀποτροπή τοῦ πολέμου κίνησης οἱ ἐξελίξεις ἦταν ἐπίσης καταλυτικές. “Ἄς μή συζητᾶμε γιά ὅσους συνέδεαν τήν εἰρήνη μέ τήν «προάσπιση τοῦ Ἀνατολικοῦ Συνασπισμοῦ». Αὐτοί πνίγουν τήν ἀμηχανία τους ἐνσυνείδητα στά νερά τῆς Καραϊβικῆς μέ ἐκεῖνο τό περίφημο «καράβι γιά τήν Κούβα». Οἱ ἄλλοι ὅμως, οἱ πῖο πολιτικοί, θά ἔλεγε κανεῖς, στέκουν τό ἴδιο ἄοπλοι. Βλέπετε, ἡ ἀνατροπή τῶν ἰσορροπιῶν ἀπομάκρυνε —φαινομενικά τουλάχιστον καί ἀρκούντως παραπλανητικά— τήν πυρηνική ἀπειλή ἀλλά καί ταυτόχρονα ἀνοίξε τούς ἀσχοῦς τοῦ Αἰόλου. Ἡ διεκδίκηση τῆς εἰρήνης διά τοῦ τρόμου καί τῆς καταστροφολογίας ἔμεινε ξαφνικά μετέωρη καί συμπαρέσυρε μαζί της τήν ἀμήχανη ἀνυπαρξία καί τό σύνολο περίπου τῶν φιλειρηνικῶν κινήσεων. Καί τό καταπληκτικό εἶναι τοῦτο: ὅτι μέ τίς πρόσφατες ἀνατροπές ὁ πόλεμος ἔγινε πῖο πιθανός παρά ποτέ καί οἱ συγκρούσεις στήν πολύ εὐρωπαϊκή —στή μορφή καί στόν τρόπο ζωῆς— Λουμπλιάνα πείθουν καί τούς πλέον δύσπιστους γι’ αὐτό. Κι

ἀκολουθοῦν οἱ Οὐκρανοί, οἱ Βεσσάραβες, οἱ Σλοβάκοι, οἱ Λιθουανοί, ἀφήνοντας κατά μέρος τούς Ἀραβες καί τούς ἰσλαμιστές τους.²

Λέγαμε λοιπόν ὅτι συμβαίνει τοῦτο τό παράδοξο. Ὅσο ὁ πόλεμος γίνεται πῖο κοντινός, τόσο, στόν καιρό μας, οἱ φιλειρηνικές κινήσεις ἀτονοῦν καί παρακμαζοῦν. Ἡ ἱστορική ἀναδρομή πού ἐπιχειρήσαμε προσπάθησε νά ἐξηγήσει τούς λόγους. Οἱ λόγοι ὅμως ἀπλά ἐξηγοῦν, δέν ἀλλάζουν τό ἀποτέλεσμα. Εἶναι ἀπλά ἡ συνείδηση πού θά μᾶς ἐπιτρέψει νά ἐπεξεργαστοῦμε τό παρόν, νά ὀραματιστοῦμε τό μέλλον, νά διαμορφώσουμε ἀπόψεις, νά ἀναδείξουμε προτάσεις, νά διαδηλώσουμε προθέσεις — νά κάνουμε, μέ ἄλλα λόγια, πολιτική. Καί στόν κόσμο πού ἔρχεται ἡ πολιτική παρέμβαση εἶναι κάτι τό πολύτιμο γιά ὅσους ἐξακολουθοῦν νά πιστεύουν σέ ὅσα ὁ σοσιαλισμός ὑποσχέθηκε στίς ἀνθρώπινες κοινωνίες: τόν μετριασμό τῶν ἀνθρωποκτόνων παθῶν, τῶν πολεμικῶν συγκρούσεων ἐπικεφαλῆς. Ἡ ἀριστερή ἀμηχανία καί ἀπραξία στίς κουβειτοῖρακινές ὑποθέσεις ἔδειξε τή γύμνια, ἡ ἴδια στάση ἀπέναντι στίς ἀναδεικνυόμενες εὐρωπαϊκές ἐθνικιστικές συγκρούσεις, ἡ ἀπορία μπροστά στίς ἰσλαμικές τήν ἐπιβεβαιώνει.³

Ὀυτοπικές φαίνονται καί ἀκούγονται ἐτοῦτες οἱ προθέσεις σέ μιά χώρα αὐστηρά ἐγωκεντρική στό μέτρο τοῦ ἀθροίσματος τῶν ἀναριθμητῶν ἀτομικῶν —προσωπικῶν θά ἔλεγα— μικροσυμφερόντων πού τήν ὀρίζουν (χώρα μικρό - ἄν θέλετε: μικροϊδιοκτητῶν, μικροκεφαλαιούχων, μικρόνων κυρίως, ὄχι ἀπό βλακεία — ἀπό τήν ταξική τους διάρθρωση). Καί ὅμως, ποῖος ἔχει περισσότερο ἀνάγκη ἀπό τήν διεκδίκηση καί τήν ἐπιβολή τῆς εἰρήνης ἄν ὄχι ὁ πῖο ἀδύναμος, ὁ πῖο ἐξαρτημένος οικονομικά, κοινωνικά, πολιτιστικά, ἀνθρώπινα. Σέ μιά ἀνεργάτιστη χώρα πού πλέει χωρίς πυξίδα σέ δύσκολες θάλασσες, ἡ «ἀποτροπή πολεμικῶν ἐμπλοκῶν» πρέπει νά εἶναι καίριος πολιτικός ἄξονας. Κι ἄν ὄχι ἀπό τίς κυβερνήσεις —ἀπό τίς ὁποῖες τί νά προσμένει κανεῖς— τουλάχιστον ἀπό τήν κοινωνία ἡ ὁποία πιεστικά καί καταστροφικά ἀπειλεῖται.

Καί μιά καί μᾶς τελείωσε τό σφιχταγκάλισμα τοῦ ἱεροῦ βράχου τῆς Ἀκρόπολης ὡς μέσο διεκδίκησης τῆς εἰρήνης (ἐκεῖνης τῆς ἀόριστης καί παραπλανητικῆς πού ἡ μεταφυσική μᾶς πλαστογράφησε), εἶναι ἴσως ἡ κατάλληλη στιγμή γιά νά σκεφτοῦμε τί σημαίνουν ὅλα αὐτά γιά μᾶς. Τί τέλος πάντων ἀπειλεῖ τή ζωή μας: αὐτή πού κάνουμε καί αὐτή πού θά θέλαμε νά κάνουμε προπαντός.

Γιώργος Μαργαρίτης

Πάντως ὅσοι ἀπό ἐμᾶς ἀνατρέπουν στόν νοῦ τους αὐτά τά προφανῆ καί ἐτοιμάζονται νά διαβῶν κατακτητικούς Ρουβίκωνες, μᾶλλον πρὸς νέους Σαγγάριους μᾶς ὀδηγοῦν. Τό γεγονός δέ ὅτι χρημάτισαν πρῶην ὑπουργοί καί ὅτι πιθανότατα θά ξαναχρηματίσουν τέτοιοι μού προκαλεῖ σφοδρή ἀνατριχίλα.

3. Πόσο μεπερδεμένες βρέθηκαν οἱ ποικιλώνυμες ἀριστερές ὀργανώσεις καί κινήσεις προσασίας τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων στήν Γαλλία ὅταν ἡ κυβέρνηση ἐξήγησε τήν ἐντυπωσιακά ἀπαράδεκτη σύλληψη καί ἀπέλαση τοῦ Μαροκινῶ συγγραφέα Ἀμπντελμουμέν Ντιουρί μέ τό ἐπιχειρήμα: «Μά εἶναι ἰσλαμιστής ἢ τουλάχιστον ὑποπτος γιά τέτοιος».

Γιά τήν Ἀναδιοργάνωση τῶν Φιλοσοφικῶν Σχολῶν τῶν ΑΕΙ

τοῦ Ἐρατοσθένη Καψωμένου

Καί τώρα πού τελειώσαμε μέ τά ἐρωτηματολόγια, καιρός ν' ἀρχίσουμε τόν διάλογο.

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ ἐπιλογή τοῦ ὑπουργείου Παιδείας νά κωδικοποιήσει τά ἐκπαιδευτικά προβλήματα στά διάφορα ἐρωτηματολόγια καί νά καλέσει ὅλους τοὺς παράγοντες πού σχετίζονται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα μέ τήν ἐκπαιδευτική διαδικασία νά ἐπιλέξουν μεταξύ προκαθορισμένων ἀπαντήσεων ἔχει διχάσει τό κοινωνικό —δέν θά τολμοῦσα νά πῶ: τό ἐκπαιδευτικό— σῶμα. Ἡ διχογνωμία σχετίζεται ἐν μέρει μέ τίς διαφορές ἀντιλήψεων γιά τό τί εἶναι διάλογος.

Ὅσοι θέλησαν καλοπροαίρετα ν' ἀναμετρηθοῦν μέ τό ἐρωτηματολόγιο, θά πρέπει —ἂν κρίνω ἀπό τήν προσωπική μου ἐμπειρία— νά βρέθηκαν σέ μεγάλη ἀμηχανία. Στό ἕνα θέμα οἱ κωδικοποιημένες ἀπαντήσεις δέν καλύπτουν τή δική σου ἀποψη. Στό ἄλλο ἡ ὀπτική γωνία παρακάμπτει, κατά τή γνώμη σου, τήν οὐσία τοῦ προβλήματος. Στό τρίτο τίθεται σωστά ἀλλά δέν ἐπιδέχεται μονολεκτική ἀπάντηση. Σέ ἄλλα ἡ διάγνωση, ὅπως καί οἱ δυνατές λύσεις εἶναι προκαθορισμένες καί ἰδεολογικά περιγεγραμμένες. Καί, τό κυριότερο, ἀπουσιάζει ἡ οὐσιαστικότερη καί ἴσως κρισιμότερη κατηγορία προβλημάτων αὐτή πού ἀφορᾷ τίς ἐπιστημολογικές βάσεις τοῦ ἰσχύοντος καθεστώτος.

Τό ὑπουργεῖο, εἶναι ἀλήθεια, τό ξεκαθαρίζει ἀπ' τήν ἀρχή: δέν πρόκειται γιά καινούργια θέματα· «ἔχουν ἀνακύψει ἀπό τίς διαφορές συζητήσεις» κι ἐδῶ «ἔχουν ἀπλῶς κωδικοποιηθεῖ». Ἀλλά ἂν τά στρατηγικῆς

σημασίας προβλήματα εἶχαν ὡς τώρα ἐντοπισθεῖ καί συζητηθεῖ, θά βρισκόμασταν πολύ κοντά σέ ἀποτελεσματικές λύσεις!

Μά ὑπάρχει θέση καί γι' αὐτά στό ἐρωτηματολόγιο, θά μοῦ πεῖ κανεῖς. Πράγματι, ὑπάρχει καί γιά τά σπουδαῖα μιάμιση λευκή σελίδα στό τέλος. Εἶναι ἀμφίβολο ὅμως ἂν ὑπάρχει θέση γι' αὐτά μέσα στή λογική τῆς ἐπεξεργασίας τῶν ἐρωτηματολογίων. Σύμφωνα μέ τό ἐπεξηγηματικό τεῦχος πού τά συνοδεύει, στόχος τῆς ἐπεξεργασίας τῶν ἀπαντήσεων θά εἶναι «νά διαφανοῦν οἱ ἐπικρατοῦσες τάσεις καί νά εἶναι ἀσφαλέστερες καί ἀντικειμενικές οἱ ἀποφάσεις πού θά ληφθοῦν». Πιστεύει ἀλήθεια κανεῖς πῶς μιά γενναία καί πρωτότυπη ἰδέα ἔχει πιθανότητες —στίς μέρες μας!— νά ἐκδηλωθεῖ καί νά ταξινομηθεῖ ὡς ἐπικρατοῦσα τάση;

Ἄλλ' ἄς τό δοῦμε κι ἀπό τήν ἀναποδη. Σέ ἀρκετά ζητήματα δέν ἔχω ἀποψη — ὑποχρεωμένος εἶμαι νά ἔχω γνώμη γιά ὅλα; Σέ ἄλλα δέν εἶμαι καθόλου βέβαιος πῶς ἡ γνώμη πού σχηματίσασα ἔχει τήν ἀναγκαῖα τεκμηρίωση ἢ ἐγκυρότητα γιά ν' ἀξίζει νά κατατεθεῖ. Κι ὡστόσο, καλοῦμαι νά διαλέξω —ἀμετάκλητα— μιά ἀπό τίς προσφερόμενες ἀπαντήσεις καί νά ἐξουδετερώσω ἔτσι, διά τοῦ συμφητισμοῦ, μιάν ἀντίθετη γνώμη, πού ἡ ἐγκυρότητά της μπορεῖ νά βασίζεται σέ ἄμεση, μακρά καί ἐπώδυνη ἐμπειρία. Εἶχαμε τήν ἐντύπωση ὅτι αὐτό τουλάχιστον ὄλοι τό εἶχαν πᾶσι κατανοήσει: ὅτι ἡ λύση τῶν μεγάλων προβλημάτων τῆς παιδείας μας δέν βρίσκεται στίς περιστασιακές πλειοψη-

φίες καί στίς ἐπικρατοῦσες τάσεις. Ἡ προσωπική πείρα τῶν προβλημάτων, ὅπως καί ἡ εἰδική θεωρητική γνώση, δέν ἐπιδέχονται μέσους ὅρους. Πρέπει νά τό παραδεχτοῦμε: τά ἐρωτηματολόγια, πέρα ἀπό τή γλυκιά ψευδαίσθηση τοῦ «ἐθνικοῦ διαλόγου γιά τήν παιδεία», δέν ἔχουν νά προσφέρουν οὐσιαστικά πράγματα· ὅπως βέβαια —ἀπό τήν ἄλλη— καί οἱ ὅποιες-δήποτε συντεχνιακές πειθαρχίες ἢ ὑστερίες.

Ὁ μόνος δρόμος εἶναι ὁ διάλογος. Καί ἡ ἔννοια τοῦ διαλόγου —γιά τοὺς Ἕλληνες τουλάχιστον— εἶναι ἀπό τόν καιρό τοῦ Πλάτωνα σαφῆς καί δέν ἐπιδέχεται παρερμηνεῖες. Περιλαμβάνει: 1) τή δυνατότητα ὄλων τῶν συμμετόχων νά συμβάλουν στή διαπίστωση καί διατύπωση τῶν προβλημάτων. 2) τή δυνατότητα τοῦ καθενός νά ἐπιλέγει ποιά προβλήματα θά συζητήσει, μέ κριτήριο τό ἂν ἔχει νά ἐκφράσει ἀποψη ἢ ὄχι. 3) τή δυνατότητα νά ἐπανέρχεται, ὅσες φορές κρίνει ἀναγκαῖο, γιά νά συζητήσει τήν ἀποψη τῶν ἄλλων καί νά τροποποιήσει —προπάντων— τή δική του. Αὐτή εἶναι καί ἡ εἰδοποιός διαφορά τοῦ ἑλληνικοῦ διαλόγου ἀπό τά εἰσαγόμενα προϊόντα τῆς τεχνοκρατικῆς Δύσης: στατιστικές, ἐρωτηματολόγια, γκάλοπ· διαφορά πού ὀρίζει καί τήν ἀπόσταση ἀνάμεσα στήν ἀντίληψη τῆς πραγματικῆς δημοκρατίας καί στήν ἀντίληψη τῆς κατ' ἐπίφαση δημοκρατίας.

Τήν πολύτιμη αὐτή διαφορά θεωρῶ χρέος μου νά τήν ὑπερασπισθῶ, γι' αὐτό λέω ναι στό διάλογο, ἀλλά —ἐννοεῖται— στόν πραγματικό διά-

λογο, δηλαδή σ' έναν διάλογο άνοιχτό, πού θά πει δημόσιο, μέ συνομιλητές, πού θά πει έπώνυμους και όρατούς ανθρώπους, και βέβαια πάνω σέ θέματα πού κι εγώ θεωρώ σημαντικά και για τά όποια έχω κάτι νά πώ — όχι «περί παντός θέματος».

Συμβάλλοντας, λοιπόν, μ' αυτούς τούς όρους στόν έθνικό διάλογο για τήν παιδεία, θά ήθελα νά θέσω σέ δημόσια συζήτηση ένα κεφαλαϊώδες πρόβλημα, πού αναδύθηκε μέσα από τήν επώδυνη έμπειρία τών τελευταίων χρόνων και πού, μολονότι δέν βρήκε τή θέση του στό έρωτηματολόγιο, πιστεύω πώς είναι ώριμο για μία νέα αντιμετώπιση.

Τό πρόβλημα είναι επιστημολογικού χαρακτήρα και άφορά τήν περιοχή τών επιστημών του ανθρώπου. Συνδέεται ώστόσο και μέ τόν κοινωικό (έθνικό και εύρωπαϊκό) ρόλο τής ανώτατης παιδείας —και τών ανθρωπιστικών επιστημών ιδιαίτερα— μέσα στίς παρούσες συνθήκες καθολικής κρίσης και ριζικών ανακατατάξεων.

Πρόκειται για τήν κατάτμηση τής τέως Φιλοσοφικής Σχολής. "Όπως είναι γνωστό, ή άλλοτε έναια Φιλοσοφική Σχολή χωρίστηκε, μέ τό Π.Δ. 445/18.10.1984, σέ τρία αυτότελη τμήματα: Τμήμα Φιλολογίας, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Τμήμα Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικής-Ψυχολογίας (ή Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών). "Όπως είναι επίσης γνωστό, ή λύση αυτή ήταν άποτέλεσμα συμφηφισμών ανάμεσα σέ διαφορετικές και άποκλίνουσες προτάσεις. Σχηματοποιώντας, θά λέγαμε πώς οι τάσεις τής εποχής είχαν πολωθεί σέ δύο κύριες κατευθύνσεις. Η μία διεχδικούσε τήν οργανωτική άυτοτέλεια τών επιμέρους επιστημονικών κλάδων προβάλλοντας τό σύγχρονο αίτημα τής εξειδίκευσης και τής έρευνας για τήν παραγωγή γνώσης. Η άλλη έπιζητούσε οργανωτικές άναδιαρθρώσεις πού νά ανταποκρίνονται καλύτερα στόν κατ' έξοχήν εκπαιδευτικό χαρακτήρα τής Σχολής, δηλαδή στή μόνη ύπαρκτή άγορά εργασίας, τήν εκπαίδευση, πού άπαιτούσε έπαρκέστερα επαγγελματικά πτυχία.

Τά έπτά χρόνια πού μεσολάβησαν

είναι, πιστεύουμε, έπαρκής χρόνος για νά εκτιμήσουμε τούς καρπούς αυτού του συμφηφισμού, πού άκολούθησε μία παραδοσιακή όμολογουμένως λογική.¹ Ξεκινάμε από μία γενική εκτίμηση, μέ τήν όποια δύσκολα θά 'βρισκες άνθρωπο νά διαφωνήσει. Η κρίση τών ανθρωπιστικών σπουδών στόν τόπο μας —συνάρτηση βεβαίως μίας παγκόσμιας κρίσης αξιών— έχει ως χαρακτηριστικό δείκτη τά Τμήματα τής άλλοτε Φιλοσοφικής. Και εκδηλώνεται τόσο στήν άδυναμία τους ν' ανταποκριθούν στόν παραδοσιακό τους ρόλο, τής παραγωγής ικανών επαγγελματικών στελεχών για τήν εκπαίδευση (:ύποβάθμιση πτυχίων), όσο και στήν άδυναμία τους νά αναπτύξουν τίς αναγκαίες διαδικασίες για τήν παραγωγή γνώσης (:άπουσία έρευνας και μεταπτυχιακών σπουδών). Είναι φανερό πώς δέν πρόκειται για ένα ειδικό πρόβλημα περιορισμένης σημασίας. Άφορά τή ραχοκοκαλιά τής παιδείας μας, πού είναι ή μέση γενική εκπαίδευση, και —μέσω αυτής— τίς τύχες όλόκληρης τής ελληνικής κοινωνίας.

Άς έπιχειρήσουμε νά έντοπίσουμε τούς βασικούς παράγοντες αυτής τής κρίσης. Και άς αρχίσουμε από τά επιστημολογικά προβλήματα. Υπάρχει μία διαχρονική λογική στήν όργάνωση αυτών τών Τμημάτων. Καθένας από τούς παραδοσιακά διαμορφωμένους επιστημονικούς κλάδους (φιλολογία, ιστορία, αρχαιολογία, φιλοσοφία) περιλαμβάνει ειδικότερα επιστημονικά πεδία, πού άντιστοιχούν στίς τρεις μεγάλες ιστορικές περιόδους του ανθρώπινου πολιτισμού: αρχαία, μεσαιωνική και νεώτερη φιλολογία/ιστορία/φιλοσοφία κ.λπ. Η επιστημονική θεωρία και οι μέθοδοι είναι —ύποτίθεται— κοινές και μόνο τά άντικείμενα αλλάζουν. Αυτή ή τελευταία προϋπόθεση έχει πάφει βέβαια νά ισχύει γενικά πρίν από πολλές δεκαετίες· και σέ όρισμένους μάλιστα τομείς τό χάσμα είναι τεράστιο. Για τή σύγχρονη θεωρία τής λογοτεχνίας λ.χ. ή παραδοσιακή φιλολογία, όπως άσκειται ως σήμερα ακόμη στά αρχαία κείμενα, αντιπροσωπεύει μία εξειδικευμένη και περιορισμένης έμβέλειας επιστημονική πρακτική μέσα στό τε-

ράστιο πεδίο τής θεωρίας τών κειμένων· και όχι, όπως κάποτε, τήν έπιστήμη-πρότυπο για τήν προσέγγιση τών νεώτερων λογοτεχνιών. Άλλ' αυτό είναι μία έντελώς ειδική —χωρίς γενικό ένδιαφέρον— πλευρά του επιστημολογικού προβλήματος. Η ουσία είναι άλλου. Στήν παραπάνω όργάνωση τών Τμημάτων ύπόκειται ή παλαιά ιστοριογενετική άντίληψη ότι κάθε φαινόμενο προσδιορίζεται και έρμηνεύεται από τή διαχρονική του εξέλιξη κι έπομένως αυτή είναι ή όρθή προσέγγιση. Οι εξέλιξεις όμως στίς έπιστήμες του ανθρώπου τά τελευταία έκατό χρόνια έχουν δώσει όριστικές άπαντήσεις σ' αυτού του είδους τά προβλήματα. Ο πολιτισμός κάθε ιστορικής περιόδου δέν είναι τό άθροισμα αυτοδύναμων διαχρονικών στοιχείων. Είναι ένα συγχρονικό σύστημα, άποτελούμενο από περισσότερα ύποσυστήματα, άσστηρότερα ή χαλαρότερα δομημένα, σέ άμεση ή έμμεση άλληλοσύνάρτηση, όπου πάντως ό καθοριστικός παράγοντας είναι οι σχέσεις ανάμεσα στά στοιχεία κι ακόμη περισσότερο οι σχέσεις ανάμεσα σέ δέσμες σχέσεων. Κάθε στοιχείο ή φαινόμενο όρίζεται πρώτα άπ' όλα από τή θέση και τή λειτουργία του μέσα στό σύστημα, δηλαδή από τίς σχέσεις στίς όποιες έμπλέκεται. Και οι σχέσεις βέβαια αναπτύσσονται έρήμην τών παραδοσιακών όριοθετήσεων τής φιλολογίας, τής ιστορίας, τής κοινωνιολογίας κ.λπ. Πού σημαίνει ότι ή πληρέστερη και επιστημονικά έγκυρότερη προσέγγιση τών φαινομένων είναι ή συγχρονική. Άποτελεί σχεδόν άφόρητη κοινοτοπία νά πούμε ότι τά λογοτεχνικά φαινόμενα μίας όρισμένης περιόδου, για νά κατανηθούν και νά έρμηνευθούν σωστά, έχουν ανάγκη από τήν ιστορία τών ιδεών, αλλά και από τήν πολιτική ιστορία, τήν κοινωνιολογία, τή φιλοσοφία και τήν αισθητική τής εποχής τους και όχι άλλων εποχών. Άρα, αυτό πού μάς χρειάζεται είναι πρώτα άπ' όλα οι διακλαδικές σπουδές. Η ιστορική εξέλιξη ως έρευνητικό ζητούμενο άποχτά τή σωστή της σημασία όταν αντιμετώπιζει ως διαχρονική εξέλιξη συστημάτων και όχι μεμονωμένων στοιχείων. Κι αυτό προϋ-

ποθέτει τή συνολική μελέτη και γνώση των συστημάτων, δηλαδή τήν προτεραιότητα τής συγχρονικής προσέγγισης (Διάγραμμα 1).

Ἡ ὀργάνωση λοιπόν τῶν γνωστικῶν πεδίων τῆς ἄλλοτε ἐνιαίας Φιλοσοφικῆς Σχολῆς ἔρχεται σέ ριζική ἀντίθεση πρὸς τὰ σύγχρονα ἐπιστημολογικά κριτήρια, ἀφοῦ ἀπομονώνει τὰ στοιχεῖα καὶ φαινόμενα κάθε γνωστικοῦ πεδίου ἀπὸ τὰ ἄμεσα κοινωνικά καὶ πολιτισμικά τους συμφραζόμενα, δηλαδή ἀπὸ τὶς καθοριστικὲς τους συνιστώσες. Ἔτσι καθιερώνει ὡς ἀρχή τή μονομέρεια, ἀποθαρρύνοντας τὶς διεπιστημονικὲς προσεγγίσεις πού συνιστοῦν τὸ κατ' ἐξοχήν αἷτημα τοῦ καιροῦ μας ἐνῶ, ἀντίθετα, ἐνθαρρύνει τὶς παρεκκλίσεις πρὸς κάθε εἶδους φορμαλισμό, τυπολατρεία, σχολαστικισμό. Καὶ ὅσο γιὰ τὸ τρίτο Τμήμα, Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικῆς-Ψυχολογίας, πού δέν στηρίζεται στὴν ἴδια διαχρονικὴ λογική, ἀποτελεῖ ἀπλή συγκόλληση τῶν ἐπιστημῶν πού περισσεύουν ἀπὸ τὸ παραδοσιακὸ σχῆμα (Διάγραμμα 2). Καὶ ὑπόκειται σέ ἀνάλογη, ἐπιστημολογικοῦ χαρακτήρα, ἀμφισβήτηση ἀπὸ τὰ μέλη του,² πού δέν μποροῦν νά κατανοήσουν γιατί ἡ φιλοσοφία λ.χ. ταιριάζει πιὸ πολὺ μὲ τὰ παιδαγωγικά παρά μὲ τὴν ἱστορία καὶ τὴν φιλολογία ἢ γιατί τὰ παιδαγωγικά εἶναι ἀποκομμένα ἀπὸ τὰ κατ' ἐξοχήν «καθηγητικά» τμήματα, πού εἶναι τὰ δύο ἄλλα.

Ἄλλὰ μήπως τουλάχιστον ἀναπτύχθηκε ἡ διαχρονικὴ ὀπτική πλουτίζοντας τὴ γνώση μας πᾶνω στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῶν πολιτισμικῶν φαινομένων; Ἄν ἡ ἰδεολογία τῆς ἱστορικῆς συνέχειας τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐπρόκειτο νά ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπὸ τὴν κάθετη ὀργάνωση τῶν Τμημάτων τῆς Φιλοσοφικῆς, τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ πανηγυρικὴ τῆς διάφευση. Οὔτε μίᾳ συνεργασία, σέ ἐρευνητικὸ ἢ εκπαιδευτικὸ ἐπίπεδο, οὔτε ἓνα πρόγραμμα, οὔτε μίᾳ μελέτῃ, οὔτε ἓνα συνέδριο ἢ συμπόσιο, τοπικὸ ἢ διεθνές, δέν ὑπῆρξε πού νά ἐκφράζει αὐτὴ τὴ διαχρονικὴ ὀπτική καὶ νά συνενώνει κλασικοὺς φιλολόγους, βυζαντινολόγους καὶ νεοελληνιστές. Τὴν ἴδια περίοδο καθεμίᾳ ἀπ' αὐτὲς τὶς κατηγορίες συναντᾶται διαρκῶς μὲ τοὺς συναδέλφους τῆς ἱ-

στορικούς, κοινωνιολόγους, φιλοσόφους, ἀρχαιολόγους τῆς ἴδιας περιόδου, σέ διμερεῖς ἢ πολυμερεῖς συναντήσεις, συνέδρια, συνεργασίες, ἐρευνητικὰ προγράμματα. Καὶ εἶναι εὐνόητο. Ἀπέναντι στὶς τεχνητὲς συγκολλήσεις ἐπικρατοῦν οἱ ἐπιστημολογικά νόμιμες καὶ αὐταπόδεικτες συγγένειες.

Ὅσο γιὰ τὴν ὑποχρεωτικὴ «συγκατοίκηση», ἐφ' ὅσον τὸ ἐπιστημολογικὸ χάσμα δέν εὐνοεῖ τὴν οὐσιαστικὴ καὶ δημιουργικὴ συνεργασία, ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ὁ δρόμος εἶναι ἀνοιχτός γιὰ κάθε εἶδους «ἐξάλλαξη»: ὀμαδοποιήσεις συμφερόντων, ἀθέμιτες συμμαχίες, προσωπικοὶ ἀνταγωνισμοὶ κ.λπ., μ' ἓναν λόγο ἡ ἐπίγεια κόλαση πού ἀντιμετωπίζουμε κάθε μέρα καὶ πού ἐκφυλίζει τὰ θεσμικά ἢ εκπαιδευτικὰ προβλήματα σέ ἀτομικὲς ἀντιδικίες καὶ ἐξαρτᾶ τὶς σοβαρότερες ἀποφάσεις τῶν ἀκαδημαϊκῶν ὀργάνων, ὅπως εἶναι οἱ ἐκλογές ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ, ἀπὸ τὸ ἄν διαταράσσουν ἢ ὄχι τὶς περιστασιακὲς πλειοψηφίες.

Μήπως ὅμως τὸ ὑπάρχον καθεστῶς ἐξυπηρετεῖ καλύτερα τοὺς εκπαιδευτικούς στόχους τῶν ἰδρυμάτων, ἐξασφαλίζοντας πληρέστερη ἐπαγγελματικὴ μόρφωση στοὺς αὐριανούς καθηγητές;

Ἐδῶ πιά εἶναι πού ἡ ὑποβάθμιση εἶναι πανθομολογούμενη. Ὁ «παμφιλόλογος» τῆς μέσης ἐκπαίδευσης διαμορφώνεται στὰ πρότυπα τῆς μονομέρειας: ὁ φοιτητῆς τοῦ Φιλολογικοῦ, στερημένος ἀπὸ τὸ ἀναγκαῖο ἱστορικοκοινωνικὸ πλαίσιο, γίνεται — στὴν καλύτερη τῶν περιπτώσεων — ὁ γραμματικὸς τῶν κειμένων, ἐνῶ τὰ δύο τρίτα τῶν αὐριανῶν καθηγητῶν (πού ἀντιστοιχοῦν στὰ δύο ἄλλα Τμήματα) δέν ἔχουν τὴ στοιχειωδῶς ἀναγκαῖα γλωσσικὴ παιδεία. Καὶ ἄς μὴν ἰσχυρισθεῖ κανεὶς ὅτι τὴν ἀποκοτῶν ἀπὸ τὸ οἰκεῖο Τμήμα. Ὅσο μπορῶ νά ξέρω, κανένα Τμήμα δέν ἔχει τὴν πολυτέλεια νά προσφέρει στοὺς φοιτητῆς τῶν ἄλλων Τμημάτων εἰδικὰ μαθήματα, προσαρμοσμένα στὶς ἀνάγκες τους. Καὶ οἱ φοιτητῆς ἀπὸ τὴ μεριά τους, ὅταν δέν καταφρονοῦν τὰ «ἄλλότρια» μαθήματα, ρέπουν πρὸς τὰ εὐκολότερα καὶ ὄχι πρὸς αὐτὰ πού θὰ συμπληρώσουν καλύτερα τὴν συ-

γκρότησή τους. Δέν μιλάμε φυσικὰ γιὰ τὶς ἐξαιρέσεις.

Συμπερασματικά, τὸ ἰσχύον καθεστῶς δέν ὑπηρετεῖ οὔτε τὴν ἐξειδίκευση, οὔτε τὴν διεπιστημονικὴ ἔρευνα, οὔτε τὴν παραγωγή ἐπαγγελματικῶν πτυχίων. Ἐπομένως πρέπει ὀπωσδήποτε νά τροποποιηθεῖ καὶ νά τροποποιηθεῖ ριζικὰ.

Κι ἐδῶ ὑπάρχουν δύο βασικὲς ἐπιλογές:

Ἡ πρώτη εἶναι ἡ ὀριζόντια ὀργάνωση: φιλολογία-ἱστορία-κοινωνιολογία-φιλοσοφία-ἔθνολογία-τέχνη, ὅλοι οἱ ἐπιστημονικοὶ κλάδοι πού καλύπτουν τὸ συγχρονικὸ πολιτισμικὸ σύστημα μιᾶς περιόδου. Μ' αὐτὴ τὴ λογικὴ οἱ Φιλοσοφικὲς Σχολές μποροῦν νά χωριστοῦν σέ τρία Τμήματα πού ν' ἀντιστοιχοῦν σέ τρεῖς μεγάλες γνωστικὲς περιοχές: τὴν ἀρχαιογνωστικὴ, ἀπὸ τὰ προϊστορικά ὡς τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια (ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ φιλολογία-ἀρχαία ἱστορία-ἀρχαιολογία κ.λπ.)· τὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ, σέ συνδυασμὸ μὲ τὸν δυτικὸ Μεσαίωνα (φιλολογία-ἱστορία-τέχνη κ.λπ.)· τὴ νεοελληνικὴ, σέ συνδυασμὸ μὲ τὴ νεώτερη εὐρωπαϊκὴ (μὲ τοὺς ἀντίστοιχους κλάδους πού ἀναπτύχθηκαν στὸν αἰῶνα μας γιὰ τὴ μελέτη τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν καὶ τῶν πολιτισμικῶν φαινομένων) (Διάγραμμα 3).

Μία τέτοια ὀργάνωση εὐνοεῖ τὸ διάλογο καὶ τὴν συνεργασία μεταξὺ τῶν ἐπιστημῶν, ἐφ' ὅσον ἔχουν κοινὸ γνωστικὸ πεδίο, καὶ ἀποθαρρύνει τοὺς σχολαστικισμούς πού γεννᾶ ἡ μονομέρεια. Ἐπιπλέον, παρέχει πληρέστερη κατάρτιση στοὺς φοιτητῆς, πού ὑποχρεώνονται νά ἀποκτήσουν καὶ γλωσσικὴ-φιλολογικὴ καὶ ἱστορικὴ καὶ φιλοσοφικὴ παιδεία. Ἄλλὰ κοντὰ σ' αὐτὴ, προκύπτει καὶ μίᾳ ἄλλῃ σημαντικὴ συνέπεια. Ἀὐτονομοῦνται καὶ ἀναπτύσσονται ἐπιτέλους καὶ οἱ βυζαντινὲς σπουδές, πού, μὲ τὸ ἰσχύον καθεστῶς, ἀσφυκτιοῦν στριμωγμένες ἀνάμεσα στοὺς δύο ἰσχυροὺς πόλους, τὴν ἀρχαιογνωστικὴ καὶ τὴν νεοελληνικὴ περιοχὴ. Μὲ ἓναν ἕως τρεῖς διδάσκοντες καλύπτονται στὰ σημερινὰ Φιλολογικὰ Τμήματα χιλιά καὶ πᾶνω χρόνια πολιτισμοῦ· καὶ μάλιστα σέ μίᾳ τόσο κρίσιμη γιὰ τὴν ἐ-

θνική μας επίβιωση στιγμή, όπου εμφανείς σκοπιμότητες πολιτισμικής επικυριαρχίας επιχειρούν να διαγράψουν τό Βυζάντιο από τήν ιστορική μνήμη τής αύριανής ενιαίας Εύρώπης.

Φυσικά δέν μās διαφεύγει ότι τό παραπάνω σχήμα, μολονότι λειτουργικότερο, θά βρεῖ ἰσχυρές ἀντιστάσεις σ' ἓνα παγιωμένο καθεστώς ὁμαδοποιήσεων, ἡγεμονιῶν ἢ ἀπλῶς ἀδράνειας.

Ἐπάρχει ὡστόσο μιά δεύτερη ἐπιλογή, πού συνδυάζει τήν ἐξειδίκευση μέ τά πλεονεκτήματα τής ὀριζόντιας (συγχρονικῆς) ὀργάνωσης.

Εἶναι ἡ λύση τής ὀργανωτικῆς αὐτονομίας ὄλων τῶν βασικῶν ἐπιστημονικῶν πεδίων, πού σήμερα ἀντιστοιχοῦν —κατά κανόνα— σέ Τομεῖς Τμημάτων (π.χ. φιλοσοφία, παιδαγωγική, ψυχολογία, νεοελληνική φιλολογία, ἐθνολογία-κοινωνική ἀνθρωπολογία κ.λπ.). Ἡ ἀναβάθμισή τους σέ Τμήματα πρῶτα ἀπ' ὄλα θά συμβάλει στήν παραπέρα ἀνάπτυξή τους πρὸς τήν κατεύθυνση τής ἐξειδίκευσης, πού συνιστᾶ εὐνοϊκή συνθήκη γιά παραγωγή γνώσης καί μεταπτυχιακές σπουδές. Μέ ἄλλα λόγια, σὺνεπάγεται περισσότερα *εἰδικά πτυχία* (μέ ἀπαραίτητη, ἐννοεῖται, πλαισίωση ἀπὸ μαθήματα ὑποδομῆς), ἄλλα καί μεταπτυχιακά διπλώματα εἰδίκευσης, ὡς καρπὸ τῆς ἀνάπτυξης τῶν μεταπτυχιακῶν σπουδῶν. Τά εἰδικά αὐτά πτυχία καί διπλώματα θά πρέπει νά ἀπονέμονται σέ μικρὸ ἀριθμὸ, κατόπιν αὐστηρῆς ἐπιλογῆς, καί νά προορίζονται ἀποκλειστικά γιά ἐρευνητικὴ ἢ ἀκαδημαϊκὴ σταδιοδρομία ἢ γιά τήν ἐλεύθερη ἀγορὰ ἐργασίας.

Μιά δεύτερη, παράλληλη δυνατότητα πού προσφέρει αὐτὴ ἡ λύση, εἶναι οἱ *διακλαδικές σπουδές*, δηλαδή ὁ συνδυασμὸς δύο ἢ περισσότερων ἐπιστημονικῶν πεδίων, πού θά ὀδηγοῦν σέ πτυχία (καί μεταπτυχιακά διπλώματα) διπλῆς, τριπλῆς κ.λπ. κατεύθυνσης. Κι ἐδῶ θά ἦταν χρήσιμο νά ἐνθαρρύνονται, μέ καταρτισμὸ ἀντίστοιχων διδακτικῶν προγραμμάτων, οἱ ὀριζόντιοι συνδυασμοί (μεταξύ συγχρονικῶν κλάδων), χωρὶς ν' ἀποκλείονται καί οἱ κάθετοι (διαχρονικοί). Τά ἀντίστοιχα πτυχία καί με-



ταπτυχιακά διπλώματα διέπονται καί αὐτά ἀπὸ τὴ λογικὴ τῆς ἐξειδίκευσης καί ἐπομένως προορίζονται γιά ἀκαδημαϊκὴ καί ἐρευνητικὴ ἀξιοποίηση ἢ γιά τήν ἐλεύθερη ἀγορὰ (Διάγραμμα 4).

Γιά τήν κατάρτιση καθηγητῶν Μ.Ε. προτείνεται ἰδιαιτέρου πτυχίου *πολλαπλῆς κατεύθυνσης*, στό ὁποῖο θά σὺνεργάζονται ὄλα τά νέου τύπου Τμήματα. Τό διδακτικὸ του πρόγραμμα, προσαρμοσμένο στίς ἀπαιτήσεις τῆς Μ.Ε., θά περιλαμβάνει σέ γενναία ποσοστά ὄλους τούς βασικοὺς κλάδους τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς. Ἐτσι, τό πτυχίον πού θά ὀδηγεῖ στή δημόσια μέση ἐκπαίδευση θά συνδέεται μέ τό βαρύτερο καί δυσκολότερο πρόγραμμα. Ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά, θά ἔχει ὡς κίνητρο τὴ σίγουρη ἐπαγγελματικὴ ἀποκατάσταση (αὐτοδίκαιη ἐγγραφή στήν ἐπετηρίδα διορισμοῦ Μ.Ε.). Σέ ἐπίπεδο ὀργανωτικοῦ σχεδιασμοῦ αὐτός εἶναι ὁ προσφορότερος τρόπος μέ τόν ὁποῖο —χωρὶς θυσία τῆς ἐξειδίκευσης— μπορούμε νά πετύχουμε ἓναν διπλὸ στόχο: ἀφ' ἑνὸς νά μειωθεῖ, λόγω τῆς δυσκολίας, ὁ ἀριθμὸς τῶν πτυχιούχων πού χάνουν τὰ δημιουρ-

γικότερα χρόνια τῆς ζωῆς τους ἀναμένοντας διορισμὸ (μιά ἀνυπολόγιστη ἐθνικὴ ζημιά), ἀφ' ἑτέρου νά διαμορφώσουμε τόν τύπο τοῦ «παμφιλόλογου» πού χρειάζεται ἡ μέση παιδεία, μιά καί οἱ ἐπετηρίδες εἰδίκευσης εἶναι, καθὼς φαίνεται, ὀικονομικά ἀπρόσφορη λύση.³

Στό πλαίσιο τῆς παραπάνω ἀναμόρφωσης τῶν σπουδῶν, θά ἦταν ἴσως χρήσιμο νά ἐπανεσαχθεῖ ἡ δυνατότητα τῶν ἐτήσιων μαθημάτων ἐναλλακτικά πρὸς τὰ ἐξαμηνιαία γιά τὴ Φιλοσοφικὴ τουλάχιστον Σχολή, ὅπου τὰ ἐξάμηνα ἀποδείχτηκαν, γιά πολὺς περιπτώσεις, ἓνα πολὺ στενὸ καί δύσχρηστο σχήμα.

Ἡ πολιτικὴ διεκυστίνδα γύρω ἀπὸ τό πρόβλημα τῆς παιδείας κινήθηκε ὡς σήμερα σ' ἓναν μονοσήμαντο διπολισμὸ: *ιεραρχικὴ ὀργάνωση-συμμετοχικὴ ὀργάνωση*, ἢ, μέ τὴ γλώσσα τῆς ἀμοιβαίας κριτικῆς, *αὐταρχισμός-ἀσυδοσία*. Μολονότι οἱ λογικὲς αὐτές ἔχουν κατανοητὲς καί σεβαστὲς κοινωνικὲς καί ἰδεολογικὲς ἀναφορές, ὡστόσο δέν καλύπτουν ὅλες τίς πλευρὲς τοῦ προβλήματος. Ἴσως εἶναι καιρὸς νά ὑπερκεραστοῦν ἀπὸ τὰ ἐπιστημολογικά καί ἐκπαιδευτικὰ κριτήρια, πού, κοντὰ στήν αὐτονομία λειτουργικότητά τους, θά μπορούσαν ἐπιπλέον νά πετύχουν μιά εὐρύτερη συναίνεση.

1. Πρβλ. π.χ. τὸν παλαιότερο διαχωρισμὸ τῆς Φιλοσοφικῆς σέ φιλολογικὴ κατεύθυνση καί ἱστοριοαρχαιολογικὴ κατεύθυνση.

2. Σέ πρόσφατο συνέδριον μέ θέμα «*Τὸ πανεπιστήμιον στήν Ἑλλάδα σήμερα*», πού ὀργανώθηκε στό Πάντειον Πανεπιστήμιον ἀπὸ τό Ἴδρυμα Σάκη Καράγιωργα (28 Νοεμ.-1 Δεκ. 1990), τέθηκε μέ δεξύτητα τό ζήτημα τόσο ἀπὸ εἰδικούς ἐισηγητῆς (Π. Νοῦτσος, «Ἡ κατάτμηση τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς»), ὅσο καί σέ στρογγυλὴ τράπεζα («Οἱ Φιλοσοφικὲς Σχολές. Ἀδυναμία μεταρρύθμισης»: Β. Τσινόρεμα-Π. Νοῦτσος-Π. Μπασάκος-Α. Καλπαξῆς). Ἀφ' ἑτέρου ἔχει ἀρχίσει συζήτηση στὰ ἀρμόδια ὄργανα γιά τὴν αὐτονομία τοῦ Τομέα Ψυχολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

3. Τό πτυχίον πολλαπλῆς κατεύθυνσης μπορεῖ, ἐννοεῖται, νά ἰσχύσει καί στὰ δύο ἐναλλακτικά σχήματα πού προτείνουμε (Διάγραμμα 3 καί 4).

Νέα πολιτική(;) για τον κινηματογράφο

Μάνατζερ, συνδικαλιστές, προϊόντα, αγορά—καί η τέχνη;

Πρίν από λίγες μέρες θόρυβος ξέσπασε στο χώρο του κινηματογράφου. Φήμες, που διοχετεύθηκαν στον Τύπο, έφεραν τους σκηνοθέτες Θ. Άγγελόπουλο, Γ. Μαρκετάκη, Γ. Σταμπουλόπουλο και Ν. Κορνήλιο να έχουν καταχρασθεί χρήματα από το «EURIMAGES» με τη μέθοδο των υπερτιμολογήσεων. Οί φήμες δέν επιβεβαιώθηκαν ενώ από το «EURIMAGES» διαδόθηκε ότι αν έχει υπάρξει οποιαδήποτε ατασθαλία, αυτή θά έντοπισθει — άλλωστε κάθε ταινία που έχει αναλάβει τό ταμείο αυτό τή συμπαράγωγή της στο τέλος ελέγχεται ως προς τό κόστος της από όρκωτούς λογιστές.

Τό EURIMAGE δέν είναι παρά ένα θεσμικό όργανο του Συμβουλίου τής Εύρώπης. Αντικείμενό του είναι ή ενίσχυση καλλιτεχνικών κινηματογραφικών ταινιών μέ εύρωπαϊκή ταυτότητα και λειτουργεί δανείζοντας χρήματα σέ παραγωγούς. Η σχέση των ιθυνόντων του ταμείου είναι άπευθείας μέ τόν παραγωγό και, συνεπώς, οί καταγγελίες που πρόσφατα εκτόξευσαν κατά του Έλληνικού Κέντρου Κινηματογράφου ό έως πρόσφατα πρόεδρος τής Έταιρείας Έλλήνων Σκηνοθετών Ντίνος Κατσουρίδης και κάποια ακόμη μέλη του δ.σ. κατά τής διοίκησης του ΕΚΚ θά ήταν έντελώς χωρίς βάση αν, στή συγκεκριμένη περίπτωση, τό Κέντρο δέν ήταν ό συμπαράγωγός.

Ωστόσο, όταν έκτοξεύουν κάποιοι μία τέτοια κατηγορία, ταυτίζοντας τέσσερις κινηματογραφιστές και τήν ήγεςία του ήμικρατικού θεσμού (και σχεδόν μοναδικού στήν Ελλάδα θε-

σμού για τήν παραγωγή ταινιών) μέ τούς «χομπιναδόρους» που πρωταγωνίστησαν στο σκάνδαλο μέ τά καλαμπόκια, είναι λογικό ότι και αποδεικτικά στοιχεία έπαρκή όφειλουν να έχουν, και καθαρά και ξάστερα, έν πλήρη δημοσιότητα, όφειλουν να μιλοούν και —κυρίως— να μήν κυκλοφορούν τά όποια στοιχεία, ύπογειως, σαν ραβασάκια, από ύπουργείο σέ Κέντρο Κινηματογράφου διαπραγματευόμενοι δημόσια όφίτσια. Μιά τέτοια πρακτική άδιαφάνειας και συναλλαγών, σέ συνδυασμό μέ τά άνεπαρκή στοιχεία που κατέρρευσαν χωρίς να είναι δυνατόν να στοιχειοθετηθούν, μοιραία όδήγησε στα κατοπινά παρατράγουδα: μέ αρκετά μέλη του δ.σ. τής ΕΕΣ να παραιτούνται, μέ πολλούς σκηνοθέτες (οί περισσότεροι από τούς οποίους έχουν να επιδείξουν έργο) να καταθέτουν τίς επαγγελματικές τους ταυτότητες στο σωματείο, μέ έκφρασμένη μία βαθιά πικρία, αλλά και άηδία, εκ μέρους μεμονωμένων σκηνοθετών, μέ άνασύσταση τής διοίκησής τους εκ των ένόντων, τελικά, και όρισμό προσώπων όπως ό Νίκος Ζερβός (σκηνοθέτης ταινιών όπως ή σεξοκωμωδία *Θηλυκό θηριοτροφείο*, ό όποιος έως πρόσφατα άπεκλήρυτε μέ κραυγές τό ρόλο των σωματείων, τά θεσμοθετημένα όργανα που άσκούν πολιτική για τόν κινηματογράφο) και ό Δημήτρης Σπύρου (που ή πρώτη ταινία του «*Ο ψύλλος*» παρέπαιε μεταξύ φολκlorισμού και άφελους ήθογραφίας) να εκπροσωπήσουν τούς σκηνοθέτες στο καινούργιο δ.σ. του ΕΚΚ, που θά αναδιαμορφώσει, εκτός των άλλων, τήν πολιτική του για τόν κινηματογράφο, αλλά και μέ αισθητικά κριτήρια θά προκρίνει ή θά άπορρίψει τίς συμπαράγωγές που θά «μπούν μπροστά» τό άμέσως προσεχές διάστημα.

Πολιτικές αποφάσεις

Μέσα στους άπόηχους του σπαραγμού αυτού, ίσως δέν προσφερόταν ή έποχή για τή χάραξη τής νέας στρατηγικής από μέρους του ΕΚΚ, για τή συνέχιση τής παραγωγής κινηματογραφικών ταινιών. Ίσως γι' αυτό, μάλιστα, ή προγραμματισμένη γενική συνέλευση του Κέντρου άναβλήθηκε δύο φορές και έπρόκειτο τελικά να γίνει στις 19 Ίουλίου. Ωστόσο, έπειδή ό,τι χαρακτήριζε τό Κέντρο, τά τελευταία χρόνια, ήταν ή ύπολειπουργία, έπειδή έπίσης πολλά πράγματα έχουν αλλάξει (έν όψει και του 1992) μέ κυριότερο τή δυνατότητα για έξασφάλιση εννοϊκών συμπαράγωγών μέ διάφορα εύρωπαϊκά ταμεία —άλλά και έπειδή ή νέα ήγεςία τής Διεύθυνσης Κινηματογραφίας του ΥΠΠΟ (Απόστολος Δοξιάδης) έχει δείξει έμπρακτα τό ένδιαφέρον της για να αλλάξουν πολλά στα πράγματα του κινηματογράφου μας— ή συνέλευση αυτή δέν ήταν δυνατόν να άναβληθεί επί πολύ. Άλλωστε, και «συμφώνως τω καταστατικώ», ή θητεία του σημερινού δ.σ. του ΕΚΚ έληξε και ύπάρχει άνάγκη να άντικατασταθεί.

Λίγο πριν ολοκληρωθεί ή θητεία του, πάντως, τόν περασμένο Ίούνιο, τό παλιό δ.σ. ύπέβαλε στή γενική συνέλευση ένα σχέδιο πρότασης πολιτικής προκειμένου να χρησιμεύσει ως μούσουλας για τίς αλλαγές που θά αποφασισθούν. Μιά πρόταση που άποθέωνε τόν *έκσυγχρονισμό*, τόν όποιο θεωρούσε πανάκεια για να ξεπεραστούν τά άδιέξοδα τής κινηματογραφίας μας.

Έκσυγχρονισμός που —για τό άπερχόμενο δ.σ.— σήμαινε παραγωγική έγρήγορηση, δυνατότητα του Κέντρου να προχωρήσει σέ συμπαράγωγές ανά πάσα στιγμή. Μιά τέτοια δυνατότητα θεωρούσαν ότι τήν πρέχει ή πρόνοια για τήν έξασφάλιση πολλών πρωτότυπων σεναρίων —θέτοντας έτσι δυναμικά τέρμα στή θεωρητική διαμάχη αν τό σενάριο είναι ή κατ' έξοχήν προϋπόθεση για τήν έξασφάλιση ενός κινηματογράφου που πληροί τά άφηγηματικά στάνταρ. Δύο κεφάλαια τής 40σέλιδης πρότασης μιλοούν για τήν έπίδότηση συγγραφής σεναρίων και για δημιουργία τράπε-

ζας σεναρίων— στην οποία θά μπορούν, υποτίθεται, νά προσφεύγουν ανά πάσα στιγμή οί κινηματογραφιστές πού, ενώ άποφάσισαν νά κάνουν ταινία, έκείνη τήν περίοδο... δέν θά 'χουν έμπνευση!

Στή συνέχεια, οί προτάσεις καταγίνονται μέ τούς όρους πού θέτει τό Κέντρο στους παραγωγούς (σκηνοθέτες-παραγωγούς, πιά σωστά) — προτάσεις πού αρχίζουν και τελειώνουν μέ τήν πρόνοια για κατάθεση «ολοκληρωμένου φακέλου παραγωγής». Χαρακτηριστικό τής τεχνοκρατικής —πλήν μηχανιστικής— αντίληψης πού διέπει τά μέλη του άπερχόμενου δ.σ. είναι ή αναλυτική περιγραφή τής διαδικασίας ύποβολής φακέλων παραγωγής από τούς ενδιαφερομένους συμπαραγωγής. Γράφουν σχετικά:

«Τό στάδιο αυτό, όπου συγκεντρώνονται όλα τά απαραίτητα στοιχεία (σεναριακά, καλλιτεχνικά, τεχνικά, οικονομικά) ώστε οί χρηματοδότες νά μπορούν νά συνεκτιμήσουν τίς δυνατότητες και τίς προοπτικές μιάς ταινίας, κρίνεται από τό ΕΚΚ άπαραίτητο πρίν δεσμευθεί όριστικά για τήν χρηματοδότηση μιάς ταινίας.

Στόχος του είναι ή ανάπτυξη ενός ολοκληρωμένου φακέλου (ΦΑΚΕΛΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ), ό όποιος θά δίνει τό καλλιτεχνικό, τεχνικό και οικονομικό προφίλ τής ταινίας.

Υπάρχει δυνατότητα ύποβολής πρότασης κατευθείαν στή διαδικασία αυτή, χωρίς νά είναι άπαραίτητο νά έχει προηγηθεί άλλο στάδιο.

Γιά τήν ανάπτυξη του φακέλου παραγωγής ένθαρρύνεται ή ύποβολή τής πρότασης από ομάδα παραγωγής (Παραγωγό —όχι άπαραίτητα και χρηματοδότη— σκηνοθέτη/σύν-σεναριογράφου ή σεναριογράφου)».

Όλα αυτά, τήν ίδια στιγμή πού εκδηλη είναι ή αδυναμία πρότασης για δύο σοβαρότατες προϋποθέσεις αναδιαμόρφωσης του κινηματογραφικού πεδίου τής χώρας μας:

1. Πουθενά δέν καθορίζονται οί αισθητικές έπιλογές πού θά διέπουν τή «νέα» αντίληψη του ΕΚΚ για τίς συμπαραγωγές. Ένώ όμως τά πράγματα σέ επίπεδο σχεδιασμού είναι «φλού», στην ουσία τό πλέγμα των συνθηκών πού διαμορφώνονται επιβάλλουν τήν

πριμοδότηση ενός κινηματογράφου «λαϊκού, ενάνγνωστου, προφανούς, καταναλώσιμου», ενός κινηματογράφου «έμπορικού» — μέ τήν έννοια πού έχει πάρει ό όρος από τούς Άμερικανούς πού έλέγχουν παγκοσμίως τήν αγορά του θεάματος: ταινίες όμοιόμορφες, ντεσπεράντο, καλοφτιαγμένες, ταινίες πού νά στηρίζονται σέ (και νά στηρίζουν) μυθολογίες και μυθολογίες. Γι' αυτό, άλλωστε, και τό ΕΚΚ έμφανίζεται μέ τή μονοδιάστατη μορφή πού λειτουργεί κάθε μεγάλη εταιρεία του Χόλλυγουντ — στό πιά «μικρομεσαίο».

2. Τή λειτουργία ενός μηχανισμού παραγωγής, τεχνοκρατικού κατά βάση, πού ασχολείται μέ οικονομικές μονάδες, προϋπολογισμούς, αγορές, ζημίες και κέρδη, μέ τεφτέρια, μέ δούνα και λαβείν, τήν ανάθετουν στους κατά παράδοσιν ύπευθύνους για τή σημερινή κατάσταση στον κινηματογράφο μας: στους συνδικαλιστές κινηματογραφικών και παρακινηματογραφικών κλάδων —σέ σκηνοθέτες (πού είδαμε μέ ποιούς θά εκπροσωπηθούν), σέ τεχνικούς (πού κατά μόνημη πρακτική τους ασχολούνται μέ ώρες δουλειάς, μέ υπερωρίες, μέ καλύτερο αριθμό τεχνικών πού θά συμμετέχουν στά γυρίσματα, μέ διεκδίκηση διαλείμματος και κολατσιού στά γυρίσματα...), σέ κριτικούς (πού κατά βάση διαφωνούν και δέν έπιθυμούν νά συμπλεύσουν σέ ένα «φέσι») αλλά και σέ εκπροσώπους τής διανομής (οί όποιοι άδιαφορούν έπιδεικτικά για τήν ελληνική ταινία, πού κατά κανόνα δέν βρίσκει αίθουσα, προβολής εκτός και άν πληροί κάποιες προκαθορισμένες προδιαγραφές «έμπορικότητας»)... "Όταν είναι πανθομολογούμενο ότι για τίς δυσλειτουργίες του ΕΚΚ μεγάλη ευθύνη έχουν οί συντεχνίες του κινηματογραφικού χώρου, πώς είναι δυνατόν νά αποκτήσει ευελιξία στίς αποφάσεις ένας μηχανισμός πού, για μιά ακόμη φορά, στηρίζεται στους συνδικαλιστικούς εκπροσώπους — σέ διακομματικές συμφωνίες, σέ ανθρώπους πού επειδή ήταν δραστήριοι σέ κάποιο κόμμα δέν είναι βέβαιο ότι έχουν άποψη και για τό σινεμά, σέ ύποχρεώσεις και σέ προτεραιότητες, σέ παρεμβάσεις και σέ διαπροσω-

πικές σχέσεις...

Νέες δυνάμεις

Κορυφαία παράλειψη, ώστόσο, του άπερχόμενου δ.σ. του Κέντρου ήταν ή άδιαφορία του για τήν εξασφάλιση συνέχειας του καλλιτεχνικού δυναμικού. Πουθενά καμιά πρόνοια για τούς νέους κινηματογραφιστές — πού κάποια στιγμή, όρισμένοι άπ' αυτούς όφειλουν νά προχωρήσουν από τόν «άχαρο» χώρο τής ταινίας μικρού μήκους στην έπαγγελματική μεγάλου μήκους.

Αυτή τήν παράλειψη έσπευσε νά «διασκεδάσει» ό ύπουργός Πολιτισμού Τζαννής Τζαννετάκης πού, στή σχετική συνέντευξή του (11.7), υπερθεματίζοντας, σημείωσε τά εξής:

«Ναί, θά έπιμείνουμε στους νέους, στίς άφανέστες ακόμη δυνάμεις τής κινηματογραφίας μας. Πιστεύουμε ότι υπάρχουν σήμερα στην Έλλάδα άξιοι νέοι σκηνοθέτες, πού έχουν ήδη δώσει λαμπρά δείγματα του ταλέντου τους σέ ταινίες μικρού μήκους, στην τηλεόραση, στή διαφήμιση. Εισηγούμαστε λοιπόν στή γενική συνέλευση του Κέντρου, καθώς και στό νέο Διοικητικό Συμβούλιο, νά άνοίξει τίς πόρτες του άποφασιστικά στους νέους αυτούς δημιουργούς. Και συγκεκριμένα, γιατί δέν ίνεται άλλιως, νά δεσμευθούν ότι θά χρηματοδοτούν κάθε χρόνο, κατ'έλάχιστον, δύο ταινίες πρωτοεμφανιζόμενων, νέων σκηνοθετών, παρέχοντάς τους παράλληλα και όλη τή βοήθεια, στην ανάπτυξη του σεναρίου, στή διαμόρφωση τής πρότασης, στό στήσιμο τής συμπαραγωγής, πού εκείνοι χρειάζονται ακόμη περισσότερο από τούς δοκιμασμένους κινηματογραφιστές».

Κάτι είναι κι αυτό. "Οχι. Βεβαίως, γιατί a priori κάθε νέος μπορεί νά φέρει τήν ανανέωση σ' ένα «κουρασμένο» πεδίο, αλλά γιατί, τουλάχιστον, ακόμη και ως έπαγγελματική προοπτική, όρισμένοι άνθρωποι πού περνούν μέ δυναμισμό από τή μικρού μή-

κους δέν θά περιμένουν τά 50 τους (και άν...) για νά κάνουν τήν πρώτη ταινία τους ή δέν θά παραδίδονται στην ίσοπεδωτική αγχάλη τής τηλεόρασης ή τής βιομηχανίας τής διαφήμισης.

Καλλιτεχνικό προϊόν

Πέρα ώστόσο από τέτοιες επιμέρους μικροαλλαγές, επί τής ουσίας, οι θεσμοί του κινηματογράφου μας για μία ακόμη φορά οδηγούν τά πράγματα σε τέλμα. Για έναν και μοναδικό λόγο: επειδή πέρα από γενικόλογες διακηρύξεις περί κυριαρχίας τής «αξιοκρατίας» ή περί επιδίωξης παραγωγής ταινιών πού θά έχουν απήχηση και θά φέρουν κέρδη (πώς, αλήθεια;) ό κινηματογράφος αντιμετώπιζεται ως προϊόν πού ή ποιοτική του άνοδος προϋποτίθεται από τήν ποιτική άριότητα τών επιμέρους στοιχείων του: φωτογραφία, μουσική,

σκηνικά, ήθοποιοί. Λές και ή ταινία είναι παπούτσι — πού βεβαίως θά είναι άρτιότερο άν έχει καλύτερα ύλικά. Λές και ή παραγωγή του κινηματογράφου άρχει νά είναι άρτια — κι από κεί συνάγεται ότι κι ή ταινία θά είναι άρτια κι ό τι άρχει ένα σωστό δίχτυο πωλήσεων για νά 'ρθουν και τά είσιτήρια...

Κι ή τέχνη; 'Η αισθητική; Τό σινεμά — μία επένδυση τής ψυχής; 'Ο κινηματογράφος, ταγμένος νά βλέπει άποκαλυπτικά μία πραγματικότητα, νά τήν μετουσιώνει, νά τήν ξαναδημιουργεί άπ' τήν άρχή; 'Ο κινηματογράφος πού όφειλει νά έμπερικλείει έλπίδες κι όνειρα και προσωπικές ματιές κι αγάπες; Κι ή συγκίνηση; Κι οι πρωτοπορίες — πού πώς νά φανούν μέσα άπ' τούς καλοπακεταρισμένους φακέλους παραγωγής — μοναδικό κριτήριο τής στό έξής λειτουργίας του Κέντρου;

Για μία ακόμη φορά θά σημειώσουμε τήν άποψη του Σταύρου Τορ-

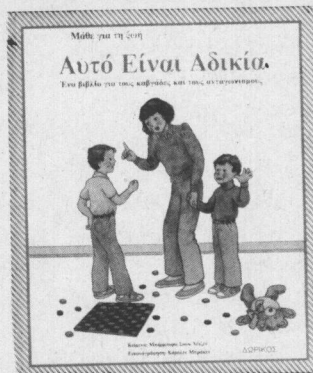
νέ, ενός ανθρώπου πού προασπίστηκε έναν προσωπικό κινηματογράφο, μακριά από ντιρεκτίβες, σωματεία, συνδιαλλαγές, γενικές κατευθύνσεις, μακριά από ύψηλές άνταμοιβές και άμφίβολης αξίας «έπίσημη αναγνώριση» — και πέθανε ξεροκέφαλος, πείσμων πλύν μόνος:

«Τό νά σου πει ό νόμος πώς θά δουλέψεις για νά παραγάγεις τό έργο σου, αυτό συνιστά μία έπιβολή τεχνοκρατική ενός πολιτισμού πού θέλει νά "τελειώσει" τούς ανθρώπους. Ένας κινηματογραφιστής άντιστρατεύεται αυτή τήν έπιβολή».

"Ίσως, από δώ θά μπορούσε νά ξεκινήσει ένα ολοκληρωμένο σχέδιο για τήν ανάγνωση του έλληνικού κινηματογράφου. "Όμως, ποιοί είναι άραγε εκείνοι πού πιστεύουν κάτι τέτοιο και, έπιπλέον, έπιθυμούν και έχουν τή δυνατότητα νά τά βάλουν μέ θεούς και δαίμονες;

Ήλιος Κανέλλης

Μάθε για τη ζωή



**ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΑΛΗΘΕΙΕΣ
ΠΟΥ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΜΑΘΕΙ ΤΟ ΠΑΙΔΙ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ**

**10 Βιβλία, σύμβουλοι, για τα καθημερινά προβλήματα που αφορούν
το παιδί σας:**

**η αυτοπροστασία, οι κανόνες ασφαλείας, η γονική εξουσία, η αλήθεια
και το ψέμα, η ανεξαρτησία, η υπευθυνότητα, οι εργαζόμενες μητέρες,
οι καυγάδες, τα παιδιά με ειδικές ανάγκες.**

ΔΩΡΙΚΟΣ Ιπποκράτους 72, τηλ. 3629.675 ΑΘΗΝΑ
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ ΔΑΝΑΟΣ Μαυρομιχάλη 64, τηλ. 3604161

«Γιατί πάλι στην Πάτρα;»

Κάτι γεννιέται στο Δημοτικό Θέατρο

Ήταν η έκτη φορά από τον περασμένο Νοέμβριο που θα κατέβαινα στην Πάτρα για μία παράσταση και η πρόταση του φίλου ήταν σαφής: «Ο Δαίδαλος του Σταΐκου αποκλείεται να μās μεταφέρει ως την Κίνα με τά κέρια φτερά του. Ένας πετρελαιοκίνητος ταξιτζής, όμως, μπορεί να μās πετάξει ως τό Θέατρο Πέτρας στή κινέζικη "Μήδεια" σήμερα τό βράδυ. Τί λές;». Στην πραγματικότητα δέν είχα να αντιμετωπίσω κανένα ουσιαστικό δίλημμα, αφού ούτως ή άλλως την «Μήδεια» σέ κινέζικη όπερα θά έχουμε την ευκαιρία να την δοῦμε και στίς 27 στό Κατράκειο. "Όσο για τό «δαϊδαλώδες» ερώτημα, που έμμέσως είχε τεθεί, μπορούσα να απαντήσω με ακλόνητα έπιχειρήματα:

• Τό ΔΗΠΕΘΕ Πάτρας που λειτουργεί υπό την καλλιτεχνική διεύθυνση της Μάγιας Λυμπεροπούλου αποτελεί έναν υποδειγματικό θεσμό θεατρικής αποκέντρωσης. Ξέρουμε πιά ότι στό χαμηλό θεατρικό επίπεδο των θεατρικών μας πραγμάτων αντιτάσσονται μερικές πολύτιμες εξαιρέσιμες μονάδες που δουλεύουν με αυταπάρηση και ύψηλους στόχους, στά βαθιά. Η δουλειά της Λυμπεροπούλου στην Πάτρα είναι μία από αυτές. Έχουμε δηλαδή να κάνουμε με μία σπάνια για τά καλλιτεχνικά μας ήθη περίπτωση, για την όποια δέν μās ζητάται ή επιείκεια, έπειδή πρόκειται για θέατρο στην έπαρχία. Αντιθέτως, οί σκηνικές κατακτήσεις εκεί συναγωνίζονται τίς καλύτερες της πρωτεύουσας. Άλλά για τό όραμα για την θεατρική αποκέντρωση δέν αρκεί τό ύψηλό ποιοτικό επίπεδο των παραστάσεων, εάν αυτό δέν συνδυάζεται με μία πολιτική ρεπερτορίου που να λαμβάνει υπόψη τή φυσιογνωμία του τοπικού κοινού. Η Λυμπεροπούλου, δηλαδή, δέν ανήκει σ' εκείνους τούς άλεξιπτωτιστές που πέφτουν ξαφνικά ένα ώραίο πρωί στην έπαρχία, και την επόμενη μέρα «πετάνε» ξαφνικά έναν Μπέκετ και όσοι πιστοί προσέλθετε, αλλά άσκει μία πολιτική ρεπερτορίου κατόπιν «χαρτογράφησης» του πατρινού κοινού.

• Τόσο για την καλλιτεχνική διεύθυντρια, όσο και για τούς ήθοποιούς του θιάσου ή κάθοδος στην Πάτρα ήταν αποτέλεσμα έπιλογής και όχι λύση ανάγκης.

Οί νέοι ως επί τό πλείστον ήθοποιοί του πατρινού ΔΗΠΕΘΕ ανήκουν στους πιά ταλαντούχους της γενιάς τους και ως εκ τούτου δέν έφτασαν μέχρι εκεί έπειδή ή πρωτεύουσα τούς άπειλούσε με άνεργία αλλά γιατί θά είχαν την ευκαιρία να δουλέψουν με μία σπουδαία δασκάλα ήθοποιών. Πού δέν παύει να θέτει τό ερώτημα: «Άρκει σάν μόνο σταθερό σημείο τό σανίδι της σκηνής, όπου πιθανόν να πρέπει να υπάρξουμε και δίχως "σκηνικά" και δίχως κοστούμια, μόνο μέσα από έμās τούς ίδιους, με ύστατο έφόδιο, μοναδικό χορηγό, ένα πάντα αινιγματικό κείμενο;». Έτσι, δέν μās φαίνεται πιά περίεργο να βλέπουμε περσινούς άπόφοιτους της δραματικής σχολής να μεταμορφώνονται σέ ρολίστες.

• Η δουλειά με τούς ήθοποιούς, ή ουσιαστική έμβάθυνση στό κείμενο και ή προσοχή στην κάθε λεπτομέρεια έχουν ως αποτέλεσμα να χαράσσονται στή θαυμάσια αίθουσα του θεάτρου «Άπόλλων» —δημιούργημα του Τσίλλερ— στή μνήμη του θεατή κινήσεις και βλέμματα, ήχοι και χρώματα. Αυτό τό μαγικό «κλίμα» που συντελείται ξαφνικά και παίρνουμε τίς εικόνες μαζί μας για πάντα. Άπό τούς άστους της «Τριλογίας του παραθερισμού» του Κάρλο Γκολντόνι —στό μεταίχμιο ρεαλισμού και «ίταλικότητας»— που μαϊμουδιζοντας τίς συνήθειες των εύγενών καταλαμβάνονται από τή μανία των διακοπών, ως τή φρεσκάδα των έρωτευμένων που μουούνται στό μέγα μυστήριο της ζωής στην «Βενετσιάνα», έργο άγνωστου Βενετού —ανάμεσα από τίς βενετσιάνικες (και του Ντέ Κίρικο) «στοιχειωμένες» καμάρες του σκηνικού της Λίλης Πεζανού. Και από τούς μοναχικούς διαβάτες στό δρόμο με τούς αρχαϊκούς στύλους, στίς «Σημειώσεις για ένα ήμερολόγιο» του Γιώργου Μπρουνιά, στους ήρωες των

«Κυμάτων» της Βιρτζίνια Γούλφ που άντιμάχονται, μπροστά από ένα αναλόγιο, τόν άδηπάγο χρόνο και στό όλο ρυθμό και δροσιά παιχνιδι προσώπου και προσωπείου στον «Δαίδαλο» του Σταΐκου.

• Και τά «Θεατρικά αναλόγια», μία «έξέγερση στή δυναστεία της εικόνας» και «νοσταλγία για την άπυλεσθεΐσα τιμή του λόγου»: ένα πείραμα και ένα στοίχημα. Πόσοι από τούς άθηναϊκούς θιάσους μας τό προσφέρουν; Έκτός από την «Τριλογία του παραθερισμού» και την «Βενετσιάνα», πήραν έφέτος τό θεατρικό βάπτισμα, σέ περιορισμένο αριθμό παραστάσεων, τά κείμενα: «Σημειώσεις για ένα ήμερολόγιο», του Γ. Μπρουνιά, «Τά κύματα», της Βιρτζίνια Γούλφ, «Η δούκισσα του Λανζαί», του Μπαλζάκ, «Η Μεγάλη Άρκτος», του Γιώργου Ίωάννου, καθώς ο μονόλογος της Μαρίας Λαϊνά «Ο Κλόουν» και ο «Δαίδαλος» του Άνδρέα Σταΐκου. Μέσα σέ καλαισθητα σκηνικά καμωμένα «έκ των έπόντων». Στα δύο πρώτα (δυστυχώς για λόγους άνωτέρας βίας έχασα τόν Μπαλζάκ που σκηνοθέτησε ο Νίκος Σακαλίδης) όλο τό βάρος έπικεντρώθηκε στον λόγο και οί ήθοποιοί έρμήνευσαν τά κείμενα διαβάζοντάς τα. Μάλιστα στα «Κύματα» διάβασαν τά μεταφρασμένα από τόν Άρη Μπερλή άποσπάσματα μπροστά από μικρόφωνα, ώστε να περισωθεί όλη ή έκταση της φωνητικής κλίμακας. Στα τρία θερινά αναλόγια ή εξερεύνηση των κειμένων έγινε μέσα από φόρμες για τίς όποιες δύσκολα μπορούσες να απαντήσεις ποιά ή διαφορά «θεατρικού αναλόγιου» και «θεάτρου».

• Οί συγκινήσεις καταγράφονται στή θύμηση του θεατή αλλά για τόν θεατή που γράφει τό ερώτημα είναι: «Άν δέν πάμε στή Πάτρα, αν δέν γράφουμε, τί θά μείνει απ' αυτή τή δουλειά στή Μεγάλη Μνήμη;». Κυρίως όταν ξέρουμε —και όλοι ξέρουμε— τίς άντιξοότητες και τούς πάσης φύσεως σκοπέλους— νομικούς, οικονομικούς και μικρόψυχους νεοελληνικούς — που πρέπει να ξεπεράσουν όσοι έπιμένουν να στήνουν τέτοιες παραστάσεις σ' ένα θέατρο που έρμηνεύει τόσο καλά τόν κοινωνικό του ρόλο.

Δηώ Καγγελάρη

Οι γυναίκες στην ελληνική αρχαιότητα: γάμος, έρωτας, κοινωνική θέση

του Δημήτρη Κυριάτα

Τό ενδιαφέρον για τις γυναίκες στον αρχαίο ελληνικό κόσμο είναι σχετικά πρόσφατο. Από τις αρχές του 19ου αιώνα, όταν θεμελιώθηκαν οι σύγχρονες αρχαιολογικές σπουδές, μέχρι τα μέσα περίπου του 20ού, οι ιστορικοί, με λιγοστές εξαιρέσεις, δεν είχαν πολλά να πουν για αυτές. "Όπως άλλωστε, πάλι με λιγοστές εξαιρέσεις, δεν είχαν πολλά να πουν για τους δούλους ή τα παιδιά. Η αρχαία ιστορία ήταν πρώτιστα ιστορία ανδρών — και μάλιστα επιφανών. Η μονομέρεια αυτή είναι ένδεικτική μιας νοοτροπίας που επικρατούσε στις ιστορικές σπουδές.

Στις αρχαίες πηγές, τό γυναικείο φύλο εμφανίζεται πολλαπλά. Κατέχει εξέχουσα θέση στα έπη, τή λυρική ποίηση, τό αθηναϊκό θέατρο, τίσ άγγειογραφίες και τή γλυπτική. Οι στοχαστές τής σωκρατικής παράδοσης, ό Πλάτων, ό Ξενοφών και ό Αριστοτέλης υπενθυμίζουν διαρκώς στους αναγνώστες τους ότι οι άρρενες αποτελούν μόνο τόν μισό πληθυσμό τής πόλης. Όραματιζόμενοι τήν άριστη διοργάνωση μιās κοινωνίας, διατυπώνουν αναλυτικά απόψεις για τή θέση πού θά έπρεπε νά έχει σ' αυτήν ό άλλος μισός πληθυσμός. Ό Ηρόδοτος επίσης μνημονεύει συχνά στις ιστορίες του βασιλισσες, συζύγους και δούλες. "Ενας από τούς λίγους συγγραφείς τών κλασικών χρόνων πού αφήνει τό δεύτερο φύλο στό περιθώριο τών αφηγήσεών του είναι ό Θουκυδίδης. Καί δέν είναι τυχαίο ότι ή ιστοριογραφική παράδοση τής σύγχρονης εποχής οικοδομήθηκε στό δικό του πρότυπο. Σύμφωνα με τήν παράδοση αυτή, ιστορικό γεγονός είναι τό

πολιτικό και ειδικότερα τό πολεμικό γεγονός. Στην πολιτική και τόν πόλεμο ή θέση τής γυναίκας ήταν περιθωριακή και έτσι περιθωριοποιήθηκε και ή παρουσία της στην (κατά βάση πολιτική και πολεμική) ιστορία.

Μέ τήν ανάπτυξη τών κοινωνικών κινημάτων από τή δεκαετία του '60 περίπου, ίσως λίγο νωρίτερα, τά πράγματα άλλαξαν. Οι άγωνες για τή χειραφέτηση τών γυναικών δδήγησαν στην αναζήτηση τών καταβολών τής ύποταξης τους. Η θέση τους στό πρόσφατο αλλά και στό άπώτερο παρελθόν άρχισε νά γίνεται αντικείμενο συστηματικού ενδιαφέροντος. Τήν ίδια περίπου εποχή, οι ανθρωπολογικές έρευνες, στίς όποιες προφανώς οι γυναίκες κατείχαν κεντρική θέση, επεκτάθηκαν πρós τήν κλασική ελληνική αρχαιότητα. Σήμερα, ακόμα και μια σύντομη έπιτομή αρχαίας ελληνικής ιστορίας δύσκολα αποφεύγει νά αφιερώσει ένα κεφάλαιο στό μέρος εκείνο του πληθυσμού πού εξασφάλιζε τήν αναπαραγωγή όλόκληρης τής κοινωνίας.

* * *

Τό βιβλίο τής Κλώντ Μοσσε, *Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα*, πρωτοεκδόθηκε στα γαλλικά τό 1983, όταν ή βιβλιογραφία για τίσ γυναίκες στην αρχαιότητα ήταν ιδιαίτερα πλούσια και πολλά πορίσματα γίνονταν γενικότερα αποδεχτά. Μέ τή μακρά θητεία της στό χώρο τής αρχαίας ελληνικής ιστορίας, ή Κλώντ Μοσσε συνέγραψε εύκολα ένα συνοπτικό έγχειρίδιο με πολλά προσόντα. Κύριο χαρακτηριστικό του είναι ή εύστοχη

έπιλογή παραδειγμάτων, πού φωτίζουν τούς υπό συζήτηση θεσμούς και τήν εποχή τους. Τό βιβλίο απευθύνεται σ' ένα ευρύτερο κοινό αλλά διαβάζεται εύχάριστα και από τούς περισσότερο ένημερωμένους. Ό έντονα πολεμικός χαρακτήρας πολλών πρώιμων μελετών έχει υποχωρήσει και εκείνο πού τελικά προσφέρεται στόν αναγνώστη είναι ένα άπαύγασμα και μια σύνοψη έπιχειρημάτων και διαπιστώσεων.

Μέ τά δεδομένα αυτά, ό αναγνώστης δέν θά έπρεπε ίσως νά αναζητήσει ούτε πολλά νέα στοιχεία ούτε μεγάλη πρωτοτυπία στην παρουσίαση. Οι περισσότερες πηγές, ιδιαίτερα για τόν κόσμο τών όμηρικων έπων, τής κλασικής Αθήνας και τής κλασικής Σπάρτης, ήταν έτσι κι άλλιώς πάντα γνωστές και προσιτές. "Όπως και στίς έργασίες τών πρωτοπόρων μελετητών, έτσι και στό βιβλίο αυτό παρουσιάζονται κυρίως οι τρεις αυτές κοινωνίες. "Όσο για τίσ διατυπώσεις πού υιοθετεί, αυτές έχουν δουλευτεί στή γραφίδα πολλών προγενέστερων συγγραφέων με ιστορικό, ανθρωπολογικό ή πολιτικό προσανατολισμό. Τελικά, σ' έναν τομέα πολλαπλά δουλεμένο, δημιουργική είναι εκείνη ή έργασία πού κατορθώνει νά έντοπίσει μέσα στον όγκο τής βιβλιογραφίας τίσ άκριβέστερες και χαρακτηριστικότερες έπιστημάνσεις. Καί από τήν άποψη αυτή, τό βιβλίο τής Κλώντ Μοσσε είναι έπιτυχές.

Ό αναγνώστης δικαιούται ώστόσο, ίσως όφειλει, νά θέσει έπιπλέον τά ακόλουθα έρωτήματα. Έφ' όσον τό βιβλίο αυτό άσχολείται με ένα θέμα πού έχει δουλευτεί από όλόκληρη

γενιά μελετητών, τί μᾶς προσφέρει ὡς γενικό συμπέρασμα; Πού δὴγήγησε ἡ συστηματικὴ καὶ συχνὰ στρατευμένη ἐνασχόληση μὲ τίς γυναῖκες τῆς ἀρχαιότητος; Ἡ ἀκόμα, γιὰ νὰ θέσουμε τὰ ἴδια ἐρωτήματα μ' ἕναν πιό φιλόδοξο τρόπο, πῶς ἐπηρέασθη ἡ γενικὴ εἰκόνα τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου, ὅταν τελικὰ ἔγινε καὶ πάλι ἀποδεκτό ὅτι τὸν μισό του πληθυσμό τὸν ἀποτελοῦσαν γυναῖκες;

Ξεχωρίζω ὀρισμένα μεγάλα ζητήματα πού προσφέρονται γιὰ τὴ συζήτηση αὐτή. Τέτοια εἶναι ὁ πατριαρχικός χαρακτήρας τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς κοινωνίας, ὁ ἔρωτας τῶν γυναικῶν καὶ ὁ ἔρωτας γιὰ τίς γυναῖκες καὶ ἡ ἔνταξή τους σέ κοινωνικές ομάδες καὶ τάξεις. Τό πρῶτο ἀπ' αὐτὰ ἐμφανίζεται ὡς τό εὐκολότερο, καθὼς γι' αὐτό ὑπάρχει πλήρης σχεδόν συνείδηση τῶν μελετητῶν. Ὅλοι συμφωνοῦν, καί τό ἐπαναλαμβάνουν, ὅτι ὁ ἀρχαῖος ἐλληνικός κόσμος ἦταν ἕνας κόσμος ἀνδρῶν — μιὰ «λέσχη ἀνδρῶν» κατὰ τὴν προσφιλή διατύπωση τῆς Μοσσέ. Ὅτι οἱ γυναῖκες παρέμεναν στό περιθώριο τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς. Ὅτι ἡ θέση τους ἦταν, κατὰ τό δυνατόν, στό ἐσωτερικό τοῦ οἴκου τους, ὅπου θά ἔπρεπε νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τίς οἰκιακές ἐργασίες. Ὅτι βασικό τους καθήκον ἦταν ἡ βιολογικὴ ἀναπαραγωγὴ τῆς οἰκογένειας καὶ ἡ ἐξασφάλιση γνήσιων τέκνων στοὺς πολίτες-συζύγους τους. Ὅτι πρὶν τό γάμο τους βρίσκονταν ὑπὸ τὴν αὐστηρὴ κηδεμονία τοῦ πατέρα τους, καὶ μετὰ τό γάμο ὑπὸ τὴν αὐστηρὴ ἐπιτήρηση τοῦ συζύγου τους.

Ὅλα αὐτὰ εἶναι σέ γενικές γραμμές σωστά — ἂν καὶ προφανῶς ἰσχύουν γιὰ μιὰ μόνο κατηγορία γυναικῶν: ἀφοροῦν τίς ἐλεύθερες γυναῖκες καὶ ἰδιαίτερα τίς συζύγους πολιτῶν (καί, ὅπως θά δοῦμε, ὄχι ὅλες). Τό πρόβλημα δέν βρίσκεται στὴν ὀρθότητα τῶν διαπιστώσεων ἀλλὰ στὴν κοινοτοπία τους. Θά μπορούσε κανεὶς νὰ γράφει (καὶ πολλοὶ γράφουν) ἕνα ὀλόκληρο βιβλίο μὲ παρόμοιους συλλογισμούς, χωρὶς νὰ προκύπτει ἡ ἐνδεχόμενη ἰδιαιτερότητα τῆς ἐλληνικῆς περίπτωσης ἢ, πιό σωστά, τῶν ἐλληνικῶν περιπτώσεων. Ἰδια σχε-

δόν καὶ ἀπαράλλαχτα, ὅλα αὐτὰ ἰσχύουν γιὰ ὅλους τοὺς μὴ ἐλληνικούς πολιτισμούς τῆς ἐποχῆς — καὶ ἴσως γιὰ τοὺς περισσότερους πολιτισμούς, ὅλων τῶν ἐποχῶν. Γιὰ τό φεμινιστικό κίνημα τῆς δεκαετίας τοῦ '60 εἶχε κάποια σημασία ἡ καταγγελία ὅτι οἱ γυναῖκες ἦταν κοινωνικά ἀποκλεισμένες ἀκόμα καὶ στὴ φωτισμένη, λαμπρὴ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία. Ἀλλὰ γιὰ τὸν σημερινό ἱστορικό ἢ καταγγελία αὐτὴ δέν ἔχει μεγάλη ἀξία. Ἐνα τόσο διαδεδομένο χαρακτηριστικό τῶν ἀνθρώπων κοινωνιῶν ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα τοῦ ἱστορικοῦ καὶ ἐμπίπτει στὴ σφαῖρα στοχασμοῦ τῶν φιλοσόφων.

Στό βιβλίο τῆς Κλώντ Μοσσέ, ὅπως καὶ στά περισσότερα ἄλλα συναφῆ βιβλία, δέν βρίσκω ἀπάντηση σέ διάφορα ἐρωτήματα, πού μοῦ φαίνονται πολύ πιό ἐνδιαφέροντα. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια, δέν βρίσκω κἀν διατυπωμένα ἐρωτήματα τοῦ ἐξῆς εἶδους: Πῶς καὶ γιατί οἱ Ἕλληνες, σέ ἀντίθεση μὲ ἄλλους γείτονές τους, ὅπως π.χ. τοὺς Ἰουδαίους, υἰοθέτησαν ὡς κανόνα συζυγικῶν σχέσεων τὴ μονογαμία. Ὅλοι οἱ μελετητές μας βεβαιώνουν ὅτι ἐνῶ οἱ Ἕλληνες ἀπαιτοῦσαν ἀπὸ τίς γυναῖκες τους ἀπόλυτη πίστη, οἱ ἴδιοι «ἐντελῶς φυσιολογικά» (σ. 26) εἶχαν παλλακίδες ἢ ἐξουσίαζαν ἐρωτικά δούλες καὶ αἰχμάλωτες. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ὅμως, ὅσο καὶ ἂν τὴ γενικεύσουμε, δέν μπορεῖ νὰ ἐξισωθεῖ μὲ τοὺς διαδοχικούς, νόμιμους ἢ ἡμινόμιμους γάμους πολλῶν ἀνδρῶν ἄλλων πολιτισμῶν. Ἀκόμα περισσότερο, ἡ ἀκρίβεια τῆς διατύπωσης «ἐντελῶς φυσιολογικά» εἶναι ἀμφισβητήσιμη.

Ὡς παράδειγμα πολλαπλῶν δεσμῶν προσφέρεται συχνὰ ἡ δῆλωση τοῦ Ἀγαμέμνονα γιὰ τὴ Χρυσήδα. Τὴν παραθέτω σέ μετάφραση Ἀλεξ. Πάλλη:

*Ναί, κι ἀπ' τ' ἀπάρθενό μου ἐγὼ
τῆνε προκρίνω τέρι,
τὴν Κλυταιμῆστρα, τί μαθῆς χει-
ρότερη δέν εἶναι
στά κάλλη, μήτε στό κορμί, στὴ
γνώση καὶ στά χέρια (Α 113-5).*

Τί σαφέστερη ἀπόδειξη θά προσδοκοῦσε ἕνας μελετητὴς γιὰ τὴν οἰονεῖ

πολυγαμία τοῦ ὀμηρικοῦ ἀνδρα; Τό συμπέρασμα αὐτό ὥστόσο εἶναι ἀπατηλό. Ἡ δῆλωση τοῦ Ἀγαμέμνονα δέν παρατίθεται ἀπὸ τὸν ποιητὴ ὡς ἐπιβεβαίωση μιᾶς κοινῆς ἀποδεκτῆς πρακτικῆς. Γιὰ τὴν ἠθικὴ τοῦ ἔπους, ἡ ἐξομοίωση συζύγου καὶ ὑπόδουλης ἐρωμένης ἀποτελεῖ ὕβριν. Ἡ ὕβρις αὐτὴ εἶναι καθοριστικὴ γιὰ τὴν ἐκβαστὴ τῆς Ἰλιάδας καὶ θά ἐπαναληφθεῖ στὴν τραγωδία τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ βασιλιά στίς Μυκῆνες μὲ τὴν Κασάνδρα.

Κατὰ τὴ γνώμη μου, ἂν μᾶς βεβαιώνει κάτι ἡ ἐπικὴ ποίηση, αὐτό εἶναι ἡ ἰσχυρὴ ροπή πρὸς τὴ μονογαμία — παρὰ τὴ μεγάλη ἐξουσία πού διέθεταν οἱ βασιλεῖς καὶ παρὰ τίς πολεμικῆς συνθήκες διαβίωσης ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Τροίας. Τό ἐνδιαφέρον ἐρώτημα δέν εἶναι γιατί πολλοὶ Ἕλληνες ἐπέτρεπαν στὸν ἑαυτὸ τους τὴν πολυτέλεια τῶν ἐξωσυζυγικῶν ἐρωτικῶν σχέσεων (ποιά κοινωνία δέν διαθέτει παρόμοια παραδείγματα), ἀλλὰ γιατί ἡ κυρίαρχη ἠθικὴ ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τοὺς ἀνδρες νὰ τιμοῦν τὴ μιὰ καὶ μοναδικὴ τους σύζυγο μὲ ἐντελῶς ξεχωριστό τρόπο.

Θά φέρω καὶ ἕνα δεύτερο παράδειγμα, ἐξίσου προσφιλές στοὺς μελετητές. Παρουσιάζοντας τὴν Εὐρύκλεια, ὁ ποιητὴς μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Λαέρτης τὴν εἶχε ἀγοράσει μικρὴ κοπέλα μὲ πληρωμὴ εἴκοσι βόδια· καὶ συνεχίζει (σέ μετάφραση Ἀργύρη Ἐφταλιώτη):

*...καὶ μέσα στό παλάτι
τό ἴδιο μὲ τὴν ἀξία του γυναικα
τὴν τιμοῦσε,
μὰ ἀντάμα της δέν πλάγιασε...*

Γιὰ κάποιο λόγο, οἱ περισσότεροι μελετητές πού ἀρέσκονται νὰ ἐπαναλαμβάνουν τό ἀπόσπασμα αὐτό σταματοῦν στὴν πληροφορία ὅτι, κατ' ἐξαιρέση, ὁ βασιλιάς δέν διατηροῦσε ἐρωτικές σχέσεις μὲ τὴν ἀγορασμένη του δούλα (σ. 35). Πιό μεγάλο ἐνδιαφέρον ὅμως ἔχει ἡ ἐξήγηση αὐτῆς τῆς συμπεριφορᾶς πού συχνὰ ἀποσιωπᾶται. Γιατί ὁ ποιητὴς συμπληρώνει τὴν παρουσίαση ἐπισημαίνοντας, ὡς δεῖγμα χρηστῆς ἀντίληψης, ὅτι ὁ Λαέρτης, ἂν καὶ τιμοῦσε τὴν Εὐρύκλεια

όμοια με τή γυναίκα του, δέν πλάγιαζε μαζί της «νά μή χολιάση εκείνη», δηλαδή ή νόμιμη σύζυγος.

Κανείς δέν μπορεί νά κατηγορήσει τόν ποιητή για φεμινισμό — άν και όλοφάνερα τρέφει εκτίμηση για πολλές γυναίκες. Θά έπρεπε λοιπόν νά άναρωτηθούμε πώς και γιατί έπιβλήθηκε στην ήθική του έπος ό θαυμασμός για τήν έγκράτεια ενός βασιλιά που σέβεται τά αισθήματα τής συζύγου του; Σημειώνω μάλιστα ότι και τά δυό μου παραδείγματα προέρχονται από τήν έπική ποίηση. Σέ συγγραφείς τής κλασικής έποχής έχουμε άκόμα έντονότερη ροπή προς τή μονογαμία και τόν άμοιβαίο σεβασμό μεταξύ συζύγων.

Δέν είναι μόνο ή ροπή τών Έλλήνων προς τή μονογαμία που τούς ξεχωρίζει από πολλούς συγχρόνους τους. Οί Έλληνες όλων τών περιοχών, από τήν όμηρική μέχρι τήν κλασική έποχή, καταδίκασαν άπόλυτα τό γάμο μεταξύ όμοπάτριων και όμομήτριων άδελφών. Για τόν σημερινό άνθρωπο (και μάλιστα τόν ανθρωπολογικά και ψυχαναλυτικά ένημερωμένο) ή άπαγόρευση αυτή άποτελεί θέμαλιο του πολιτισμού. Οί ιστορικοί, ώστόσο, μάς βεβαιώνουν, πέρα από κάθε άμφιβολία, ότι στή φαραωνική και ιδιαίτερα τήν πτολεμαϊκή Αίγυπτο ή άδελφογαμία ήταν έπιτρεπτή — και όχι μόνο στους βασιλικούς κύκλους. Οί ίδιοι μάλιστα οι άρχαιοί Έλληνες ιστορικοί μάς βεβαιώνουν ότι και πολλοί Πέρσες είχάν έφεση προς τήν αίμομειξία. Πώς και γιατί οι Έλληνες τής αρχαϊκής και κλασικής έποχής (όχι όμως και τής πτολεμαϊκής) υιοθέτησαν μία πολύ αυστηρότερη ήθική στό ζήτημα αυτό;

Οί μελετητές έπαναλαμβάνουν, έπίσης συχνά, ότι στίς έλληνικές κοινωνότητες ό σύζυγος και πατέρας άσκούσε μεγάλη έξουσία σέ όλα τά μέλη τής οικογένειάς του. Η συμπεριφορά του προς τή σύζυγο και τά τέκνα, άκόμα και τά άρρενα, ήταν αυταρχική, όπως περίπου προς δούλους (άν και οι φιλόσοφοι τής αρχαιότητας ήταν κατηγορηματικοί στή διάκριση «δεσποτικής», «γαμικής» και «τεκνοποιητικής» σχέσης). Και πάλι ή διαπίστωση

αυτή είναι γενικά σωστή. Άλλά τό ένδιαφέρον έρώτημα και σ' αυτή τήν περίπτωση είναι πώς και γιατί, σέ αντίθεση μέ άλλους γειτονικούς λαούς, όπως τούς Ίουδαίους και κυρίως τούς Ρωμαίους, ή πατρική έξουσία τών Έλλήνων ήταν σχετικά περιορισμένη. Άρκεί νά θυμίσουμε ότι ό Ρωμαίος γιός, αντίθετα άπ' ό,τι ό Έλληνας, δέν χειραφετούνταν μέ τήν ένηλικίωση, αλλά όποτε, και κυρίως άν τό έπιθυμούσε ό πατέρας του. Για τή ρωμαϊκή χειραφέτηση άπαιτούνταν μάλιστα πολλαπλές εικονικές πωλήσεις του γιού σέ τρίτα πρόσωπα. Ποιές ήταν λοιπόν οι συνθήκες που όδήγησαν τούς Έλληνες σέ υιοθέτηση μιας διαφορετικής οικογενειακής τάξης;

Κατά τόν ίδιο τρόπο, θά θέλαμε νά ξέρουμε περισσότερα για τίς ιδιαιτερότητες του έλληνικού διαζυγίου. Όπως είναι γνωστό, στίς Έλληνίδες συζύγους άναγνωρίζόταν τό δικαίωμα νά έγκαταλείψουν τή συζυγική στέγη μέ πρόθεση τή διάλυση του γάμου. Οί περισσότεροι μελετητές άρκοῦνται στή ύπόθεση ότι αυτό στή πράξη θά ήταν σπάνιο. Πράγματι, δέν έχουμε λόγους νά πιστεύουμε ότι συνθηζόταν. Άλλά πώς κατέκτησαν στίς έλληνικές πόλεις οι γυναίκες ένα νομικό δικαίωμα που τό στερούνταν στίς περισσότερες ανατολικές κοινωνίες τής έποχής; Ούτε σ' αυτό τό έρώτημα έχω βρει άπάντηση (και λιγότερο άπ' όλους στους ιστορικούς του δικαίου, που δέν θέτουν σχεδόν ποτέ παρόμοια έρωτήματα).

* * *

Συναφές μέ τό γάμο είναι και τό ζήτημα τών έρωτικών σχέσεων. Στή μελέτη του έρωτα, ευτυχώς, έχει συντελεστεί άρκετή πρόοδος. Έτσι, γνωρίζουμε πιά (γιατί παλαιότερα τό άγνοούσαμε κι αυτό) ότι «ό έρωτας, ό πόθος, άκόμη τό πάθος, έπαιζαν... έναν όχι άδιάφορο ρόλο στίς σχέσεις μεταξύ άνδρών και γυναικών, άκόμη και μέσα στα πλαίσια τής συζυγικής ζωής» (σ. 180). Είναι ένδιαφέρον ότι πρέπει νά φθάσουμε στό τε-

λευταίο παράρτημα του βιβλίου τής Μοσσε για νά πληροφορηθούμε ότι οι άρχαιοί Έλληνες συνέβαινε κάποτε νά έρωτευτούν τίς συζύγους τους. Αυτό, κατά τή συγγραφέα, έχει προφανώς σημασία, γιατί ό κανόνας ήταν νά έρωτεύονται έταίρες ή νέους. Υποπευόμασε επίσης ότι και όρισμένες γυναίκες έρωτεύονταν τούς συζύγους τους. Τό μαρτυρούν αυτό κάποιες τραγωδίες, που άν δέν μιλούν πάντα καθαρά για έρωτα, προϋποθέτουν πάντως τήν έντονη ζήλεια τών άπατημένων γυναικών.

Νομίζω πάντως ότι, πάλι, τό ένδιαφέρον έρώτημα βρίσκεται άλλου. Υπάρχουν ένδείξεις ότι παντρεμένες γυναίκες έρωτεύονταν άλλους από τούς συζύγους τους; Οί πηγές μας δέν είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικές για τά αισθήματα τών γυναικών αλλά και οι σύγχρονοι μελετητές δέν τίς έχουν καταστήσει διαφωτιστικότερες. Γνωρίζουμε ώστόσο ότι οι άπιστίες τών γυναικών άπασχολούσαν τούς άρχαίους Έλληνες (τουλάχιστον όσο και τούς νέους). Οί αυστηροί νόμοι που επέτρεπαν άκόμα και τήν έπιτόπου, χωρίς δίκη, θανάτωση του μοιχου είναι άποκαλυπτικοί. Προκύπτει λοιπόν κατ' άρχήν ένα μεθοδολογικό πρόβλημα: Οί άρχαιοί Έλληνες ύπερηφανεύονταν για τίς άπιστίες τους και διακατέχονταν από φόβο για ένδεχόμενες άπιστίες τών συζύγων τους. Γιατί άραγε πρέπει νά συναγάγουμε από αυτό, όπως κάνουν όλοι σχεδόν οι μελετητές, ότι ή άπιστία τών άνδρών ήταν συνήθης ένω τών γυναικών σπάνια; Οί φόβοι τών άνδρών μπορεί νά ήταν ύπερβολικοί αλλά σίγουρα δέν ήταν έντελώς φανταστικοί. Άς άκούσουμε τόν ίαμβογράφο Σημωνίδη (σε μετάφραση Γιάννη Δάλλα):

Έχεις γυναίκα κ' ένας φίλος σου
κοπιάζει,
πώς νά τόν μπάσεις θαρρετά μέ-
σα στό σπίτι σου,
που άκόμα κι όποια παρασταίνει
τήν παρθένα,
εκείνη πρώτη θά βρεθεί νά στά
φορέσει;
Τ' άντράκι χάσκει κι από πίσω
ή γειτονιά του

Ω • και γράμματα γνωρίζω • και γράμματα

κρυφογελᾱ, κάνοντας χάζι πού
τήν έπαθε.

Τό γυναικάκι του καθένιας καμα-
ρώνει
και τή συμβία τ' άλλουνοῦ τή βροί-
σκει σκάρτη.

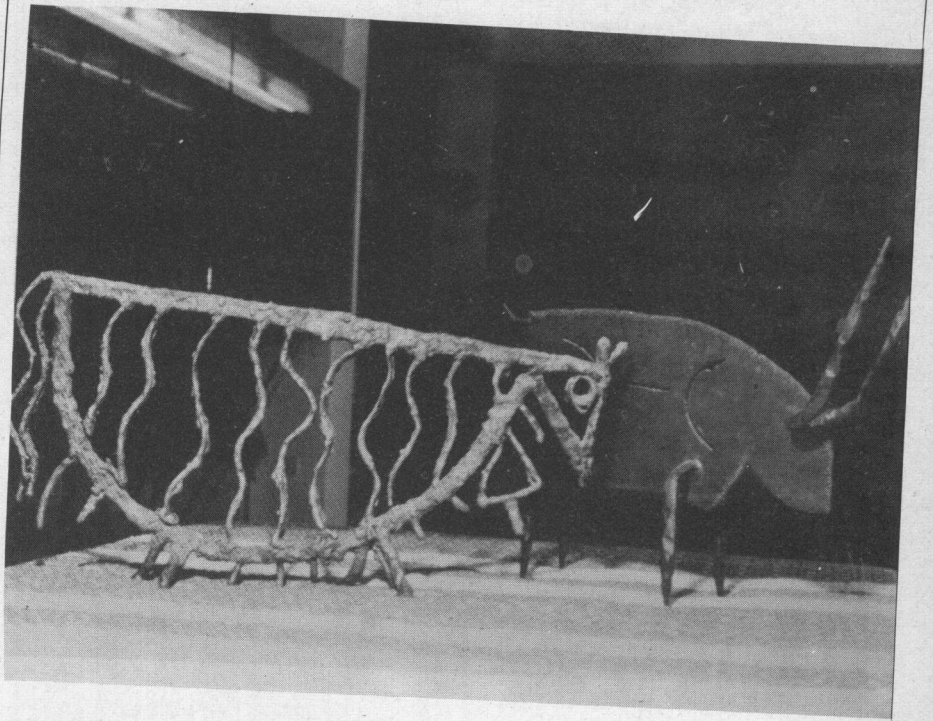
Βράζομε σ' ἴδια καζανιά και δέν
τό ξέρομε... (7.106-14).

Τό ένδεχόμενο αυτό, νά γίνει κάποιος σύζυγος περίγελως τῆς γειτονιάς, τό επιβεβαιώνει ἤδη ὁ Ἡσίοδος («μη γείτοσι χάρματα γήμης» 701), πού ἔζησε στήν πιό συντηρητική, ἀγροτική κοινωνία τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων. Οἱ ρήτορες τοῦ τέταρτου αἰῶνα πάλι βεβαιώνουν ὅτι οἱ ἀπιστίες τῶν γυναικῶν ὀδηγοῦσαν κάποτε σέ φόνους και δικαστικούς ἀγῶνες.

Οἱ ἄνδρες διακινδύνευαν, ἂν διακινδύνευαν, καταδίκης ἠθικῆς τάξης γιά τίς ἀταξίες τους, οἱ γυναῖκες πολλά περισσότερα. Ἄν λοιπόν οἱ πηγές μαρτυροῦν ὅτι ἡ ἀπιστία τῶν γυναικῶν ἀποτελοῦσε γεγονός, τότε θά πρέπει νά προβληματισθοῦμε σχετικά μέ τά κίνητρα μιᾶς τέτοιας συμπεριφορᾶς. Εἶναι δυνατόν, ἐκ προοιμίου, νά ἀποκλείσουμε τόν ἔρωτα; Καί ὅμως, οἱ σύγχρονοι μελετητές δέν κάνουν σχεδόν ποτέ λόγο γιά παράνομους ἔρωτες γυναικῶν. Οἱ ἀρχαῖοι τοὺς καταδίκασαν και αυτό κάνει τοὺς σύγχρονους νά τοὺς παραβλέπουν. Παραβλέποντας ὅμως τοὺς ἔρωτες τῶν γυναικῶν, ἀποδεχόμενα τήν κατηγορία τῶν ἀπατημένων συζύγων ὅτι οἱ γυναῖκες τους ἐνεργοῦσαν ἀπό λαγνεία — ἐνώ οἱ ἴδιοι ἀπό ἀγνά και ὑψηλά αἰσθήματα. Εἶναι ἐπιτρεπτή γιά τόν ἱστορικό μιᾶ τέτοια μεροληψία;

* * *

Περνῶ τέλος στό ζήτημα τῆς κοινωνικῆς θέσης τῶν γυναικῶν. Τό λάθος πού θά πρέπει νά ἀποφύγει ὁ ἱστορικός εἶναι νά ταυτίσει τίς γυναῖκες τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου μέ μιᾶ μόνο ομάδα γυναικῶν. Ὅπως χαρακτηριστικά δηλώνει στόν τίτλο της μιᾶ ἄλλη μεγάλη ἱστορικός, ἡ Σάρα Πόμεροῦ, γυναῖκες ἦταν και οἱ θεές, οἱ πόρνες, οἱ σύζυγοι και οἱ δούλες. Οὔ-



τε θά ἔπρεπε νά ταυτίζει κανείς τίς Ἑλληνίδες μέ τίς Ἀθηναῖες. Στό θέμα αυτό ἡ Μοσσε εἶναι ἀρκετά προσεκτική και σαφής. Ἄν ἀναφέρεται περισσότερο σέ ὀρισμένες μόνο κατηγορίες γυναικῶν, αυτό τό κάνει ἀπό ἐπιλογή, κυρίως λόγω τῆς φύσης τῶν πηγῶν. Εἶναι προφανές ὅτι τά περί γάμου, τά περί ἔρωτος, τά περί κοινωνικῆς συμμετοχῆς, πού συζητοῦν συνήθως οἱ μελετητές, ἀφοροῦν τίς συζύγους πολιτῶν, και μάλιστα Ἀθηναίων, ὄχι τίς δούλες ἢ τίς πόρνες (πού ἦταν συχνά και δούλες). Παρά τό ὅτι ὀρισμένοι ἱστορικοί δέν μπαίνουν στόν κόπο νά τά ἀποσαφηνίσουν αυτά, δέν θά ἦταν σωστό νά ὑποθέσουμε ὅτι τά ἀγνοοῦν. Γιά νά τό θέσουμε ἀπλά και κατηγορηματικά, στόν ἀρχαῖο ἑλληνικό κόσμο ἡ κοινωνική θέση τῆς γυναίκας ἦταν συχνά καθοριστικότερη ἀπό τό φύλο της. Ἡ σχετική νομοθεσία (και ὄχι μόνο ἡ νομοθεσία) ἦταν σέ τοῦτο σαφής: κάτι πού ἐπιτρεπόταν σέ μιᾶ ἑταίρα, ἀπαγορευόταν σέ μιᾶ σύζυγο· κάτι πού ἀποτελοῦσε προσβολή γιά μιᾶ ἐλεύθερη, ἦταν δεδομένο γιά μιᾶ δούλη· μιᾶ θεά εἶχε δικαιώματα πού γιά μιᾶ θνητή ἀποτελοῦσαν ἐγκλήματα.

Ἐπάρχει ὡστόσο και μιᾶ ἀκόμα πλευρά στό ζήτημα τῆς κοινωνικῆς θέσης τῶν γυναικῶν πού, ὅσο γνωρίζω, μόνο ὁ Σέντ Κρουά ἔχει ἐκθέσει μέ σαφήνεια στό μεγάλο του ἔργο γιά τήν Πάλη τῶν τάξεων στόν ἀρχαῖο ἑλληνικό κόσμο. Ἀκόμα και γιά τίς ἐλεύθερες γυναῖκες, συζύγους πολιτῶν, εἶχε μεγάλη σημασία ἂν ἀνηκαν στίς ἀνώτερες ἢ στίς κατώτερες τάξεις. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Ἀγγλοῦ ἱστορικοῦ ἔχουν μεγάλη σημασία, γιατί διαφοροποιοῦνται ἀπό τήν αὐθόρμητη ἀντίληψη τῶν πολλῶν. Ἡ καταπίεση και ἡ ἐκμετάλλευση τῶν γυναικῶν, ὡς γυναικῶν (δηλαδή ἡ καταπίεση και ἡ ἐκμετάλλευση πού ὀφείλονταν στό φύλο τους και ὄχι στήν κοινωνική τους τάξη), ἦταν ἀντιστρόφως ἀνάλογη τῆς κοινωνικῆς τους τάξης.

Ἡ γυναῖκα ἐνός φτωχοῦ ἀγρότη μοιραζόταν μέ τό σύζυγό της τόν καθημερινό μόχθο και ὑφίστατο τήν οἰκονομική ἐκμετάλλευση τοῦ μόχθου της, ὅπως κι αὐτός. Ἄν ἐξαιρέσουμε τοὺς τοκετούς και τίς ἐνδεχόμενες πρόσθετες οἰκιακές ἐργασίες πού προσέφερε, μοιραζόταν σέ μεγάλο βαθμό μέ τόν σύζυγό της τήν ἐλευθερία και

και γράμματα γνωρίζω • και γράμματα

τήν υποχρέωση τής κίνησης, τής εργασίας και τής κοινωνικής συναναστροφής. Η γυναίκα ενός πλούσιου γαιοκτήμονα μοιραζόταν τήν εργασία με τις οικιακές της βοηθούς, πάντα (έτσι τουλάχιστον προέβλεπε η ήθικη τάξη) μέσα στο σπίτι. Η οικονομική ισχύς τής οικογένειας στήν όποια ανήκε τής έδινε τό δικαίωμα να προστάζει τις δούλες της, αλλά τήν υποχρέωνε να άρχεται στήν κοινωνική συναναστροφή των οικιακών υπηρετών. Η άγρότισσα ύφιστατο τούς περιορισμούς τής τάξης της· ή πλούσια έλεύθερη τούς περιορισμούς τού φύλου της. Η σύγχρονη έρευνα αναφέρεται συνήθως στις πλούσιες και έλεύθερες γυναίκες, ίσως γιατί άντιστοιχούν περισσότερο στα πρότυπα των σημερινών μελετητών. Ο άρχαιος κόσμος όμως ήταν διαφορετικός από τόν σημερινό και, από τήν άποψη αυτή, πολύ πιό σύνθετος.

Τό έλπιδοφόρο μήνυμα είναι ότι, καθώς ένας κύκλος σπουδών για τις γυναίκες στον άρχαιο κόσμο πλησιάζει

ζει προς τό τέλος του, ένας νέος κύκλος σπουδών έχει άρχισει να διαγράφεται στον ιστοριογραφικό όρίζοντα. Από τόν πρώτο κύκλο μάθαμε ότι στον άρχαιο κόσμο υπήρχαν και γυναίκες. Μάθαμε ακόμα ότι ή θέση τους ήταν, σε γενικές γραμμές, κατώτερη από εκείνη των άνδρων. Μάθαμε δηλαδή όλα εκείνα που θα έπρεπε να γνωρίζουμε, αν δεν είχαμε παραπληνηθεί από τις σιωπές τής ιστοριογραφίας τού 19ου αιώνα. Ο νέος κύκλος άρχίζει να μάς διδάσκει σε τί διέφερε ή άρχαία Έλληνίδα από τήν άρχαία Ίουδαία, τήν άρχαία Περσίδα, τήν άρχαία Αίγυπτία, τήν άρχαία Ρωμαία. Σε τί διέφερε ή μία κατηγορία άρχαίων Έλληνίδων από τις άλλες. Αν σταθούμε τυχεροί, εκτός από τις διαφορές μπορεί να μάς φωτίσει και τις αίτιες των διαφορών.

Κυρίως όμως, και αυτό ίσως είναι τό πιό ένδιαφέρον, ο νέος κύκλος άρχίζει να μάς αποκαλύπτει τις στρατηγικές που έπεξεργάζονταν οι διάφορες κατηγορίες Έλληνίδων για να

έξουδετερώσουν (σε κάποιο τουλάχιστον βαθμό) τούς περιορισμούς που τούς επιβάλλονταν. Γιατί τελικά, όπως ξέρουμε (ή όπως θα έπρεπε να ξέρουμε), όπου υπάρχει καταπίεση, έκμετάλλευση και άποκλεισμός, εκεί δημιουργούνται και οι άντίστοιχες άμυνες. Ο πρώτος κύκλος γυναικείων σπουδών έμφανίζει τις γυναίκες ως παθητικά υποκείμενα. Ο δεύτερος ως ένεργούς πρωταγωνιστές. Με τή δυναμική που αναπτύσσεται, προσδοκούμε να μάθουμε περισσότερα και ουσιαστικότερα πράγματα για τόν άρχαιο κόσμο απ' όσα μάς έχει διδάξει μέχρι στιγμής ή ιστοριογραφική παράδοση που θεμελιώθηκε τόν 19ο αιώνα και που οι πρώτες γυναίκες σπουδές δεν κατάφεραν πλήρως να άντιστρέψουν.

* Τό παρόν κείμενο γράφτηκε με τήν ευκαιρία τής έλληνικής μετάφρασης τού βιβλίου τής Κλώντ Μοσέ, *Η γυναίκα στην άρχαία Έλλάδα*, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1991.

Caston Deschamps στους δρόμους της Μικρασίας

ΟΔΟΠΟΡΙΚΟ 1890 -
ΧΙΟΣ - ΣΜΥΡΝΗ -
ΑΓΙΔΙΝΙ - ΕΦΕΣΣΟΣ -
ΚΑΡΙΑ - ΠΙΣΙΔΙΑ

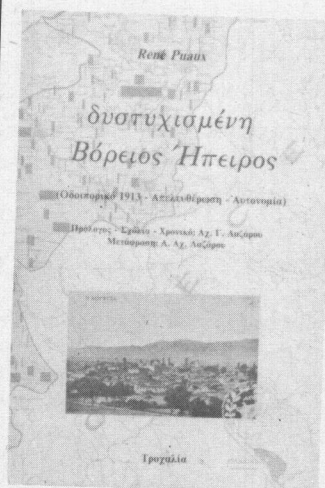


- Μια συναρπαστική περιήγηση σε χώρους μαγικούς φορτισμένους με ιστορία χιλιετηρίδων όταν ακόμη έσφυζαν από τήν δημιουργικότητα του ελληνισμού.
- Ο ελληνιστής και αρχαιολόγος Deschamps δεν «περιηγείται» αλλά η ελληνο-

μάθειά του και η πολυετής παραμονή του στην Ελλάδα και στην Μικρασία του επιτρέπουν τήν ακριβή περιγραφή, τήν διεισδυτική ανάλυση και τέλος εξαγωγή συμπερασμάτων για τήν Οθωμανική Τουρκία, τόν ρόλο του ελληνισμού, τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες των ελλήνων και των αρμενίων. Έτσι λοιπόν οι γοητευτικές περιγραφές τόπων, τοπίων και ανθρώπων συμπληρώνονται από σκέψεις και παρατηρήσεις εξαιρετικής σημασίας. Σελ. 344, 79 φωτογραφίες έγχρωμες και ασπρόμαυρες, και εκτός κειμένου δύο πανοράματα πολύπτυχα της Σμύρνης, ένα της Αττάλειας, ένα τοπογραφικό χάρτη της Σμύρνης και πέντε έγχρ. κάρτες, 3.500 δρχ.

Ρενέ Πινώ δυστυχημένη βόρειος ήπειρος

ΟΔΟΠΟΡΙΚΟ 1913 -
ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ -
ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ



- Ένα εξαιρετικά επίκαιρο βιβλίο που καταγράφει με απόλυτη πιστότητα την εικόνα των κατοίκων και του χώρου της βορείου Ηπείρου τήν εποχή που τήν επισκέφτηκε ο Ρενέ Πινώ. Οι πενήντα φωτογραφίες που τράβηξε ο συγγραφέας

αποτελούν τήν απόδειξη των ισχυρισμών του συγγραφέα.

- Η έκδοση συμπληρώνεται με 274 σχόλια και Χρονικό του βορειοηπειρωτικού αγώνα από τήν γέννησή του έως σήμερα.
- Τέλος εκτός κειμένου έχει προστεθεί ένας μεγάλος έγχρωμος γεωγραφικός και εθνογραφικός χάρτης (58 x 86 εκατοστά) της Βορείου Ηπείρου με τό παράρτημά του όπου καταγράφονται όλες οι πόλεις και τα χωριά με τόν πληθυσμό τους.
- Μετάφραση Α.Αχ. Λαζάρου, Πρόλογος-Σχόλια-Χρονικό Αχ.Γ. Λαζάρου, σελ. 258, 50 φωτογραφίες, 2.500 δρχ.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ τροχαλία ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Γριβαίων 5 (Πάροδος Σκουφά 64) 106 80 Αθήνα - Τηλ. 3646426

“Ελληνες, οἱ γιοί τῆς βροντῆς

τά «κατά Μάρκον» τοῦ Ν. Γκάτσου

«...καί ἐπέθηκεν αὐτοῖς ὀνόματα
Βοαναργές, ὅ ἐστιν υἱοί βροντῆς»

Κατά Μάρκον Εὐαγγέλιο

«Ἐγὼ δὲν εἶμαι ποιητής
τραγοῦδία νά ταιριάξω
καί μοῦ τὰ φέρονε ὁ ἀργιλῆς
καί τὰ κατασκευάζω»

Μάρκος Βαμβακάρης

Τά σημάδια πυκνώνουν, δέν πρόκειται πλέον γιά τά μεμονωμένα αἰσθητικά ἐθνικιστικά σκιρτήματα τῶν ἀρχῶν τῆς δεκαετίας τοῦ '80. Μέσα στή γνωστή περίοδο κρίσης πού διατρέχει τήν ἑλληνική κοινωνία σήμερα, τό λεγόμενο ἐθνικό ζήτημα ἐπανεμφανίζεται. Μέ μορφές πού διαφέρουν, αὐτό εἶναι προφανές, ἀλλά πού ὅμως συμπίπτουν στό διά ταῦτα. Μιά νέα ἐθνική παλιγγενεσία ἀναγγέλλεται: πηγές τῆς, ποιές ἄλλες, ἀπό ἐκείνες τίς παλιές, τίς ἀμετάλλακτες, τίς αἰκίνητες καί ἀκίνητες, τίς διαχρονικές: τό «ἀθάνατο νερό» καί ἡ «ἑλληνική γραμμή», ἀπό κοινού μέ τήν «κοινότητα». Ἐπί τόν Ἰωνα Δραγοῦμη καί τόν Περικλῆ Γιαννόπουλο μέχρι τόν «κυτταρικό ἀστοχωρικό» Καραβίδα καί τούς κεντρικούς ἐθνεγέρτες τοῦ Μεταπολέμου, χωρίς νά ξεχνᾶμε τή γενιά τοῦ '30, ὄχι μόνο τή «λογοτεχνική» ἀλλά καί κυρίως τή ρεμπέτικη, στεφανωμένοι ὅλοι αὐτοί καί ὅλα αὐτά μέ τήν «ἀναστάσιμη» ἐλπίδα τῆς ὀρθοδοξίας.

Ἐπιφορμή γι' αὐτές τίς σκέψεις ἀποτέλεσαν τά «Κατά Μάρκον» τραγοῦδία τοῦ ποιητῆ Νίκου Γκάτσου.¹ Τραγοῦδία Κατά Μάρκον, δηλαδή ἐμπνευσμένα (καί ἀφιερωμένα;) ἀπό τόν εὐαγγελιστή Μάρκο, «μιάς καί ὁ Μάρκος ἔγραψε τό Εὐαγγέλιο τοῦ “παρόντος χρόνου” τῆς ζωῆς, τῆς δράσης, τοῦ πάθους καί τῆς ἀνάστασης τοῦ Χριστοῦ».² Ταυτόχρονα ἐμπνευ-

σμένα καί ἀπό ἕναν ἄλλο Μάρκο, τόν Μάρκο Βαμβακάρη, «αὐτόν τόν “ἄ-θαῖο ἀμαρτωλό”... σύμβολο ρεμπέτικῆς ἀντιεξουσιαστικότητας καί ἀναρχικότητας ἀλλά καί Μη-δ-ενικότητας».³

«Ἄνοιγες πόρτα στό φεγγάρι
κι ἔλεγες δύσκολα τό ναί.

Πουλιὰ τό στόμα σου γεμάτο
ἢ ἀλφαβήτα σου μισή
ὅμως τά πάνω ἔφερνες κάτω
ἔτσι ὅπως τό “θελες ἐσύ...”

Γειά σου ρέ Μάρκο Βαμβακάρη
τῆς μοναξιάς μας οὐρανέ
μεγάλε καί παντοτινέ».

Τό φόντο τῆς ποιητικῆς δημιουργίας, πού πιστά ἀποτυπώνει ὁ Στ. Ξαρχάκος, εἶναι ἡ «Ἑλλάδα (πού) ἀντιμετωπίζει τόσες “συμμαχικές” ἀδικίες καί τόσες ἐπιβουλές ἐχθρῶν καί λεγομένων “φίλων” μέσα σ’ ἕναν κόσμο ἀγριότητος. Καί αὐτή, βέβαια, ἢ προσέγγιση θέτει, αὐτόματα, θέματα ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ καί, ἀσφαλῶς, καί θέματα στάσης Ἑλλήνων καί, ὅπωςδήποτε, θέτει πρόβλημα ἀναθεώρησης τῆς στάσης αὐτῆς καί τῆς πολιτικῆς τῆς “καρπαζιάς”, τῆς “αὐτοθυσίας” καί τῆς “ἐθελοδοουλείας” σέ ἕναν καιρό ἔσχατης κρίσης τοῦ ἑλληνισμοῦ, λίγα μόλις βήματα πρὶν ἀπό μιά, τελική, ἐθνική συρρίκνωση, ἀπορρόφηση ἢ καί ἐξουθένωσή μας».⁴ Ἐτσι αὐτό πού χρειάζεται εἶναι νά πάψουμε νά λέμε ναί, γιατί οἱ «ἠθικοί “Ελληνες»

«δέν σκύβουνε τό κεφάλι
καί δέν κάνουνε τεμενάδες πάλι
στόν τύραννο καί στόν προδότη».

Οἱ ἠθικοί καί «ἀσυμβίβαστοι» Ἑλληνες, ἄρα, πρέπει νά ξεφορτωθοῦν τούς χρεοκοπημένους ἡγέτες τους, γιά νά ἀνανήψει ἡ Ἑλλάδα, πού εἶναι σήμερα μιά «κιοτεμένη κότα».⁵

«Μ’ ἕνα μάτι μ’ ἕνα δόντι

μέ βαμμένα τά μαλλιά
σκαρφαλῶσαν οἱ γερόντοι
στῆς πατρίδας τά σκαλιά.

Καθὼς πᾶν γιά τὰ ὀγδόντα
ἴδιοι καί παράλληλοι
τό πολὺ γιά καμιά τσόντα
εἶναι πιά κατάλληλοι.

Μά γιά νά σωθεῖ ἡ Ἑλλάδα
στός καιροῦς τούς ὑστατους
βρεῖτε κάπου ἕναν Καιάδα
καί γκρεμοτσακίστε τους.

Μᾶς φλομῶσαν οἱ παπποῦδες
μέ ψευτιές καί φούμαρα
λές καί εἶμαστε ἀλεποῦδες
πού μασᾶνε κούμαρα».

Καί ἀμέσως μετὰ μιά ἀναλαμπή αἰσιοδοξίας, ἀφοῦ θά ἔχουμε ξεμπερδέψει μέ τή γεροντοκρατία, βιολογική καί μορφωτική, ὁ προφήτης-ποιητής θά ἀχνοδιαγράψει τή Μεγάλη Ὑπόσχεση:

«Θά ῥθουν ἄλλα χρόνια
μ’ ὄνειρα κι ὀράματα
δίχως λόγους σέ μπαλκόνια
κι ἄχρηστα προγράμματα».

Ἡ ἀνάγκη κατάθεσης αὐτῆς τῆς ὑποσχετικῆς δέν μπορεῖ παρά νά προσλάβει στόν «μονήρη καί ἀπροσκύνητο» Νίκο Γκάτσο μιά ἐξατομικευμένη φόρμα, δεικτική, σχεδόν ἐπική, ἀφοῦ καλύπτει καί ἐκφράζει ὅλα τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα πού δομοῦν ἕναν γενέθλιο τόπο, δηλαδή τή γλῶσσα καί τήν γῆ-πατρίδα:

«...Τοῦ μένει (τοῦ ἀνθρώπου)
μόνο στή ζωῆ
μιά γλῶσσα μιά πατρίδα

1. Πρῶτος ὁ μουσικοσυνθέτης Σταῦρος Ξαρχάκος μᾶς πληροφόρησε γι' αὐτά σέ ἕνα τετρασέλιδο τοῦ Ἑπταήμερου τῆς ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ (28.4.91), γιά νά ἀκολουθήσει ἕνα δισέλιδο ἀφιέρωμα τῆς Μικέλας Χαρτουλάρη στή ΝΕΑ (8.6.81).

2. Σταῦρος Ξαρχάκος, στό ἴδιο.

3. Στό ἴδιο.

4. Στό ἴδιο (οἱ ὑπογραμμίσεις δικές μου).

5. Στό ἴδιο (ὑπογράμμιση δική μου).

6. Τάσος Λιγνάδης, Διπλή ἐπίσκεψη σέ μιά ἡλικία καί σ' ἕναν ποιητή. Ἐνα βιβλίο γιά τόν Νίκο Γκάτσο, ἐκδ. ΓΝΩ-ΣΗ, 1983.

καὶ γράμματα γνωρίζω • καὶ γράμματα

ἡ πρώτη του παρηγοριά
καὶ ἡ στερνὴ του ἐλπίδα...».

«Γιὰ δέστε κείνο τό παιδί
μέ τὰ γερά του χέρια
πὼς ὁδηγεῖ τ' ἀδέρφια του
ν' ἀνέβουν ὡς τ' ἀστέρια».

Γιὰ τοὺς ἀσχολουμένους μέ τήν λογοτεχνία (λογοτέχνες, ποιητές, θεωρητικούς, κριτικούς) εἶναι γνωστό ὅτι ὁ Νίκος Γκάτσος ἀπό... τὰ γεννοφάσκια του, μέ τήν πρώτη γραφή τῆς Ἄμοργου σέ ἡλικία 32 ἐτῶν, εἶναι κάποιος πού θεᾶται «τό κάλλος τῆς οὐσίας». ⁶ Στρατευμένος στόν ὑπερρεαλισμό, πράγμα πού σήμαινε μιά ὀλοκληρωτική «ἀποδέσμευση τοῦ ὑποσυνειδήτου» ἀπό τή μιά, ἀχθοφόρος τῆς «ἰθαγένειάς» του ἀπό τήν ἄλλη. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Τ. Λιγνάδης «... ἐνδεικτικότερα ἀπό κάθε ἄλλον τῆς γενιάς του ὁ Νίκος Γκάτσος πέτυχε νά ἐντάξει σέ ἕνα κώδικα ἰθαγένειας τό ξενόφερτο ὑπόδειγμα. Ἐπεξεργασία ἀφομοιωτική τοῦ δανείου, πού ἀποτελεῖ προϋπόθεση γνήσιας δημιουργίας. Αὐτή ἦταν ἡ κράση του, ἡ λυρική του ἰδιοσυγκρασία». ⁷ Μέ ἄλλα λόγια, ἦταν ὁ πλάστης μιᾶς συγχώνευσης παρά μιᾶς μετωνυμίας. Ἦταν καί ὁ «ἴδιος» καί ὁ «ἄλλος», καί ἀντίστροφα, ἔχοντας ἐγκολπωθεῖ τή διαβόητη μεταφορά *je est un autre*· δηλαδή, οὔτε *je suis un autre* (μεταπράττης) οὔτε *je suis le même* (εἶμαι ὁ ἴδιος), βράζοντας στό ζουμί μου. Ὁ κατακατημένος τόπος μπορούσε, ἔτσι, ἄνετα νά νυμφεύεται τόν ἕναστρο ὑπερρεαλιστικό οὐρανό, ἡ μεγάλη ὑπόσχεση νά ἐκκοσμικεῖται καί, γιατί νά φοβόμαστε τίς λέξεις, νά καθοδηγεῖ, ἢ τουλάχιστον νά δημιουργεῖ. Τό ἐθνικό σύνορο νά χάνεται στήν παγκοσμιότητα, στή διαφορά καί ταυτόχρονα αὐτές νά τό νομιμοποιοῦν, νά τό συνδράμουν, γιά μιά πελώρια βουτιά «στά χαλασμένα δόντια μιᾶς ἄλλης ἀκρογιαλιάς».

Πῶς προέκυψε λοιπόν αὐτή ἡ «στροφή» τοῦ ποιητῆ; Πῶς μέσα ἀπό τήν «αὐτόματη γραφή» — ἡ Ἄμοργός γράφηκε μέσα σέ μιά νύχτα —, μέσα ἀπό τήν αἰνιγματική καί ὑπαινικτική ἀποκάλυψη τῆς ὑπαρκτῆς πραγματικότητας, τό σαρκασμό, τήν εἰρωνεία,

τή μαγεία καί τόν νιχιλισμό τῆς ἐφειβείας, περάσαμε σέ μιά ρητή καί μονοσήμαντη διεκδίκηση τῆς ἐθνικιστικῆς αὐτάρκειας, καί μάλιστα συνδυεμένης ἀπό ἕναν ἔρποντα ἀποκλεισμό αὐτοῦ πού διαφοροποιεῖ, ἔστω (ἔστω;) καί ἂν ἡ καταγγελία τοῦ ποιητῆ ἀφορᾷ τή «γεροντοκρατία»; «Θαρσεῖτε λέγω, θαρσεῖτε ὁ λαός τοῦ Θεοῦ». Ἀντισταθεῖτε, θαρσεῖτε, προχωρήστε, ὅπως ὁ βαμβακάριος συμβολισμός, πού δέν ἔλεγε «εὐχολα τό ναί».

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στήν ποίηση τοῦ Νίκου Γκάτσου, στήν Ἄμοργό δηλαδή, εἶναι ἐκδηλη, πασιφανῶς λαλούμενη, ἡ ἐγερτήρια ἐγκληση τῆς ἰθαγένειας, ἡ διεκδίκηση μιᾶς ταυτότητας, ἡ ἀναζήτηση τοῦ ριζώματος σέ ἕνα κατ' οὐσία καί τυπολογικά ἐλληνικό τοπίο. ⁸ Ἀπό αὐτή τήν ἀποψη ἡ ἱστορική-νοηματική συνέχεια εἶναι διασφαλισμένη, παρ' ὅλες τίς «ὑπερβολές» τῆς σημερινῆς κατάθεσης. Παρ' ὅλες; Δέν θά σταθοῦμε στήν ἀπόλυτη ὑποστήριξή του γιά τήν «αὐτονομία τοῦ καλλιτεχνικοῦ φαινομένου» πού παλαιότερα ⁹ διεκδίκησε· οὔτε καί στήν προφανή ἀντινομία πού αὐτή ἡ ἔνθερη συνηγορία ἐγκλισητῶν μέ τήν σημερινή *προσωπική καί λογική* αὐτοαναίρεσή του, αὐτοῦ τοῦ ἄλλοι ὑπερρεαλιστικοῦ ὄντος, τοῦ πάλαι ποτέ ἐραστή τοῦ τυχαίου. Ἀντίθετα, διεκδικώντας γιά τόν ἑαυτό μας τήν ἑτερότητα τῶν ἄλλων καί τήν αὐτονομία τῆς συλλογικῆς μας ζωῆς, θά ἀποπειραθοῦμε νά ἀνιχνεύσουμε τόσο τήν ἰδεολογική-εἰδολογική νομιμοποίηση τοῦ διαβήματός του, ὅσο καί τό πλαίσιο ἀλλά καί τήν προοπτική πού ξανοίγει, τουλάχιστον ὡς πρός τίς νέες κυοφορίες στό χῶρο τῶν ἰδεῶν σήμερα.

Μιά πρώτη παρατήρηση ἐπιβάλλεται. Ἡ ἔνθετη «στροφή» τοῦ ποιητῆ, ἡ ἔμπνευσή του ἀπό τό Κατά Μάρκον Εὐαγγέλιο, ἀπό τήν «ἀναστάσιμη» ὑπόσχεση τοῦ εὐαγγελιστῆ, δέν μπορεί παρά νά προσημαίνει μιά Μεγάλη Ἐπιστροφή. Ἐπιστροφή τοῦ θρησκευτικοῦ στοιχείου, πού καθίσταται ἐπείγουσα, ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ, γιά νά πληρῶσει ἕνα συλλογικό καί ὑπαρξιακό κενό, ἕνα κενό πού χρήζει μιᾶς ἀθθεντικῆς κοσμολογικῆς ἐ-

πένδυσης, καθολικῆς, συμπαντικῆς. Ἡ ἐκκοσμίκευση τοῦ θρησκευτικοῦ στοιχείου, ἡ συμφιλίωσή του μέ τή ζωή, τήν πραγματική ζωή, εἶναι ἡ ἀπάντηση πού δίνεται στήν ἐγκόσμια ἀγωνία τοῦ «τέλους τῶν ἰδεολογιῶν». Στήν οὐσία τό πρόβλημα ἐδῶ προκύπτει ἀπό τήν ἀπουσία τοῦ πολιτικοῦ στοιχείου, τῆς πολιτικῆς πράξης, πού πλέον καθίσταται προφανῆς ἡ ἀδυναμία της νά συνεχίσει τήν «ὀρθολογική», ἐνσωματωτική πορεία της. Ἄς κρατήσουμε γιά τήν ὥρα αὐτή τήν παρατήρηση, πού ἴσως ἀπό μιά πρώτη ματιά νά μᾶς φαίνεται κοινότοπη, ὄντας ἀνυποψίαστοι ἀκόμα γιά τίς νέες συνθέσεις πού στή βάση της κυοφοροῦνται.

Ἡ συμβολική ἀναφορά στόν Μάρκο Βαμβακάρη, πού δέν ἔλεγε «εὐχολα τό ναί», εἶναι σαφές ὅτι ἀνακαλώντας τό πρόβλημα τῆς παράδοσης καί μάλιστα στήν πιό ριζοσπαστική του ἐκδοχή, τήν ἀντιστασιακή, ἐγκλισητῶν τήν ἀναγκαία συνέχεια μέσα σέ μιά ἀλληλουχία συγκροτησιακῶν γεγονότων-ἀρχῶν τοῦ ἐθνικοῦ κράτους. Πόσο ὅμως αὐτός ὁ συγκεκριμένος συμβολισμός μπορεί νά νομιμοποιήσει αὐτό τό διάβημα; Κατά πόσο μπορούμε νά ἐξομοιώσουμε εἰδολογικά τήν περιθωριακή κουλτούρα τοῦ ρεμπέτη Βαμβακάρη καί τοῦ κόσμου πού ἐξέφραζε μέ τήν ἐκκεντρική «περιθωριακότητα» τῶν ποιημάτων τοῦ Ν. Γκάτσου; Κατά πόσο μπορούμε νά ταυτίσουμε τίς διαδοχικές ἐγκλήσεις πού ἀπορρέουν ἀπό τίς δύο αὐτές συν-κρίσεις;

Τό κοινό τοῦ ρεμπέτη (Βαμβακάρη), κοινό κατά βάση ὑποπρολεταριακό, ἔστω καί ἂν τό ὁμώνυμο τραγούδι τραγουδιέται καί ἀπό τήν ἐργατική τάξη, ¹⁰ διαδηλώνει «τήν ἥρωική αἴγλη τῆς προσωπικῆς ἀντίστασης». Ὁ τύπος τοῦ ὑποπρολετάριου, ἀπεκδυόμενος κάθε συλλογικό προσ-

7. Στό ἴδιο, σελ. 81.

8. Στό ἴδιο, σελ. 97.

9. Ἀλεξ. Ἀργυρίου, *Διαδοχικές ἀναγνώσεις Ἑλλήνων ὑπερρεαλιστῶν*, ἐκδ. ΓΝΩΣΗ, 1989.

10. Στάθης Δαμιανάκος, *Κοινωνιολογία τοῦ ρεμπέτικου*, Ἑρμείας, 1976.

διορισμό, αντικειμενικά ανέντακτος, είναι ο άεργος, ο άνεργος, ο εύκαιριακός εργάτης, ο πλάνητας. "Όπως έπισημαίνεται, «ή φιγούρα του μάγκα αποτελεί ένα άμφίρροπο παράδειγμα για όλη τήν εργατική τάξη»,¹¹ καί θα προσθέταμε ότι όταν τό ρεμπέτικο τραγούδι μπαίνει στα «σαλόνια», ή σωστότερα όταν οι θαμώνες των «σαλονιών» συχνάζουν στα ρεμπετομάγαζα, αυτό μπορεί νά συνεπάγεται τήν αλλαγή τής κοινωνικής λειτουργίας του, δέν προδιαγράφει όμως τίποτα τό «θετικό» ούτε ως προς τήν ιδεολογική σημαντική του ούτε ως προς έναν έπαναπροσανατολισμό του παραδοσιακού του άκροατηρίου. "Εστω καί αν τό ρεμπέτικο τραγούδι καί φυσικά ο Μάρκος Βαμβακάρης, πού αυτοπροβάλλεται καί ως πατέρας του είδους, άφετηριάζονται από μία έθνική καταστροφή (ξεριζωμός των Έλλήνων τής Μικράς Ασίας, πρόσφυγες κ.λπ.), αυτή μετασχηματίζεται, χάνει κάθε στοιχείο οικείας αναφοράς, άταξικοποιείται κατά κάποιον τρόπο, από τήν άποψη ότι διαρκώς κινείται στα όρια τής υποκυκλοφορίας-αντικουλτούρας των νεοσυγχροτημένων αστικών κέντρων. "Η κοινωνική έξαθλίωση καί ο «ταξικός κομπορμισμός» ζευγαρώνονται, προκρίνεται καί υπεραξιολογείται ένας προσωπικός (μέ τήν έννοια του άτομικιστικού) έκκεντρισμός, κατά συνέπεια κάθε άρετή, κάθε επίκληση μιās ήθικης άρχής πού θα παρέπεμπε σε μία γνήσια άπόπειρα άνασυγκρότησης, άναγέννησης τής ομάδας, πόσο μάλλον του έθνους..., είναι άδιανόητη. "Όπως πολύ περιεκτικά τό συνοφίξει ο Στ. Διαμιανάκος: «Στήν άνεση προσπάθεια συμπιλίωσης του "έγώ" μέ τόν έξω κόσμο καί τήν άπόρριψη των σαρκικών απολαύσεων των άνατολικών φιλοσοφιών ή τήν άφιέρωση όλόκληρης τής γήινης ζωής στην προετοιμασία τής ούράνιας τής χριστιανικής φιλοσοφίας, ή ρεμπέτικη κοσμοθεωρία άπαντά μ' έναν άκρατο νιχλιστικό ύλισμό, ο οποίος προτρέπει στο γλέντι, τό πιοτό, τίς γυναίκες καί τό χασίσι, στην έκμετάλλευση κάθε στιγμής πού περνάει για τήν ίκανοποίηση γήινων άπολαύσεων». ¹² Ίδου μερικιά από τούς

στίχους του Μάρκου Βαμβακάρη, αυτου «άθώου άμαρτωλού» κατά Σταυρο Ξαρχάκο καί Ν. Γκάτσο, πού όχι μόνο δέν ήταν άμαρτωλός, ούτε καί άθώος, ούτε καν «έθνεγέρτης», άφου καί καθολικός κατά τό θρήσκευμα ήταν καί βασιλόφρονος συνειδητός καί μάλιστα σφοδρός άντιβενιζελικός έδηλώνει:¹³

«...κι άφου στή μαύρη γής θά μπει
μιά μέρα τό κορμί μας...»

ή

«σ' αυτή τή ψεύτικη ζωή πού μιά
φορά τή ζούμε
πρέπει νά τή γλεντήσουμε όπως
καί νά τή βρούμε».

Παράλληλα, σακρώνει στίχους καί τραγούδια πού δέν επιδέχονται καμιά ιδεολογική οικειοποίηση, ό,τι καί αν περιγράφουν, άνταποκρίνονται όπως στή δύναμη, τή σκληρότητα καί τόν κουτσαβακισμό του υποπρολεταρίου:

«Θέλω νά γίνω ισχυρός ώσάν τόν
Μουσολίνι
ώσάν τόν Χίτλερ ζόρικος π' ούτε
φιλή δέ δίνει
σάν τόν Κεμάλ πού έκανε μεγάλη
τήν Τουρκία
καί κάνουν κόζι οι "Έλληνες κι
έχουνε άπορία
κι εσύ βρέ Στάλιν άρχηγέ του κόσμου
τό καμάρι
όλοι οι εργάτες σ' άγαπούν γιατί
είσαι παλικάρι». ¹⁴

Τό πρόβλημα τής ταυτότητας ή τό άπόλυτο έθνος

"Εγινε νομίζουμε σαφής ή ριζική άσυμβατότητα άνάμεσα σε αυτά τά δύο διαβήματα. "Όπως επίσης είναι καθάρό ότι έδω προκύπτει ένα πρόβλημα έθνικής ταυτότητας. Για νά τό πούμε καλύτερα: ή κρίση ένταξης σε μία κοινότητα πού άποσυντίθεται ή πού, σε κάθε περίπτωση, βρίσκεται σε κρίση βιώνεται καί εκφράζεται μέ έναν τρόπο πού άποσυνδέει πλήρως τό έθνικό από τό κοινωνικό στοιχείο, αν φυσικά πρέπει σε αυτά νά αναζητήσουμε τή ρίζα του κακού. "Η έθνική ταυτότητα, έκλαμβανόμενη στην πιο ιδεατή της μορφή, αυτή τής αυτοσυ-

νειδησίας, του φόβου του ξένου, καί κατά συνέπεια τής περιχαράκωσης στα φυσικά όρια τής χώρας, καί τήν έπιστροφή στις ρίζες, γίνεται τό όχημα αυτοκάθαρσης του έλληνισμού. "Η «σημερινή Έλλάδα», όπως σχολιάζει ή μάλλον θα λέγαμε έρμηνεύει ο Σταυρος Ξαρχάκος, «έχει γίνει ο περιγελως του κόσμου ενώ ταυτόχρονα κινδυνεύει, μέ τέτοιους κυβερνήτες καί μέ μία ζωή κραιπάλης καί σπατάλης νά ξανακαταπατηθεί από Τούρκους, Σκοπιανούς κι' Αρβανίτες. Καί για

«νά μή θάψουν μέ κοτρόνια
άλλα τετρακόσια χρόνια»
τής φωνάζει μέ όργη
«κανε μόκο κατεργάρα
μή σε πνίξω στο Νιαγάρα
πού 'νιγες άντί για φως μου
ο περιγελως του κόσμου».

"Η έννοια του έλληνισμού, πού άπειλείται, δέν είναι άφηρημένη, αλλά σαφώς προσδιορισμένη, γλωσσα-πατριδα-γή συνιστούν τόν άναντικατάστατο τρίπτυχο συμβολισμό. "Ενας συμβολισμός πού σκοπεύει άπευθείας στην «ψυχή του έθνους», στην «αίώνα έλληνική ευθύνη».

«Τούτος ο τόπος είν' ένας βράχος
σά σπαθί κοφτερός
πού σοφός ο καιρός
θά τόν κάνει τραγούδι μιά μέρα—
καί θά 'ρθουν εποχές
πού οι φτωχές μας ψυχές
τό σκοπό του θ' άκοούν στον άγγε-
ρα».

11. Στο ίδιο, σελ. 143.

12. Στο ίδιο, σελ. 101 (οί ύπογραμμίσεις δικές μου).

13. Στο ίδιο, σελ. 202.

14. Καί ο Στ. Διαμιανάκος παρατηρεί (σελ. 204): «Η χρήση λέξεων όπως ισχυρός, ζόρικος, παλικάρι κ.λπ. μέσα στο κείμενο του τραγουδιού είναι ένδεικτική. "Όσο για τίς αναφορές στον Κεμάλ σε μία εποχή όπου ή άνάμνηση του πολέμου μέ τήν Τουρκία ήταν ακόμα έντονη καί ή "Μεγάλη Ίδέα" περισσότερο από ποτέ άλλοτε τό θεμέλιο τής κυρίαρχης ιδεολογίας, ένας τέτοιος έμπαιγμός του πληγωμένου έθνικισμού των Έλλήνων προϋπέθετε άναμφίβολα πολύ κουράγιο ή, απλώς, κατάσταση περιθωριακότητας»...

Και γράμματα γ νωρίζω • και γράμματα γ

Τό πρόβλημα λοιπόν τής ταυτότητας του έλληνισμού τίθεται μέ όρους άπειλής από τούς ξένους· μιās άπειλής πού προσλαμβάνει στόν ποιητή σχεδόν παραληρηματική μορφή και πού κατά συνέπεια τόν οδηγεί κατά έναν συγκεκριμένο τρόπο στην έναγώνια άναζήτηση τής έθνικης ιδιοσυγκρασίας. Έχουμε δηλαδή νά κάνουμε μέ μιá (νεοφυσιοκρατικού τύπου) αντίληψη, πού έδαφοποιεί τόν κοινωνικό και μορφωτικό πλούτο, προσδιορίζοντας στην μητέρα-γη τήν άρχή και τό τέλος του έθνους.

Κατά συνέπεια, και πέρα από τή σύγχυση του άτομικού και συλλογικού πού επικρατεί στόν λόγο του ποιητή, οί έγκλήσεις είναι άυστηρά μονοσήμαντες, παίρνουν τή μορφή ενός έθνικού και λαϊκού συνασπισμού για τήν ριζική αντιμετώπιση του «άπόλυτου κακού». Έτσι ή πατρίδα του ποιητή είναι ή γλώσσα του, όχι τό αντίθετο, ή ιδιαιτερότητα του τοπικού κατισχύει του οικουμενικού, ό νεοπαγής μεγαλοϊδεατισμός («θά 'ρθουν άλλα χρόνια...»), «για δέστε εκείνο τό παιδί...») δέν είναι τίποτα άλλο παρά ή προβολή των έφηβικών άναμνήσεων. Άπέναντι σε μιá συγκρουσιακή-συμβολιακή αντίληψη για τό έθνος, πού κατανέμει «όρθολογικά» και ανάλογα μέ τίς περιστάσεις τά βάρη για τήν οικοδόμηση του έθνικού κορμού, προκρίνεται ή φυλετική αντίληψη, πού στό ιδεολογικό πεδίο διαθέτει σήμερα στην Έλλάδα ένα και μόνο όνομα: *έθνικο-λαϊκισμός*. Σε αυτό τό πλαίσιο ή άγώνια του ποιητή δέν είναι ή δημιουργία έστιών αντίστασης, δέν είναι ή «περιθωριακή» μοριακή επανάσταση, δέν είναι ή «προσωπική» αντίσταση του ρεμπέτη. Τό πρόβλημα τής έθνικης ταυτότητας, του έθνικισμού δηλαδή, πού αντιμετωπίζει ό Νίκος Γκάτσος, δέν είναι οί μειοψηφίες (τάγματα ξυπόλητα, λέει ό άλλος) αλλά ή ένταξη σε μιá πλειοψηφία.

Μιά πλειοψηφία για τήν ώρα άνεύρετη, πού πρέπει νά παραχθεί μέσα από έναν, άναγκαστικά και άντικειμενικά, έθνικο-λαϊκιστικό συνασπισμό, πού φτιάχεται μέσα από μιá ιστορική άνάγνωση και υιοθέτη-

ση τής κοινωνικής εξέλιξης, και μάλιστα μέ προεξάρχον τό στοιχείο του έκλεκτικισμού.

Άρα, μετά από όλα αυτά, μέσα από μιá έξομείωση γεγονότων, μέσα από τήν φυσικοποίηση τής ιστορίας, θά έπρεπε νά συμπεράνουμε ότι ό Νίκος Γκάτσος μέ αυτή τήν κατάθεσή του γίνεται λαϊκιστής. Η άπάντηση σε αυτό τό λανθάνον έρώτημα είναι άρνητική. Και αυτό γιατί, όπως έχει δειχθεί,¹⁵ ό λαϊκισμός δέν μπορεί νά υπάρξει παρά μόνο ως πολιτικό σύστημα έξουσίας, άρα οί όποιες εκφράσεις του στό χώρο των ιδεολογικών ρευμάτων ή άλλου μόνο ως λαϊκιστικά φαινόμενα μπορούν νά κατανοηθούν.

Και τό θρησκευτικό στοιχείο; Ποιά θέση καλείται νά καταλάβει; Παρατηρήσαμε πιό πάνω ότι ή επιστροφή του θρησκευτικού στοιχείου περνά μέσα από τήν κρίση τής πολιτικής πράξης εν γένει όπως τή γνωρίσαμε τά τελευταία χρόνια. Η έπιχειρούμενη ύποκατάσταση δέν είναι χωρίς συνέπειες για τό θρησκευτικό στοιχείο. Η ύποκατάσταση καθ' έαυτή, σε συνδυασμό μέ τή συμπληρωματικότητά της μέ τό έθνικιστικό στοιχείο, άνάγει τή θρησκευτική ιδεολογία σε έναν γλωσσ-

σικό κώδικα, πού μέσα σε κατάλληλες συνθήκες, όπως πιστεύουμε είναι οί σημερινές στην Έλλάδα, και μέ τόν τρόπο πού αυτές αποτυπώνονται στόν λόγο του Νίκου Γκάτσου, πού έδώ μάς άπασχολεί, σε ένα μέσο κοινωνικής ένταξης, μέσο άμυντικό, ενάντια σε αυτό πού θεωρείται ότι καταπιέζει και άλλοτριώνει.

Είναι σαφές πλέον, και τό σημερινό στίγμα πού μάς δίνει ό ποιητής άποτελεί μιá μόνο ένδειξη, ότι μιá νέα ισορροπία έγκαθίσταται άνάμεσα στό έθνικιστικό, θρησκευτικό και πολιτικό στοιχείο. Τό πρόβλημα είναι άν θά οδηγηθούμε σε μιá πλήρη άνατροπή των μεταξύ τους σχέσεων υπέρ των δύο πρώτων, πράγμα πού άναγκαστικά θά μετασχηματίσει τό νόημα τής πολιτικής πράξης, άν δέν τό άκυρώσει. Τό μόνο σίγουρο πάντως είναι ότι τίποτα δέν θά είναι τό ίδιο μέ χθές, ήδη τά πρόδρομα σημάδια, τουλάχιστον στόν πνευματικό χώρο, πολλαπλασιάζονται.

Άνδρέας Πανταζόπουλος

15. Άγγελος Έλεφάντης, *Στόν άστερισμό του λαϊκισμού*, Ο ΠΟΛΙΤΗΣ, 1991.



ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ

ΡΑΦΑΕΛ ΜΠΙΓΕΝΤΟΥ

Περάστε και κλείστε την πόρτα

Εκδόσεις Νεφέλη